JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
Pedagogická fakulta
Katedra geografie

Jiřina Urbanová

Západní a střední Afrika – učební text pro 2. stupeň ZŠ a nižší ročníky víceletých gymnázií

Knihovna JU - PF
3 1 1 5 1 7 1 6 8 8

Diplomová práce
vedoucí práce: RNDr. Jiří Čekal
České Budějovice 2005

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem zadanou diplomovou práci řešila sama a že jsem uvedla veškerou použitou literaturu.

Děkuji RNDr. Jiřímu Čekalovi za odbornou pomoc při zpracování této diplomové práce.

České Budějovice, 1.12.2005 .....

Anotace

Západní a střední Afrika – učební text pro 2. stupeň ZŠ a nižší ročníky víceletých gymnázií

Cílem diplomové práce je návrh učebního textu o regionu „Západní a střední Afrika" pro 2. stupeň základních škol a nižší ročníky víceletých gymnázií. Učební text vychází z platných vzdělávacích dokumentů a didaktického zhodnocení aktuálních učebnic a pracovních sešitů určených pro tyto typy škol, včetně tří zahraničních (rakouských) učebnic. Diplomová práce zahrnuje též metodiku didaktické analýzy učebnic a metodiku tvorby učebního textu, jejíž součástí je i příručka pro učitele.

Annotation

West and Middle Africa - didactic text for second level of the Primary Schools and lower classes of the long-term Grammar Schools

The object of this work is to propose the teaching text about the region of "West and Middle Africa" for second level of the Primary Schools and lower classes of the long-term Grammar Schools. The teaching text is getting from valid education documents and didactic appreciation of the current textbooks and exercise books for the above mentioned schools including three foreign (Austria) textbooks. This degree work obtains the methodic of the didactic analysis of the textbooks as well as methodic of the textbook's creation whose part is also the manual for teachers.

Obsah:

1. Úvod **6**

2. Analýza zeměpisných učebnic **8**

2.1 Holeček, M., Janský, B., Tlach, S.: Zeměpis světa 1 11

2.1.1 Afrika 14

2.2 Kühnlová, H., Affolter, R.: Jak znám Afriku a Austrálii 18

2.2.1 Afrika 19

2.3 Kühnlová, H.: Zeměpis světa, kontinenty 21

2.3.1 Afrika 22

2.4 Demek, J., Mališ, I.: Zeměpis světadílů 24

2.4.1 Afrika 27

2.5 Demek, J., Mališ, I.: Zeměpis světadílů, pracovní sešit 29

2.5.1 Afrika 30

2.6 Červinka, P., Braun, R.: Afrika, Austrálie a Antarktida 31

2.6.1 Afrika 34

2.7 Voženílek, V., Demek, J.: Zeměpis 2, Zeměpis oceánů a světadílů (1) 37

2.7.1 Afrika 40

2.8 Voženílek, V.: Zeměpis 2, Zeměpis oceánů a světadílů (1), pracovní sešit 43

2.8.1 Afrika 44

2.9 Brychtová, Š., Brinke, J., Herink, J.: Planeta Země 46

2.9.1 Afrika 49

2.10 Brychtová, Š.: Zeměpis. Pracovní sešit k učebnici planeta Země pro 6. a 7. ročník základní školy 51

2.10.1 Afrika 52

2.11 Krausová, M., Kraus, P., a kol.: Zeměpis pro 6. – 7. ročník ZŠ a nižší ročníky víceletých gymnázií. Světadíly 53

2.11.1 Afrika 56

2.12 Klappacher, O., a kol.: Geo-link 1 58

2.12.1 Afrika 60

2.13 Bittermann, a kol.: Weltbilder 4 62

2.13.1 Afrika 64

2.14 Atschko, G., a kol.: Der Mensch in Raum und Wirtschaft 4 65

2.14.1 Afrika 66

2.15 Shrnutí 68

3. Tvorba učebního textu **74**

3.1 Motivace 74

3.2 Expozice 75

3.3 Fixace a kontrola 82

3.4 Aktivizující složky výuky 84

3.5 Obrazové a statické zdroje informací 84

3.6 Kartografické zdroje informací 86

3.7 Terminologický slovníček 88

3.8 Grafická úprava textu 88

4. Návrh učebního textu **90**

4.1 Učebnice – Západní a střední Afrika 91

4.2 Pracovní sešit – Západní a střední Afrika 108

5. Závěr **115**

6. Literatura **116**

1. ÚVOD

Učebnice je spolu s atlasem nejvyužívanější pomůckou při výuce zeměpisu, proto je velmi důležitá její kvalita. Na trhu je v současnosti poměrně velké množství učebnic. Autoři se je často snaží vytvořit co nejpestřejší, aby se líbily dětem, ale jejich vzdělávací a výchovná hodnota není odpovídající. Navíc aktuální geografické poznatky jsou do nich zařazovány velmi pozvolna, přestože např. demografická data se rychle mění. Některé dnešní učebnice nevyhovují budoucímu pojetí výuky a pravděpodobně budou nahrazeny novými.

Každý učitel by měl umět kriticky posoudit kvalitu nabízených učebnic a rozhodnout se, kterou bude ve své výuce používat. Cituji: *„Pokud učitel není schopen posoudit kvalitu nabízených učebnic a přijímá jakoukoliv z nich jako oficiální pedagogický materiál určený pro výuku, stává se odpovědným za eventuální nevhodné pojetí výuky plynoucí z nekvalitní koncepce učebnice nebo za nesplnění určitých cílů geografického vzdělávání.“* (Kühnlová, 1997)

Tyto skutečnosti mě vedly k vytvoření vlastního učebního textu pro základní školy a odpovídající ročníky víceletých gymnázií o subregionu „Západní a střední Afrika“, což je hlavním cílem diplomové práce. Vycházím přitom zejména z didaktické analýzy vybraných existujících učebnic a pracovních sešitů pro základní školy a nižší ročníky víceletých gymnázií. Pokouším se při tom splnit cíle platných vzdělávacích dokumentů a inspiruji se *Rámcovým vzdělávacím programem pro základní vzdělávání* a zahraničními (německými a rakouskými) učebnicemi.

Při analýze učebnic hodnotím nejprve učebnici jako celek, poté se věnuji kapitolám pojednávajících o africkém kontinentu, neboť i ty obsahují učivo o „Západní a střední Africe“ a podrobněji vyhodnocuji část věnující se tomuto subregionu. Zde ovšem narážím na problém nejednotného vymezování subregionů Afriky v různých publikacích. Na základě prostudování citované literatury se mi jeví vhodné vymezit subregion západní Afriky spíše šířeji a zahrnout do něj i státy, které sice někdy bývají označovány jako „Střední Afrika“, ale zároveň mají i řadu společných znaků se zeměmi Afriky západní. Subregion jsem tedy nazvala „Západní a střední Afrika“.

Při analýze posuzuji hlavně výběr poznatků, grafickou podobu textu a netextových zdrojů informací, strukturu, věcnou správnost učiva a jeho srozumitelnost s ohledem na věk žáků. Důležitá je nepochybně také estetická hodnota učebnice. Protože je nejvyužívanější pomůckou a pomáhá i při sebevzdělávání, je nutné zařadit co nejvíce motivačních prvků,

text psát pro žáky co nejpoutavěji a vhodně žáky zapojovat do výuky. Ve *Shrnutí* se pokouším vystihnout hlavní nedostatky, ale také pozitivní stránky učebnic a pracovních sešitů a vymezuji subregion „Západní a střední Afrika".

Ve třetí kapitole popisuji jednotlivé kroky při tvorbě svého učebního textu a s pomocí platných vzdělávacích programů a *Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání* vymezuji jeho cíle. Uvádím, ze kterých pramenů byly přejaty obrázky, motivační texty, zajímavosti aj. složky učebnice. Vysvětluji výběr geografických poznatků a jejich podobu (textovou či netextovou). Kapitolu doplňuji o rady určené učitelům, jak by měli učební text využívat a jak jej ve své výuce vhodně doplňovat, neboť učebnice nemůže být pro žáky jedinou vzdělávací pomůckou.

Ve čtvrté kapitole vytvářím vlastní učební text. Využívám poznatky získané z analyzovaných i jiných učebnic, pracovních sešitů, z encyklopedií, atlasů, cestopisů, přírodovědných a didaktických publikací. Při sestavování se snažím odstranit nedostatky, které jsem shledala v hodnocených učebnicích, vylepšit grafickou stránku, aktualizovat data, vhodně motivovat žáky a pečlivě volit otázky a úkoly. Dbám na dodržování didaktických zásad, zejména odborné správnosti, přehlednosti, srozumitelnosti a přiměřenosti věku žáků. Pokouším se také o jejich aktivní zapojení při získávání informací. Dále se snažím rozvíjet jejich myšlení a kompetence k řešení problémů.

Učební text je rozdělen na osm kapitol, které jsou spojeny do pěti učebních celků, určených pro jednotlivé hodiny, z nichž poslední slouží k opakování a zjišťování úrovně osvojených vědomostí a dovedností žáků. Úvodní část kapitol má motivační charakter. Za ní následuje několik otázek a úkolů na opakování staršího učiva a vyhledávání nových informací. Vlastní učební text je doplněn obrázky, grafy, mapkami a tabulkami. Za novým učivem, které je protkáno mnoha úkoly, jsou umístěny otázky a úkoly orientované na procvičení nové látky a na samostatné myšlení žáků a rozvíjení komunikačních schopností. Na konci učebních celků je krátké výstižné shrnutí poznatků. K základnímu obsahu, který je určen pro všechny žáky, dodávám doplňující učivo a zajímavosti. Tyto dvě části jsou určeny pro třídy víceletých gymnázií a žáky, kteří se o zeměpis hlouběji zajímají. Součástí učebního textu je *Terminologický slovníček* a *Příloha* s politickou mapou vymezeného subregionu a tabulkami aktuálních údajů, na které v průběhu učebního textu odkazuji.

2. ANALÝZA ZEMĚPISNÝCH UČEBNIC

Tuto kapitolu věnuji didaktickému hodnocení šesti aktuálních českých učebnic a pěti pracovních sešitů, schválených *Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy*, které obsahují učivo o „Západní a střední Africe" a tří rakouských učebnic, zabývajících se Afrikou. Sleduji, zda splňují didaktické funkce: informační, fixační, kontrolní, sebevzdělávací a výchovnou, zda mají správnou strukturu, návaznost a jsou kvalitně graficky zpracovány.

Nejprve pohlížím na učebnici jako na celek, pak se zaměřuji na část věnovanou kontinentu Afrika a podrobně rozebírám subregion „Západní a střední Afriky". Členění Afriky není v učebnicích ani jiných geografických publikacích jednotné.

Jedním z nejdůležitějších úkolů učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia je motivace. Na začátku kapitol motivuje neobvyklým nadpisem, úryvkem z cestopisu, popisem života tamních obyvatel, popisem přírody nebo křížovkou. V průběhu kapitoly motivuje zajímavostmi a obrázky, na konci podnětnými otázkami.

Základní učivo by mělo obsahovat všechna důležitá fakta a nemělo by v něm být příliš mnoho vedlejších informací. Ty je vhodné vyčlenit jako rozšiřující nebo doplňkové učivo, graficky odlišené od učiva základního. Poměr zastoupení popisu složek fyzickogeografických a socioekonomických by měl být v rámci celého kontinentu přibližně vyrovnaný, poté u konkrétního subregionu stačí vyzdvihnout pouze nejdůležitější a nejtypičtější prvky. Jasně by měly být vysvětleny nově zaváděné pojmy. Pro přehlednost by měl být text členěn do krátkých odstavců s jasnými myšlenkami. Důležité pojmy je dobré odlišovat tučným písmem. Výborné je, pokud učebnice obsahuje na konci každé kapitoly (popřípadě kapitol určených pro jednu vyučovací jednotku) krátké a výstižné shrnutí, psané celými větami nebo formou tabulky či slovních spojení.

Doplnění textu mapami, obrázky, grafy, tabulkami a zajímavostmi by mělo být samozřejmostí. U obrázků nesmí chybět krátký a jasný popis. Obrázky by měly být výstižné, tématicky se hodící k textu, přiměřeně velké a zejména didakticky hodnotné. Neměly by pocházet z jednoho tématického okruhu, ale měly by přiblížit všechny krajinné složky. Mapy by měly mít rovněž všechny důležité součásti – název, legendu a měřítko. Trendem novějších učebnic je zlepšení grafické úpravy textu, kvality a pestrosti obrázků. Naproti tomu se občas zhoršuje kvalita samotného textu.

Za výkladem by měly následovat otázky a úkoly zaměřené nejen na pouhou reprodukci předešlého textu, ale také na vytváření nových vazeb s předchozím učivem, k procvičení

práce s atlasem, přílohami učebnice a jinými geografickými publikacemi. Otázky tak vedou děti k aktivnímu získávání informací, k zamyšlení, k vytváření tvůrčích odpovědí, k hledání různých způsobů řešení a k rozvíjení vyjadřovacích schopností. Žádané je i zařazení křížovek, rébusů, her či soutěží, případně i námětů témat referátů a diskuzí. Tyto prvky jsou u některých učebnic vyčleněny zvlášť do pracovních sešitů. Tím se vhodně předchází znehodnocení učebnic vepisováním odpovědí.

Některé novější učebnice kladou největší důraz na samostatnou práci žáků, kteří sami doplňují podle atlasu texty s chybějícími informacemi. Tyto pracovní učebnice se zásadně liší od ostatních a při jejich tvorbě bylo nutné některé výše zmiňované prvky učebnice (procvičovací otázky a úkoly, shrnutí) vypustit. Ať už učitel zvolí jakoukoli učebnici pro svou výuku, vhodné je, aby se žák učil podle jedné edice učebnic. Jen tak je možné plynule navazovat mezi jednotlivými ročníky.

Často je zanedbávána výchovná funkce ovlivňující žákovu hodnotovou orientaci, vytváření postojů, citových vztahů, sociálních kompetencí, osvojení dovednosti komunikace a spolupráce. Učebnice nemůže zkoumat zvládnutí výchovných cílů, ale vnímavý učitel je objeví v žákových výrocích k problémům, v diskusi, hrách, projektové výuce a zájmové činnosti. (Kühnlová, 1997)

Na základě prostudování vybrané odborné literatury, přičemž vycházím zejména z publikace Hany Kühnlové (1997), Milana Valenty (1997) a Arnošta Wahly (1983), sestavuji přehled strukturních složek a prvků učebnice, kterým se řídím při analýze učebnic: složka informační – textová a netextová část (data, fakta, jména, modely, názvy, pravidla, principy, teorie a zákony), imperativní s učebními úlohami a orientační.

Textová část zahrnuje text úvodní (motivační), základní, doplňkový, rozšiřující (zajímavosti), závěrečné shrnutí a terminologický slovníček. Důležitý je obsah základního textu, jeho aktuálnost, věcná správnost a přiměřenost věku žáků. Netextová část obsahuje kartografické zdroje informací (různé druhy map), obrazové zdroje (fotografie, obrázky), schematické zdroje (profil, průřez, schéma) a statistické zdroje (grafy, tabulky). Imperativní složka se skládá z opakovacích a upevňovacích úkolů. Orientační složku tvoří předmluva nebo úvod, obsah učebnice, nadpisy, grafické symboly a značky (např. označení opakovacích a upevňujících otázek, shrnutí).

Formální stránku učebnice hodnotím podle přehlednosti a úpravy textu (přiměřené používání barev, odlišení důležitých pojmů a základního učiva), podle rozsahu jednotlivých témat (přiměřené množství informací a úkolů) a úrovně grafického materiálu. Při hodnocení učebnice jako celku beru v úvahu, zda má učebnice vlastní doprovodný materiál

s tabulkami a terminologickým slovníčkem, popřípadě jiné přílohy (fotografie, internetové adresy atd.) a zda je k ní vydán pracovní sešit, který ji doplňuje. V tom případě zjišťuji, jestli je na něj průběžně odkazováno, či nikoli. Při hodnocení slovníčku pojmů lze jen obtížně hodnotit výběr pojmů bez znalosti ostatních dílů řady učebnic, proto se většinou omezuji jen na uvedení jeho zařazení či nezařazení.

Vedle formální stránky je důležitá didaktická úroveň učebnice. Kvalitní učebnice musí obsahovat metody vedoucí k rozvíjení aktivity, samostatnosti a tvořivosti žáků. Kromě didakticky hodnotných otázek a úkolů by měla být doplněna materiálem určeným k samostatné práci žáků (mapami, grafy, tabulkami, ...). Jak uvádí Kühnlová (1997): *„problémově koncipované otázky a úkoly by neměly být považovány za výjimečné, zvláštní a moderní. Problémově založený přístup k vzdělání se jeví jako nezbytná koncepce výuky zeměpisu. Výuka by měla být odborně správná, intelektuálně rozvíjející, zajímavá, užitečná pro život a obohacující osobnost žáka. Při řešení problémově koncipovaných otázek žák vnímá celek šířeji a komplexněji, překonává obtíž, hledá řešení pomocí dostupných podkladů nebo úvahou. Smyslem je motivovat úspěšným vyřešením.“*

Řadu úkolů a otázek, které splňují požadavky všestranného rozvoje osobnosti, najdou žáci a učitelé v pracovních sešitech. Jejich cílem je nejen opakovat poznatky z učebnice, ale naučit žáky (někdy zábavnou formou) samostatně a tvořivě uvažovat, řešit problémy, formulovat odpovědi a naučit se najít a zpracovat data v různých podobách a porozumět jim. Regionální zeměpis by měl být také protkán mnoha mezipředmětovými vztahy, které se často objevují právě v pracovních sešitech.

Při analýze pracovních sešitů se zaměřuji především na cíl, náplň, případně i motivační funkci úkolů. Hodnotím pracovní sešit jako celek, dále rozebírám část věnovanou kontinentu Afrika a všímám si zastoupení a obsahu úkolů směřujících k subregionu „Západní a střední Afrika“. Často cituji úkoly, které mě obzvlášť zaujaly, jsou zajímavé, vtipné, originální. Rovněž cituji, nebo alespoň upozorňuji na nedokonalosti, které se v sešitech objevily.

2.1 Holeček, M., Janský, B., Tlach, S.: Zeměpis světa 1

Nakladatelství *ČGS* vydalo v roce 2005 zaktualizovaný druhý díl sedmisvazkové edice učebnic pro základní školy a víceletá gymnázia. V učebnici bylo provedeno minimum úprav, které byly omezeny většinou pouze na aktualizaci číselných údajů v tabulkách a v textu a některých komentářů k nim. Výjimečně došlo k zařazení jiné fotografie, mapy či změně úkolu. Vzhledem k blížící se změně vzdělávacích programů bych předpokládala i jistou změnu pojetí výuky zeměpisu, ke které však téměř nedošlo.

Učebnice volně navazuje na titul *Přírodní prostředí Země*, který by jí měl logicky předcházet. Všechny tituly této řady mají shodné grafické členění textů a jednotnou terminologii, což usnadní práci učitelům a žákům zlehčí zvládnutí látky. Učebnice rozlišují základní a doplňující učivo, které využijí vyučující na gymnáziích a učitelé základních škol při práci s nadanými žáky. Vhodně jsou zvoleny nadpisy, které upoutají pozornost žáků. Například *Od nížin k věčnému sněhu* zní příjemněji než *Povrch Afriky*, nebo *Království divočiny* upoutá více než *Živočišstvo Afriky*.

Na začátku učebnice se nachází *úvod* popisující schéma kapitol a je zároveň návodem, jak pracovat s učebnicí a atlasem. Žáci jsou vyzýváni k přemýšlení, porozumění textu a diskutování. Každému tématickému okruhu přiřadili autoři již v obsahu značku, kterou jsou označeny všechny strany daného tématu, např. Africe byl přiřazen obrázek lva, Austrálii obrázek klokana. Tento systém usnadňuje žákům orientaci v učebnici a má i estetickou funkci. Pomocí, zejména pro začínající učitele, je bezesporu metodická příručka, kterou si mohou stáhnout z internetu. Příručka kromě metodických rad pro práci s učebnicí obsahuje i další informace k jednotlivým tématům kapitol. Uvádí modelové rozpracování očekávaných výstupů vzdělávacího oboru Zeměpis v *Rámcovém programu pro základní vzdělávání* do školních vzdělávacích programů základních škol. Dále obsahuje řešení vybraných otázek a úkolů uvedených v učebnici, doporučuje další činnosti pro žáky, ale nedostatečně uvádí informační zdroje pro učitele.

Titul *Zeměpis světa 1* je členěn do sedmi oddílů: *Země – domov lidstva, Světový oceán, Polární oblasti, Afrika, Austrálie a Oceánie, Opakování, Tabulky*. Učebnici vytýkám absenci slovníčku pojmů, který by měl být zařazen na jejím konci. Učivo je obsaženo na 55 stranách formátu A4. Téma *Afrika* je probráno na deseti dvojstranách. Autoři rozdělili region Afriky na subregion „Severní Afrika", kam zahrnuli pět států u pobřeží Středozemního moře, „Střední Afrika", největší rozlohou i počtem států, a „Jižní Afrika" (jedenáct států včetně Madagaskaru). Na tiskové dvojstraně je vždy vysvětleno jedno téma.

Tento systém usnadňuje učitelům plánování jednotlivých hodin. Množství informací na každé dvojstraně je přiměřené jedné vyučovací hodině. „Západní a střední Africe" autoři věnují pouze jednu dvojstranu nazvanou „Černá Afrika". Mnoho souvislostí s tímto subregionem je však probráno v předcházejících kapitolách. Afrika je zde probírána více jako celek; i tak by měli žáci dokázat vybrané jevy lokalizovat do jednotlivých subregionů.

Motivace

Každá kapitola začíná motivačním úryvkem z cestopisu nebo jiné zeměpisně orientované publikace. Knižní tituly, na které je tímto vhodným způsobem upozorněno, mohou sloužit učitelům k četbě dalších úryvků nebo žákům ke zpracování referátů. Lze je doporučit k mimoškolní četbě. Rovněž jejich ilustrace lze využít ve výuce k další motivaci. Motivující článek není součástí vlastního učebního textu a je od něj odlišen kurzívou. Motivační úlohu mají i obrázky a některé podnětné otázky.

Expozice

Po motivační části následuje vlastní učební text, který je rozlišen na základní, ve kterém jsou tučně vytištěny nejdůležitější údaje, a na doplňující, jasně odlišený šedivým podtiskem. Jsou sem často zařazeny informace o ekologických problémech nebo podrobnější informace o jednotlivých státech. Některé jsou ale podle mého mínění důležité pro všechny žáky, jako např. v případě pojmu Sahel. V každé kapitole je ještě umístěna *zajímavost* odlišená žlutým podtiskem, která doplňuje a odlehčuje učivo. Často jsou sem zařazeny výchovné prvky (vliv člověka na přírodní složky krajiny) a údaje z jiných vyučovacích předmětů, především dějepisu a přírodopisu. To považuji za výborné, neboť je žákům jasně naznačeno, že jednotlivé předměty nelze ostře oddělovat od sebe a že je nutné poznatky z jednotlivých předmětů navzájem provazovat. V *zajímavostech* je například poukázáno na starověkou egyptskou civilizaci a na tahy ptáků z Evropy do Afriky. V rámci každé kapitoly je stručné *shrnutí* nové látky. Někdy ovšem nezahrnuje všechny podstatné informace.

Učební text, přiměřený věku žáků, je bohatě doplněn vhodnými obrázky, které názorně přibližují žákům probírané učivo a zároveň je motivují. Žáci si tak s pomocí obrázků vizuálně upevňují naučené poznatky, které dále rozšiřují doplňkové informace v blízkosti obrázků. Správně jsou popsány i fotografie umístěné na obálce. Další netextové zdroje informací jsou chudé. Většinou se omezují na tématické mapy, které vždy obsahují legendu, ale nikdy ne měřítko. Chybí jim i nadpisy nahrazené krátkým popisem jevu znázorněného na mapě. Popis je od základního textu odlišen menším písmem a kurzívou a je umístěn v těsné blízkosti příslušné tématické mapy.

Fixace a kontrola

Kladně hodnotím část *Zopakujme si!*, která se většinou skládá z 3 – 4 otázek nebo úkolů zadávaných různými formulacemi: „*Pokuste se popsat...; Čím je charakteristické...?; Čím se liší...?; Co ovlivňuje...?; Vysvětlete...; Podle tabulek porovnejte...*" atd. Otázky a úkoly směřují k opakování témat titulu *Přírodní prostředí Země* a témat v učebnici *Zeměpis světa 1* předcházejících konkrétní kapitole. Žáci si tak před nadcházející látkou osvěží poznatky, které se k ní vztahují a sami pak mohou s pomocí učitele vyvozovat další souvislosti. Jsou tedy i při probírání nového učiva aktivní. Většina otázek však požaduje pouhou reprodukci poznatků.

Otázky a úkoly naopak slouží k procvičení nové látky. Jsou odstupňované podle obtížnosti. Odkazují žáky na práci s atlasem, mapami a tabulkami v učebnici. Například: „*Podle mapy zjistěte, kterými státy Afriky prochází rovník. V tabulkách vyhledejte 3 státy s největší rozlohou a 3 s největším počtem obyvatel v tropické střední Africe.*" Některé kapitoly doplňují osmisměrky, roháčky a křížovky, při jejichž vyplňování dochází k znehodnocování učebnice. Navíc se většinou k tématu vztahují pouze tajenkou. Pomocná slova někdy vůbec nesouvisí se zeměpisem: „*automat, zahradní květina, opak levé, klukovské zbraně*" atd.

Na konci učebního celku *Afrika* je umístěno opakování kapitol o tomto kontinentu, které vyžaduje po žácích nejen reprodukci učiva, ale také dovednosti s mapou a tabulkami. Líbí se mi zařazení úkolu: „*Sledujte novinové zprávy o současných událostech v Africe. Připravte o nich pro spolužáky krátkou informaci.*" Součástí učebnice je rovněž závěrečné *Opakování* obsahující 46 otázek. Většina z nich požaduje pouhou reprodukci poznatků. Mnohé odkazují na atlas, ale nepožadují práci s jinými geografickými publikacemi (*Geografické tabulky*, časopisy, encyklopedie) a materiály (grafy, diagramy). Oceňuji otázky na komparaci jevů a jejich rozmístění v Africe a Austrálii (nerostné suroviny, objevování světadílů, rozmístění obyvatelstva, vodstvo).

Druhá část opakování se skládá ze čtyř obrázků (tropický deštný les, savana, poušť a ledová pustina) doplněných otázkami: „*Které geografické šířkové pásmo je zobrazeno na snímku? Co víte o podnebí v této části Afriky? Ve kterém ročním období by pořízen tento záběr? Která zvířata byste v této krajině mohli potkat? Čím se zabývají lidé, kteří tam žijí?*" atd. Otázky často směřují k získaným poznatkům, ale požadují komplexní pohled na danou problematiku, schopnost třídit poznatky a tvořivě myslet. Dostatečný počet (i kvalita) úkolů, otázek a křížovek v učebnici umožňuje obejít se bez pracovních sešitů.

Pracovní sešity vydané *Českou geografickou společností Jak znám Afriku a Austrálii* a *Zeměpis světa, kontinenty* jsou ovšem velmi kvalitní a tak je vhodné je využívat (viz dále).

Tabulky

V *Tabulkách* lze najít rozlohu světadílů a oceánů, moří a zálivů, údaje o Antarktidě (např. nejvyšší vrchol, nejnižší naměřenou teplotu) a Africe (rozlohu, délku pobřeží, rozlohu a počet obyvatel jednotlivých států, rozlohu ostrovů, nejvyšší hory, nejdelší řeky, největší jezera, největší národní parky, africká nej..., těžbu surovin a zemědělskou produkci). Stejně je zpracovaná Austrálie a Oceánie. Chybí celkový počet obyvatel probíraných kontinentů. Dále by mohla být uvedena např. hlavní města států, úřední jazyk, HDP na 1 obyvatele, podíl gramotných obyvatel, střední délka života.

2.1.1 Afrika

Region Afrika je rozdělen do deseti kapitol. První kapitola nazvaná *Pohled na mapu světadílu* umisťuje kontinent na mapu vzhledem k ostatním světadílům, podrobně popisuje jeho polohu na Zemi, členitost pobřeží a rozlohu. Žákům předkládá hotové poznatky, které bych nahradila otázkami směřujícími k práci s atlasem, ve kterém najdou odpovědi. V doplňkovém odstavci je zmíněna teorie pohybu kontinentů a některé ostrovy v Atlantském a Indickém oceánu. Informaci, že ostrov Zanzibar tvoří s pevninským územím stát Tanzánii, bych nahradila otázkou (odpověď lze najít v politické mapě Afriky). Zajímavá je mapa s vyznačenými vzdálenostmi ostatních světadílů od břehů Afriky a také náčrt obrysů vybraných kontinentů pro srovnání velikostí. Jako *zajímavost* je uveden původ vzniku názvu Afrika. Nešťastně je sem umístěn obrázek vegetace Tuniska, protože text se vůbec nezmiňuje o přírodních poměrech v Africe. Místo tohoto obrázku bych načrtla obrys Afriky a vyznačila do něj rovník, obratníky a Greenwichský poledník a tím doplnila text o poloze kontinentu. Dobrým nápadem je úkol, kdy mají žáci obkreslit obrys Jižní Ameriky a Afriky, kontinenty vystřihnout a zkusit, jak do sebe jejich pobřeží podle teorie kontinentálního driftu zapadají. Úkoly zadávající vyhledávání v atlase by bylo vhodnější zařazovat v průběhu expoziční části, aby se snáze udržela pozornost žáků. Pro odlehčení látky je zařazena křížovka s tajenkou největšího afrického ostrova – Madagaskar.

Druhá kapitola se věnuje vertikální členitosti. Motivační článek z cestopisu *Afrika snů a skutečnosti* pojednává o Kilimandžáru. Text dostatečně informuje o významných pánvích, pohořích; popisuje rozmístění nížin a náhorních plošin. Je doprovázen blokdiagramem východoafrické příkopové propadliny, která je zmíněna v doplňkové části učiva. Výškové stupně rostlinstva jsou zakresleny na příkladu Kilimandžára. Na obrázek navazuje text o

výskytu sněhu na rovníku. Za zbytečné považuji uvádět u obrázku: *„Snímek je v blízkosti jezera Manyara v Tanzanii, kde tento svah (východoafrické příkopové propadliny) dosahuje výšky 500 až 700m.“* Většina úkolů směřuje k práci s atlasem.

Třetí kapitola popisuje klima a hydrologické poměry Afriky. Motivační článek popisuje savanu před příchodem období dešťů. Do základního učiva autoři zahrnuli zastoupení podnebných pásů v Africe, řeky Kongo a Nil a pouze jedno jezero – Ukerewe (Viktoriino). Doplňkový výklad je zaměřen na vliv nadmořské výšky na podnebí, na bezodtokové oblasti, řeky Niger a Zambezi a jezera Tanganika a Čad. Vliv nadmořské výšky by měl být podle mého názoru zařazen do základního textu. Žáci by jej měli znát již z učiva o podnebí Země. Názorné je srovnání rozdílů v rozložení průměrných teplot v Africe v lednu a v červenci na dvou mapách a klimadiagramy tří meteorologických stanic na severu, jihu a ve střední části kontinentu. Klimadiagramy jsou vysvětleny a žáci k nim mají přiřadit podnebné pásy. Autoři opomněli zmínit využití řek (doprava, rybolov, energetický potenciál). Vydařený je snímek vádí, naopak snímek Asuánské přehrady není čitelný.

Čtvrtá kapitola zahrnuje téma geografických šířkových pásem. Základní text navazuje na motivační odstavec o tropickém deštném lesu a následně se věnuje ostatním geografickým šířkovým pásmům. Doplňkové učivo se týká vlivu člověka na krajinu, ale nedostatečně je rozveden problém kácení tropických deštných lesů. Pojem Sahel by měli podle mého názoru znát všichni žáci. Pro ně bude jistě přitažlivý text o Sahaře, zde uvedený jako *zajímavost*. Přínosný je úkol: *„Vypište si z předcházející kapitoly podnebné pásy v Africe a přiřaďte k nim odpovídající geografická šířková pásma.“*

Království divočiny – tak je nazvaná kapitola o živočišstvu Afriky. Postupně je probrána fauna jednotlivých geografických šířkových pásem. U živočišstva pouští a polopouští autoři opomněli zmínit jedno z nejtypičtějších zvířat – velblouda. V doplňkovém textu je nastíněna důležitost ochrany přírody na africkém kontinentu. *Zajímavost* o migraci ptáků by měla být umístěna u tématicky shodné mapy (tahy čápů bílých). V druhé mapě je lokalizováno jedenáct významných národních parků, jejichž jména jsou uvedena. V legendě mapy mají čtyři z nich jinou značku, než kterou jsou vyjádřeny na mapě a dále v legendě není vysvětlena značka pro menší nepojmenované národní parky a rezervace (vysvětlení je uvedeno pouze v textu u mapy). Pestré jsou *Otázky a úkoly*. Kromě osmisměrky jsou zde otázky na výběr správného tvrzení a na vytváření skupin pojmů. Žáci mají také používat naučný slovník a informovat spolužáky o vybraných zvířatech. Motivující je otázka: *„Které africké živočichy znáte ze zoologické zahrady?“*

Šestá kapitola – *Dary přírody* uvádí nerostné bohatství kontinentu. Zmiňuje také málo využívané zdroje vodní energie a nebezpečně se ztenčující zásoby dřeva. Pro žáky může být poutavý obrázek diamantového dolu a schéma dolu na zlato, avšak přínosnější by byla přehledná tabulka s nerostnými surovinami a oblastmi jejich těžby, popř. mapa nerostných surovin. Autoři se dopustili chyby ve *shrnutí*. Umístili do něj pojem Měděný pás, o němž v základním textu není zmínka. Věnována je mu také jedna otázka.

Kapitola *Lidé v Africe* popisuje rasové složení, rozmístění a počet obyvatel kontinentu. Období kolonizace je nastíněno jen v rozšiřujícím textu a chybí příslušná mapa; ta však bývá ve školních atlasech. Mapa udává průměrnou hustotu zalidnění jednotlivých afrických států. Naproti tomu v textu není hustota popisovaná vzhledem k státům, ale k oblastem. Cituji: *„Největší hustotu zalidnění vykazuje delta řeky Nilu a přelidněná jsou africká velkoměsta a jejich blízké okolí."* Na mapě jsou dále vyznačena města s více než jedním milionem obyvatel. Legenda je opět špatně sestavená, navíc je v mapě místo názvu státu Rovníková Guinea uvedeno pouze Guinea. Kladem je uvedení roku údajů (2003), podle kterých byla mapa vytvořena, což v předchozím vydání učebnice chybělo. Jako přínosný se mi jeví úkol sestrojení grafu růstu počtu obyvatel Afriky a Evropy podle zadaných údajů.

Nejblíže k Evropě je kapitola o státech v severní Africe, tj. o Egyptu, Libyi, Tunisku, Alžírsku a Maroku. V základním textu jsou vyjádřeny společné znaky států a samostatně je popisován Egypt a Libye. Pakliže autoři uvádějí, že Káhira s okolím má přes 13 mil. obyvatel, pro lepší představivost by bylo dobré srovnat údaj s počtem obyvatel České republiky, nejlépe formou úkolu určeného žákům. Údaje se rychle mění, a tak by bylo dobré na začátku celého učebního celku žáky upozornit, že každým rokem se zvyšuje počet obyvatel Afriky a jejich stěhováním do měst dochází k nekontrolovatelnému rozrůstání chudinských čtvrtí.

V centru mé pozornosti stojí subregion „Západní a střední Afrika". Ten zde však není vymezen zvlášť, ale je součástí kapitoly *Černá Afrika* zahrnující přes třicet států tropické Afriky. Jako motivace je použit úryvek z knihy L. Kyndrové *Rytmus černé Afriky*, který byl vhodně vybrán; popisuje zde vstup do tropického deštného lesa. Úryvek je přímo nabitý emocemi, na každého z něj dýchne vůně a před očima se vykreslí tvary rostlin a odstíny barev tohoto místa. Vedle úryvku je obrázek savany, který bych raději nahradila jiným, více se vztahujícím k motivační části.

V základním textu je nejdříve vymezena oblast „Střední Afrika" a vysvětlen název kapitoly, který je odvozen od obyvatelstva černé rasy. Autoři se málo věnují zemědělství i průmyslu. Chybí názvy i obrázky hlavních plodin tropické Afriky (jamy, maniok, batáty

aj.) a popis stěhovavého zemědělství. Nejsou vyjmenovány hlavní nerostné suroviny oblasti ani se k nim nevztahuje žádná otázka. Nakonec se autoři zmiňují o Nigérii (zástupce států západní Afriky), Demokratické republice Kongo (zástupce států střední Afriky) a Keni (zástupce států východní Afriky). Poukazuji na uvedený údaj, že počet obyvatel Nigérie překročil v roce 2003 150 milionů, který se neshoduje s počtem obyvatel Nigérie v publikaci *Geografické tabulky* (124 mil. v roce 2003).

Jak jsem již uvedla, pojem Sahel by podle mého mínění měli znát všichni žáci. Je zmíněn již podruhé, opět jen v doplňkovém učivu. V návaznosti na Sahel se autoři věnují třem zemím: Mali, Etiopie, Somálsko. Článek o nemocích v této oblasti považuji vzhledem k jeho důležitosti za nedostačující. *Shrnutí* je příliš krátké, kromě přírodních podmínek je uvedena pouze chudoba většiny států „Střední Afriky".

Součástí kapitoly je mapa znázorňující státy „Střední Afriky". Není uveden název ani měřítko a opět je zde stát Rovníková Guinea označen jako Guinea. V popisu u mapy se autoři táží, zda žáci znají hlavní města některých středoafrických států, což nutí žáky pracovat zároveň s atlasem. Kromě již zmiňovaného obrázku savany jsou zařazeny tři fotografie pocházející z vesnického prostředí. Otázky a úkoly jsou směřovány hlavně na práci s mapou a tabulkami, např.: *„Které státy leží při pobřeží Guinejského zálivu? Kterými státy protéká řeka Niger?"*

Nejjižnější Afrika je poslední kapitolou o Africe, která je zakončena souhrnným opakováním. Více by se autoři měli věnovat přírodním podmínkám. Téměř polovina kapitoly popisuje nejvyspělejší stát jižní Afriky – Jihoafrickou republiku, kde je ještě uveden název hlavního města Pretoria (od roku 2005 Tshwane). V metodické příručce je však na tento nedostatek upozorněno. Vedle nerostného bohatství je stručně zmíněno vyspělé zemědělství (to však není jediný typ zemědělství ve státu). Stručně jsou nastíněny nepokoje mezi černochy a bělochy. Mezi další zmíněné státy patří Angola, Mosambik, Namibie a Madagaskar. *Zajímavost* popisuje historii a současnost Krugerova národního parku. Záměrem autorů umístit do kapitoly celkové opakování kontinentu došlo k zestručnění celé kapitoly a vypuštění oddílu *Zopakujme si!*. Přestože mnoho poznatků znají žáci z obecně zaměřených kapitol, myslím si, že by měla být subregionu i opakování věnována celá dvojstrana.

JIHOČESKÁ UNIVERZITA
V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
ÚSTŘEDNÍ KNIHOVNA -8-
Husova 458, 370 05 České Budějovice

Učebnice je celkově pečlivě zpracovaná, kromě nedokonalých map jsem nenašla žádné opravdu podstatné chyby. Na vhodnost či nevhodnost uvedených obrázků jsem upozorňovala v průběhu hodnocení u jednotlivých kapitol. Zařadila bych více neverbálních zdrojů informací a žáky bych vedla k větší samostatnosti a aktivitě. Rovněž by zde mohla být celá kapitola věnovaná problémům (dnešní) Afriky. Myslím si, že učebnice je vhodná pro základní školy a při využití všech součástí i pro víceletá gymnázia.

2.2 Kühnlová, H., Affolter, R.: Jak znám Afriku a Austrálii

Pracovní sešit *Jak znám Afriku a Austrálii* vydala *Česká geografická společnost* k učebnici *Zeměpis světa 1.* Díky dobře zvoleným úkolům ho lze používat i k učebnicím jiných nakladatelství. Jeho podoba a styl zadávání úkolů a otázek působí velmi příjemně. Přestože je text psán malým písmem, nejsou strany přeplněny úkoly. Název pracovního sešitu je trochu zavádějící, neboť kromě světadílů Afriky a Austrálie zahrnuje i Antarktidu, třebaže pouze na jedné stránce.

Sešit začíná opakováním pravidel nezbytných k používání map, globusu a plánů v kapitole nazvané *Glóbus, mapa, atlas.* Na šesti stranách se autoři pokouší formou zajímavých úkolů oživit žákům znalosti ze základů kartografie. Cituji: *„V plánu většího města (se seznamem ulic) hledej ulice a náměstí, jejichž názvy tě v seznamu zaujmou."* *„Vymýšlejte si další úkoly a snažte se najít co nejrychleji v atlasu kterékoliv místo napsané v rejstříku."* Některé úkoly směřují již k tématu Afrika, například: *„Najděte v rejstříku atlasu světa co nejrychleji tyto názvy: Nairobi, Čadské jezero, Viktoriino jezero, Kalahari, Dakar, Kongo, Zambezi."* Sešit dále pokračuje opakováním tématického celku *Afrika*, které je rozvrženo na devatenácti stranách.

Pracovní sešity jsou nejčastěji určeny pro jednotlivé žáky, tento sešit ale zahrnuje i úkoly pro dvojice (společně určovat světové strany na různých mapách) a dokonce i pro celé skupiny (tvorba velké plastické mapy Afriky). Je to dobrý nápad, zatímco za méně vhodné považuji rozlišovat úkoly pro chlapce a děvčata v případě, že chlapci mají úkolů více. Rovněž kladně hodnotím možnost volby regionu dítětem či skupinou. Uvádím zde zadání jednoho takového úkolu: *„Vyberte si a společně zpracujte jedno z následujících témat. Zbude-li vám čas, zpracujte i další témata a jedno si udělejte každý sám doma. Téma 1: Jak žijí lidé v severní Africe? Téma 2: Jak žijí lidé v tropické Africe? Téma 3: Jak žijí lidé v jižní Africe?..."* Zadání by však, podle mého názoru, mělo být doplněno o konkrétní

činnosti a jevy, které mají žáci popsat, např.: domy, sídla, náboženství, vzdělanost, zemědělská a výrobní činnost, strava, životní úroveň.

Další otázky a úkoly jsou rozlišeny na domácí úkoly, úkoly či otázky pro volný čas, vhodné pro suplované hodiny nebo hodiny na konci školního roku. Jako příklad cituji: *„Ve třídě si někdy povídejte o tom, jak žijí děti v Africe."* Tyto otázky rozvíjejí komunikativní schopnosti žáků, měly by však mít konkrétnější zadání. K tématu *Afrika* je zařazen jeden úkol pro dobré kreslíře. Úkol zní: *„V obrázkových knihách vyhledej fotografie zvířat žijících v Africe. Pokus se některé nakreslit na tuto stránku."* Úkol odlehčuje výuku a nabízí prostor pro žáky, kteří nevynikají v paměťovém osvojování učiva.

Je samozřejmé, že pracovní sešit obsahuje černobílé fotografie, přesto by měly být čitelné, názorné a pro žáky přínosné. Některé fotografie však nesplňují tyto požadavky. Např. na fotografii s popisem: *„Nejvyšší hora Afriky – Kilimandžáro"* není vrchol téměř vidět. Taktéž nevydařená je fotografie písečných přesypů. Fotografie tržiště v Tunisku, podle níž mají žáci popsat, jak se na tržišti prodává a nakupuje, nepomůže žákům s odpovědí. Stejně je tomu s fotografií obchodní uličky v Tunisku, která neodpoví na otázku, jak jsou ženy oblečeny, protože nejsou téměř vidět. Snímek Lagosu je zavádějící, neboť ukazuje most přes řeku. Popis u další fotografie: *„Kokosové ořechy jsou k poznání i v koruně palmy,"* je paradoxní, protože ořechy jdou na fotografii těžko rozeznat. A pakliže mají žáci určit rozdíly mezi černoškou a Arabkou, měly by být fotografie více povedené a lépe čitelné s výraznými typickými znaky.

2.2.1 Afrika

Úplně prvním úkolem žáků je rozstříhat čtverce s nakreslenými částmi Afriky, které jsou zpřeházené a různě otočené, poskládat je k sobě jako puzzle a nalepit na vnitřní stranu obálky sešitu. K mapě se vrací až zadání posledního úkolu v učebním celku *Afrika*, nazvané *Velký závěrečný úkol*, kdy do nalepené mapy mají žáci nakreslit a zapsat všechno, co považují pro tento světadíl za nejdůležitější. Rozvíjí se tak schopnosti žáků třídit a vybírat důležité informace.

Úkoly často vhodně směřují k využití map, rejstříku, časopisů, novin a knih, ale chybí odkazy na internet, které by, podle mého názoru, v dnešní době měly být součástí každé zeměpisné učebnice a pracovního sešitu. Nezřídka se setkáme s mezipředmětovými vztahy, zejména s výtvarnou výchovou (kreslení zvířat, tvorba map) a přírodopisem. Daly by se sem však zařadit vztahy i k dalším předmětům: literatuře (cestopisy), matematice (výpočet

skutečných vzdáleností pomocí měřítka mapy), dějepisu (kolonizace Afriky) a tělesné výchově (sportovci z Afriky).

Mnoho úkolů vede k zamyšlení a k tvořivým odpovědím; nejsou požadovány pouze pamětně osvojené informace. Například mají žáci určit, které podnebí je nejpříznivější pro život lidí v Africe, a zdůvodnit své tvrzení. Dalším prakticky zaměřeným úkolem je vymyslet, jak je vhodné postavit dům vůči světovým stranám. Rovněž dobře zvolený je úkol na zjištění, které plodiny se do České republiky dovážejí z Afriky, a uvažování, co lidé v různých částech Afriky snídají, obědvají a večeří. Žákům se tak vzdálený region Afriky přibližuje k jejich každodennímu životu. Autoři zařadili také společenskou hru. Nazývá se *Procestujme spolu Afriku!* Neobsahuje žádné otázky, jen pár zajímavostí a slouží k uvolnění žáků. Žák procestuje Afriku od severu k jihu; některá stanoviště ho se zdůvodněním zdrží či pošlou o kousek zpět. Např. *„Prohlídka zřícenin starověkého města Kartágo. 1x neházíš."* Vše je vysvětleno v pravidlech. K tématu *Afrika* je zařazeno několik křížovek, osmisměrka a doplňovačka. Pro tyto alternativní formy opakování jsou využity i desky pracovního sešitu.

Za určitý nedostatek považuji uvádět do křížovek celý geografický název, na nějž se otázka ptá, např. cituji: *„Poloostrov na východě Afriky – Somálský poloostrov."* Výraznějším nedostatkem je chybějící měřítko a název map. Poměrně malý je počet úkolů na práci s grafy a tabulkami, které jsou pro žáky velmi důležité. Sešitu vytýkám jistou nepřehlednost v úkolech. Například část úkolů vztahujících se k mapě je umístěna v její blízkosti, ostatní úkoly jsou umístěny pod čarou, přestože jsou didakticky hodnotnější než první část úkolů. Na první pohled není jasné, že patří k téže mapě. Zastaralý údaj o počtu obyvatel poukazuje na fakt, že zeměpisné učebnice a pracovní sešity by se měly často aktualizovat.

Pracovní sešit považuji za velice zdařilý. Až na několik spíše dílčích chyb, na něž jsem upozornila (zejména nekvalitní fotografie), je zpracován s pečlivostí a nápaditostí. Lehce žáky zaujme; chce nejen opakovat, ale také pobavit. Mnohému se žáci naučí tím, že budou kreslit a hrát hry. Přesto hlavní těžiště je v otázkách a úkolech opakujících učivo. Stejně jako u učebnice není na regionalizaci kladen velký důraz, přesto je po žácích požadováno porovnávání vybraných jevů v jednotlivých subregionech.

2.3 Kühnlová, H.: Zeměpis světa, kontinenty

Tento pracovní sešit je vydán rovněž nakladatelstvím *České geografické společnosti* pro žáky základních škol a víceletých gymnázií. Je víceméně zaktualizovaným vydáním pracovního sešitu *Jak znám Afriku a Austrálii*. Sešit působí opět velmi příjemně a jeho kvalita celkově vzrostla. Přesto zde zůstaly některé nedostatky z předešlého titulu.

Kromě opakování kartografických znalostí, kontinentů Afriky, Austrálie a Antarktidy, jak tomu bylo v předcházejícím titulu, je sem zahrnuto i opakování amerického a asijského kontinentu. Afrika je procvičována na čtrnácti stranách. V *předmluvě* autorka vysvětluje cíle sešitu, kterými je nejen opakování naučených vědomostí, ale zejména procvičování praktických dovedností a zisk nových informací z různých materiálů. Velice časté jsou odkazy na internet a různé geografické publikace, které v předešlém vydání chyběly. Cituji: *„Na internetu nebo v encyklopedii vyhledej zajímavé informace o těžbě surovin v Africe. Ve třídě si povězte, co jste zjistili! Vyměňte si internetové adresy."* Jedním z cílů je také žáky pobavit a zaujmout je pro další činnosti. Součástí *předmluvy* je vysvětlení čtyř značek, které se v sešitě vyskytují: označení nápovědy, odkaz na práci s internetem, hra a práce ve skupině. Ostatní úkoly jsou, podle mého názoru poněkud zbytečně, rozlišeny na úkoly pro dvojice, pro dobré kreslíře, pro volný čas, domácí, pro zájemce a domácí úkoly pro zájemce.

Kromě klasických opakovacích úkolů jsou zde náměty k rozhovorům, např.: *„Zpráva z tisku: Oznamujeme, že se blíží období letního monzunu! Co je to monzun? Ve které části Asie se mohla v tisku objevit tato zpráva? Komu byla zpráva hlavně určena a proč? Vyskytují se monzuny také v jiných světadílech mimo Asii?"* Škoda, že náměty k rozhovorům nejsou též zařazeny u tématu *Afrika*. Časté je dotváření map, méně častá je práce s grafy.

Otázky a úkoly kladou důraz na tvořivé myšlení žáků, požadují srovnávání jevů či oblastí a vyvozování závěrů. Komplexní znalost kontinentu vyžaduje např. otázka: *„Co myslíš: Které podnebné pásmo je nejpříznivější pro život lidí v Africe? Dokážeš to zdůvodnit?"* Protože na otázku neexistuje jediná správná odpověď, vede žáky k obhajobě vlastního názoru, vyslyšení názorů ostatních, jejich zhodnocení, přehodnocení svého názoru atd. Žáci tak získávají klíčové kompetence, které budou potřebovat v běžném životě. Zaujala mě následující otázka: *„Představ si, že chceš zatelefonovat kamarádovi, který je s rodiči v Jakartě. Kdy bude vhodné mu zavolat: ráno, v poledne nebo večer? (Ale*

pozor: Víš, kolik stojí takový telefonický hovor?)" Nevhodné se mi jeví používat zdrobnělinu pojmu „státní vlajka" - „státní vlaječka".

Časté jsou křížovky a osmisměrky. Dobrým nápadem je vyplněná křížovka, kdy mají žáci vymyslet pomocná slova. Zadání hry: *„Udělej si vlastní domino Amerika."* je příliš stručné a obecné. Autorka by měla vysvětlit, jak si domino připravit a jak ho hrát. Naopak pečlivý je popis přípravy na besedu o amerických národních parcích. Pracovní sešit je přiměřeně doplněn mapami, fotografiemi a obrázky. Obrázky jsou bez popisu; tématicky se vztahují ke kapitole nebo některému úkolu. Fotografie jsou opatřeny krátkým popisem či otázkou. Některé nevydařené fotografie z předchozího sešitu byly nahrazeny čitelnějšími, některé však zůstaly. Mapám vždy chybí nadpis a měřítko.

2.3.1 Afrika

První úkol v sešitě zůstal stejný: rozstříhat čtverce s částmi mapy Afriky, správně je sestavit k sobě a nalepit je na vnitřní stranu obálky. Nejen v části *Afrika* jsou úkoly směřující k tomuto kontinentu. Například v první kapitole věnující se kartografii je zařazen úkol: *„Pomocí rejstříku v atlasu vyhledej čtyři města: Dakar, Pretorie, Nairobi, Chartúm. Ke každému městu doplň údaje z rejstříku a pověz, co vyjadřují. Města ukaž na mapě. Co mají všechna města společného? Ke každému městu připiš ještě další informace, které dokážeš vyčíst z mapy."*

Úkoly v části o Africe jsou často shodné s úkoly v pracovním sešitu *Jak znám Afriku a Austrálii*. První kapitola týkající se afrického kontinentu procvičuje znalosti o jeho povrchu. Žáci mají podle návodu nakreslit zjednodušenou mapu Afriky a vyznačit do ní zadané pojmy. K vytvořené mapě se vrací ještě několik úkolů v následujících kapitolách. Autorka do kapitoly zařadila osmisměrku, ve které mají žáci najít všechny světadíly a oceány. Vzhledem ke své náplni by měla být zařazena do první části pracovního sešitu, který se vedle kartografie zabývá základními znalostmi regionální geografie světa.

V kapitole o nerostném bohatství doplňují žáci mapu o značky nerostných surovin, které si sami vytvoří a správně je do mapy umisťují. Nakonec si doplní, co se z jednotlivých surovin vyrábí. K tomu mohou využít nejrůznější encyklopedie a internet a procvičovat vyhledávání informací. Ve třetí kapitole dovytváří žáci mapu podnebí a tabulku podnebných pásů. Dále pracují s grafem průměrných měsíčních teplot v Lagosu a v Praze a s grafem průměrných měsíčních srážek ve čtyřech afrických meteorologických stanicích. Křížovka se tajenkou ani pomocnými slovy tématicky nehodí ke kapitole. V kapitole o vodstvu si žáci procvičují znalosti o největších řekách a jezerech Afriky. Problémově

zaměřené otázky se týkají nedostatku pitné vody v některých částech kontinentu. Cituji: *„Jak by se změnil způsob života u vás doma, kdybyste museli každý den nosit vodu ve vědru ze vzdálené studně, jako je tomu v mnoha rodinách v některých částech Afriky? Na celém světě lidé potřebují vodu i jinde než v domácnosti. Vyhledej obrázky, na nichž je vidět, jak člověk využívá vodu v krajině. Napiš, proč člověk nemůže žít bez vody.“* Kapitolu doplňuje křížovka a obrázek vodopádu, u kterého však není uveden název řeky ani vodopádu.

V krajině žijí lidé je kapitolou o způsobu života afrického obyvatelstva v různých oblastech, jeho činnostech, zemědělství a živočišstvu volně žijícím. Následující kapitola se věnuje africkým velkoměstům, jejich rozmístění a dopravě (přístavy, letiště, železnice). Oceňuji, že se vrací ke starší látce a procvičuje určování zeměpisné polohy. Součástí je hra, při které mají žáci správně umístit kartičky s africkými velkoměsty do mapy. Mohou si vytvořit i kartičky s jinými pojmy: pohoří, řeky, jezera atd. Zařazená křížovka se tentokrát vztahuje pomocnými slovy i tajenkou k tématu kapitoly. *Kolik lidí žije v Africe?* je název kapitoly zejména o vývoji počtu obyvatel Afriky v letech 1950 – 2000. Žáci dle tabulky vytvářejí grafy. Porovnání rysů černošky a Arabky je složitější, neboť se jedná o tytéž nečitelné fotografie z předchozího titulu. Poslední úkoly kapitoly procvičují s pomocí mapy hustotu zalidnění.

Pouze poslední kapitola je více regionálně zaměřená. Skupina žáků si zvolí jeden subregion Afriky („Severní Afriku“, „Střední Afriku“ nebo „Jižní Afriku“) a vypracuje zadané úkoly. Na internetu vyhledá státy zvoleného subregionu a vypíše o nich hlavní informace. Pravděpodobně nikdo nebude chtít vzhledem k velkému počtu států zpracovávat subregion „Střední Afriky“. Proto by bylo dobré tuto oblast rozdělit na západní, východní, popř. i střední část. Poté si žáci opakují znalosti o největších a nejznámějších státech (poloha, sousední země, hlavní město, podnebí, krajina). Zařazené křížovky mají pomocná slova nahrazena názvy států se zpřeházenými slabikami. V úkolu pro zájemce mají žáci zjistit, jak vypadají vlajky velkých afrických zemí a nakreslit je na desky pracovního sešitu ke složené a nalepené mapě. Bylo by pravděpodobně lepší zadat přesně názvy zemí, jejichž vlajky mají hledat. Na poslední straně sešitu je doplňovačka ve tvaru „šneka“, vztahující se rovněž k Africe, požadující po žácích někdy též informace, u kterých by nemělo být požadováno pamětní osvojování.

Podle mého názoru sešit plní své cíle: nejen procvičit vědomosti a dovednosti, ale také pobavit žáky. Jeho nedostatkem je velké potlačení regionálního přístupu ke kontinentu Afrika, jakož i k ostatním kontinentům. Velice málo se věnuje rostlinstvu, hospodářství a vůbec se nedotýká problémů afrického obyvatelstva, jako jsou např. hlad, nevzdělanost, vysoká porodnost, nedostatečná zdravotní péče, smrtelné nemoci (malárie, AIDS atd.) a dlouhotrvající občanské války. Velkým kladem je jeho aktuálnost, věcná správnost a přiměřenost věku žáků. Lze ho doporučit ke všem učebnicím regionálního zeměpisu pro základní školy a nižší ročníky víceletých gymnázií.

2.4 Demek, J., Mališ, I.: Zeměpis světadílů.

Učebnice *Zeměpis světadílů* od *Státního pedagogického nakladatelství* je v pořadí druhou ze čtyř na sebe navazujících učebnic, určených pro 2. stupeň základní školy a nižší ročníky víceletých gymnázií. Negativní stránkou učebnice je absence motivačních úryvků, poměrně málo fotografií a jiných netextových zdrojů informací, dost nepřesností a někdy nevhodný výběr poznatků, zejména málo popisovaný povrch kontinentů. Kladně hodnotím dvoustupňovou diferenciaci učiva, zvýraznění důležitých pojmů a zařazení otázek i v průběhu expoziční části textu. Celkový vzhled učebnice je estetický a text je přehledně členěný. Druhá a třetí strana obálky jsou využity na mapy teplotních, podnebných a vegetačních šířkových pásů. Zajímavější by bylo využít jiné metody tématické kartografie nebo zobrazit jiná témata, která nejsou v atlasech.

Učebnice je rozdělena na devět následujících částí: *Úvod, Afrika, Austrálie a Oceánie, Amerika, Asie, Evropa, Závěrečné opakování, Tabulky – přehled států, Slovník.* Část věnovaná Africe zahrnuje šest kapitol na deseti stranách formátu A4. Jedna kapitola odpovídá jedné vyučovací hodině. Množství informací a úkolů určených pro jednu vyučovací hodinu je přiměřené, někdy spíše nedostatečné. Také opakování celého kontinentu by nemělo být zařazeno ke kapitole *Východní Afrika*, ale mělo by tvořit samostatnou kapitolu. Autoři se zaměřují více na jednotlivé subregiony Afriky, než na celý kontinent, kterému je věnována pouze první kapitola. Kontinent v textu člení do pěti subregionů, jejichž hranice nejsou shodné se státními hranicemi: subregion „Severní Afrika“, „Sahara“, „Střední Afrika“, „Východní Afrika“ a „Jižní Afrika“. V mapě jsou naproti tomu subregiony vymezeny státními hranicemi. Bylo by dobré tyto nesrovnalosti odstranit.

V *Úvodu* se žáci dozvídají, o čem se budou učit. Autoři jim také vysvětlují, proč jsou u některých států v učebnici uvedeny dva názvy. Na přání *Ministerstva zahraničí ČR* používají vžité české názvy, které však odporují usnesení názvoslovných konferencí *OSN*. V závorce je pak uveden oficiální název platný na území daného státu. Na výslovnost cizích zeměpisných jmen odkazují žáky na rejstřík *Školního atlasu,* přestože v učebnici výslovnost uvádějí.

Motivace

Motivace chybí na začátku jednotlivých kapitol. V jejich průběhu lze za motivující považovat některé obrázky a samozřejmě v textu uvedené zajímavosti, které udrží žákovu pozornost v průběhu čtení. Obrázků a zejména fotografií je hlavně v části o Africe velmi málo. Ani úkoly v pracovním sešitě korespondujícím s učebnicí nelze využít jako motivaci.

Expozice

Učební text je rozdělen na učivo základní a doplňkové (včetně zajímavostí). Doplňkové učivo a zajímavosti jsou odlišeny kurzívou. Důležité informace jsou tučně vytištěné. Ještě než žák dojde k procvičování nové látky, jsou mu shrnuty poznatky v oddílu *Zapamatujte si*. Celý odstavec je vytištěn tučným písmem. Shrnutí je psáno celými větami (někdy by bylo vhodnější uvedení v bodech) a někdy obsahuje naprosto nové či méně podstatné informace na úkor základních poznatků. Autoři také nekladli velký důraz na provázání zeměpisu s ostatními předměty.

Netextové zdroje informací jsou chudé. K Africe se vztahují pouze dvě mapy, kterým chybí měřítko. Schémat a fotografií bylo zařazeno sedm, někdy nepříliš vhodně zvolených. Obrázky jsou očíslovány a opatřeny krátkým popisem modré barvy písma. Žádné jiné netextové zdroje informací nebyly zařazeny. Proto je vhodné používat pracovní sešity (viz dále).

Fixace a kontrola

Učivo, které je určeno pro jednu vyučovací hodinu, začíná několika úkoly. Jedná se o úkoly na zopakování starší látky i k zjištění nových informací vlastní činností žáků. Jako příklad cituji otázky zařazené na začátku kapitoly *Sahara*: *„Co víte o poušti? Co je to oáza? Najděte na mapě poušť Saharu v Africe. V kterých afrických státech se rozkládá?"* Úkoly jsou odlišeny od ostatního textu modrou barvou písma, shora a zdola oddělené od textu tučnou červenou čárou.

V průběhu textu jsou zařazeny otázky, které vhodně zapadají do linie textu a aktivizují žáky k vlastní činnosti, k vyhledávání nových poznatků, či k zopakování si již osvojených vědomostí, které s novou látkou souvisejí. Někdy lze najít odpověď v následujícím

odstavci, někdy nikoli. Od ostatního textu jsou otázky odlišeny tučnou kurzívou a fialovým puntíkem na začátku odstavce.

V závěru učiva pro jednu vyučovací hodinu jsou cvičení odlišená tučnou kurzívou a ohraničená fialovým rámečkem. Cvičení často odkazují na práci s atlasem, jinak ale nejsou didakticky hodnotná, jelikož většinou požadují pouhou reprodukci učiva a navíc neopakují všechny důležité poznatky.

Po probrání celého světadílu následuje *Opakování* složené pouze z jedenácti otázek, které ale neprocvičí všechny důležité vědomosti o kontinentu a dovednosti žáků pracovat s atlasem. Důležité je tedy opět zařadit práci s pracovním sešitem, jenž obsahuje i alternativní, zábavné formy opakování poznatků a opakuje učivo ve větším rozsahu než učebnice. Lze jej využívat i pro zadávání domácích úkolů.

Závěrečné opakování na konci učebnice je dosti stručné. Obsahuje dvacet otázek s výběrem správné odpovědi; Africe jsou věnovány pouze tři. Cituji: *„Největším africkým ostrovem je:...; Sahara, Kalahari, Namib jsou názvy afrických...; Hospodářsky nejrozvinutějším státem Afriky je:...“* Následují tři krátké křížovky, při jejichž vyplňování musí žáci znát určité poznatky z Afriky (požadovány jsou pouze tři pojmy: vádí, Etiopie a Nil). Nejvíce oceňuji doplňování zeměpisných názvů očíslovaným lokalitám na mapách. Dále jsou zařazeny dvě přesmyčky a dvě skrývačky. Tajenky křížovek, skrývačky a přesmyčky vytvoří dohromady šest slov, z nichž se sestaví věta: Nejvyšší horou Evropy je Mont Blanc.

Slovníček pojmů, tabulky

Velkým kladem učebnice je *Slovník*, kde si žáci najdou hesla: Bantuové, Berbeři, bezodtoková oblast, stěhovavé zemědělství, kolonialismus atd. V *Tabulkách* jsou uvedeny státy jednotlivých světadílů s jejich rozlohami, počty obyvatel z roku 1997 a hlavními městy. Dále je zařazena tabulka světových nej... (největší ostrov, poloostrov, nejvyšší hora, sopka, nejnižší bod, nejdelší řeka aj. nej... jednotlivých světadílů) a tabulka evropských měn. Chybí uvedení celkového počtu obyvatel Afriky, ať už v textu nebo v tabulce. Tabulky by mohly být, podle mého názoru, obsáhlejší.

2.4.1 Afrika

První kapitola věnovaná Africe se zabývá polohou Afriky, kterou si žáci mají dle zadaných otázek sami zjistit. Je to o mnoho lepší, než jim dát hotové údaje nebo jedinou otázku týkající se polohy, kdy žáci neví, jak ji vymezit. Nezvykle byl za nejvýchodnější bod Afriky označen Rás Hafun (jižně od mysu Guardafui) a za nejzápadnější bod je považován mys Pointe des Almadines (sz. od Zeleného mysu). Pozastavila jsem se také nad údajem rozlohy Afriky, která byla uvedena bez ostrovů. Žádná jiná učebnice tento údaj nepoužila; vždy byla uvedena rozloha i s ostrovy. Stručně je probráno podnebí, období kolonizace a zemědělství. K zemědělství je zařazena názorná mapa charakteru zemědělství v Africe (např. oblasti tropického zemědělství s jednou sklizní a chovem dobytka); kolonialismus není doplněn mapou. Ostatní údaje chybí (povrch, vodstvo, nerostné suroviny, obyvatelstvo) a některé z nich nejsou součástí ani pracovního sešitu. Autoři tyto skutečnosti uvádí až u jednotlivých subregionů, ale někdy je u nich opomněli, což je poměrně velký nedostatek. Bez bližšího vysvětlení věta: *„převážná většina států je chudá, i když některé mají značné nerostné bohatství,"* nedává žákům v problematice jasno. Za jistou chybu považuji uvádět Kilimandžáro jednou jako horu a v jiné kapitole jako pohoří. Chybná je též informace, že Afrika leží na africké a arabské litosférické desce. Většina úkolů je dobře zvolených i zadaných. Nejsou určeny k pouhé reprodukci, ale také k hlubšímu zamyšlení. Cituji: *„Pokuste se říci, zda kolonialismus přinesl Africe více výhod nebo nevýhod."* Naproti tomu za naprosto zbytečné považuji chtít po žácích vytvořit pořadí afrických zemí podle rozlohy a počtu obyvatel. Stačilo by, aby našli první a poslední tři, popř. pět států.

Kapitola *Severní Afrika* je zaměřena téměř výhradně na Egypt, přestože zahrnuje pět států u Středozemního moře a Západní Saharu. Autoři opomíjejí důležitá fakta. Pouze jedna otázka se týká těžby ropy, ostatní nerostné suroviny jsou opomenuty. Z hlediska průmyslu a cestovního ruchu je zmiňována pouze jejich důležitost. Při popisu zemědělství v Egyptě nejsou mezi významnými plodinami uvedeny datle, kterých Egypt pěstuje nejvíce na světě. Palmy datlové jsou pouze vyobrazeny na ilustracích oáz, podle nichž mají žáci vyjmenovat plodiny pěstované v oázách Sahary. Ilustrace znázorňují tři druhy oáz: říční oázu, oázu s podzemní vodou a studnou a oázu s artéskou vodou. Text a otázky se zbytečně několikrát vrací k těmto ilustracím. Doplňující výklad je zaměřen na bytovou krizi v Káhiře a historii osídlování severu kontinentu.

Kapitola o subregionu „Sahara" podává stručné informace o poloze, povrchu, podnebí a obyvatelstvu (Nomádech) největší pouště světa. Opět se vrací k dělení oáz. Žáky určitě

zaujme, že prach ze Sahary se občas dostane až k nám a že by tam lidé měli denně vypít 7-15 l vody, což je jako u nás zhruba za týden. Je zde zmínka o Sahelu, ale v nedostatečném rozsahu, navíc chybí mapa znázorňující tuto oblast. Vymezení je jen v textu a to územími států Mauritánie, Mali, Burkina Faso, Niger, Čad a Súdán. Vysvětlen je význam slova přepásání, které je tu dáno za hlavní a se suchem jedinou příčinu hladomorů, což ale není pravda. Doplňující text vysvětluje význam názvu Sahel. Zařazen je nepříliš povedený obrázek skalní pouště. Shrnutí neobsahuje všechny důležité poznatky. Cituji: *„Zapamatujte si, že Sahara je největší poušť světa s teplotními výkyvy mezi dnem a nocí až 30°C. V poušti žijí kočovní Nomádi a v oázách usedlí zemědělci."*

„Střední Afriku" vymezili autoři jako oblast při Guinejském zálivu a v povodí řeky Kongo. Úvodní otázky směřují k opakování staršího učiva (např.: *„Jaké rysy má podnebí savan a tropického deštného lesa?")* i k získávání nových poznatků (*„Najděte na mapě v atlase, které nerostné suroviny se těží ve Střední Africe.")*. Nešťastně zvolený se mi zdá být obrázek zeber v savaně, které jsou tam sotva patrné. Názornější je schéma galeriového lesa. Podrobně je rozebráno zemědělství i se všemi jeho problémy: rychlé vyčerpání půdy, stálý nárůst počtu obyvatel, v případě nadúrody nemohou zemědělci plodiny uschovat nebo dopravit na trh, lidé z města jsou závislí na dovozu potravin ze zahraničí, liší se složení stravy obyvatel měst a vesnic, na plantážích se pěstují plodiny na vývoz. Vybrané státy jsou pouze vyjmenovány, není k nim nic dalšího kromě druhého názvu (pokud jej mají) uvedeno. Navíc zde není nic např. o nemocích, negramotnosti, střední délce života, vysokém počtu dětí a jejich práci. Ve shrnutí bych místo Bantuů zmínila zemědělské plodiny a nerostné bohatství. Všechny čtyři otázky v závěru kapitoly se týkají pouze zemědělství.

V kapitole *Jižní Afrika* se objevila další z mnoha nesrovnalostí. Autoři uvádějí, že k oblasti patří i Madagaskar, ale u států jižní Afriky ho již nezmiňují a může tak dojít k jeho opomenutí. O jeho odlišnostech od ostatního území také není zmínka. Velmi krátký text se věnuje povrchu a historii subregionu, zbytek kapitoly patří Jihoafrické republice. Určitou chybou je neuvedení pojmu Měděný pás, alespoň v doplňujícím textu. Naproti tomu je uveden Witwatersrand v základním textu (v žádné jiné učebnici nezmiňován). Rovněž není podotknuta politika apartheidu. Kapitole také chybí doplňující text. Lze říci, že žáci se v textu nedozvědí nic, co by následně nebylo ve shrnutí.

Poslední kapitola se věnuje „Východní Africe", kde se projevuje nesoulad mapy a textu ve vymezování subregionu (Zambie patří na mapě pouze k „Jižní Africe", v textu i k „Východní Africe"). Otázky na začátku kapitoly požadují práci s atlasem (vyhledávání

pohoří, jezer, států). Jako zajímavost je uveden vznik člověka jako biologického druhu právě ve východní Africe. Opět je tu nesprávně uvedeno, že „Východní Afrika" leží na arabské litosférické desce. Kromě povrchu se kapitola zmiňuje o podnebí, národních parcích a problémech zemědělství (tse-tse, kobylky, sarančata). Autoři uvádějí: *„Obyvatelstvo je etnicky velmi pestré (obr. 12) a proto tu dochází ke kmenovým válkám."* Fotografie však pochází z tržiště, kde kromě pestrého oblečení nelze pozorovat etnické odlišnosti obyvatel „Východní Afriky". V odstavci *Zapamatujte si* zabíhají autoři do podrobností a uvádějí nové informace (kmenové války v letech 1995 a 1996 ve Rwandě). V textu mi chybí více informací o národních parcích, o pytláctví a hlavně fotografie z přírody. Do kapitoly bylo nešťastně umístěno opakování celého kontinentu.

Učebnice obsahuje poměrně dost nepřesností, nesrovnalostí a chybí v ní některé základní poznatky či odkazy na ně. Mínusem je absence motivačních úryvků a málo netextových zdrojů informací. Autoři si uvědomují, že požadovat znalost hlavních měst většiny afrických států je nerozumné, a proto je neuvádějí ve shrnutí a často ani v základním textu (srovnejme s učebnicí od nakladatelství Fortuna). Jejich záměr, neučit žáky vše pomocí ucelených textů je dobře splněný. Pakliže si učitel uvědomí nedostatky učebnice a vykompenzuje je svým výkladem a ostatní činností, bude tato učebnice vhodnou pomůckou při výuce zeměpisu na základní škole. Pro nižší ročníky víceletých gymnázií bych ji však nedoporučovala.

2.5 Demek, J., Mališ, I.: Zeměpis světadílů - pracovní sešit.

Pracovní sešit od *SPN* je tématicky řazen stejně jako učebnice, jednotlivé kapitoly jsou pouze jinak nazvány. Je stejného formátu a podobného vnějšího vzhledu jako učebnice. Na jednotlivé úkoly nejsou v učebnici odkazy. Africe se věnuje přibližně na osmi stranách. Na konci sešitu je zařazena *Příloha* s křížovkami a osmisměrkami.

Otázky a úkoly využívají nejrůznější formy zadávání. Časté je doplňování vět, slovních spojení, formulování celých odpovědí, práce s mapami a schématy. Mapy jsou opatřeny měřítky (ponejvíce grafickými) i legendou, kterou někdy dotváří žáci v rámci úkolu. Jsou pouze očíslovány; názvy chybí. Autoři rovněž požadují vypracování klimadiagramů, práci s grafem, vyhledávání pojmů ve větách aj. Celkový počet úkolů je ve srovnání s ostatními pracovními sešity nízký a svým obsahem nepokrývají všechna důležitá témata. Obrázky jsou zařazeny pouze výjimečně.

2.5.1 Afrika

První kapitola o Africe, *Světadíl Afrika*, se člení na tři oddíly. První se zabývá geografickou polohou světadílu. Kladně hodnotím zařazení opakování starší látky, např. vysvětlení pojmu ostrov, poloostrov atd. Kapitola požaduje od žáků i hledání nových poznatků, které v učebnici nebyly uvedeny, např: *„Zjisti, který známý průplav odděluje Afriku od světadílu Asie."* Nyní cituji úkol spojující zeměpis s matematikou: *„Zapiš, kolik % z povrchu naší planety zabírá Afrika; vypočítej, kolik % souše zabírá Afrika."* Druhý oddíl kapitoly je věnovaný georeliéfu, podnebí, vodstvu a geografickým šířkovým pásům kontinentu. Mnohé z úkolů se vztahují k vyobrazeným mapám. K mapě se váže i křížovka zaměřená na vodstvo Afriky. *Lidé v Africe* je třetí oddíl první kapitoly. Nechápu, proč mají žáci vypsat všechny státy Afriky. Zdá se mi to pro ně bezcenné. Také výběr měst označených číslem, kterým mají žáci najít názvy na mapě, není nejpromyšlenější. Pěkné je nastínění hry, kterou žáci mohou hrát v průběhu celého roku ke všem regionům: *„Zadávejte si vzájemně otázky, jako např.: Které město mám na mysli? Leží na pobřeží Středozemního moře, hlavní město Alžírska."*

V kapitole *Severní Afrika* mají žáci vypsat státy, které do daného subregionu patří, zpracovat klimadiagram podle tabulky a popsat obrázek říční oázy. V klimadiagramu mají žáci teploty i srážky znázornit křivkou (spojnicovým grafem), přestože srážky se vždy vynáší sloupcovým grafem. Opět jako v učebnici tu nejsou zmíněny nerostné suroviny. Naproti tomu oázám se věnuje dostatečně učebnice, zde by již nemusely být procvičovány. Kapitola *Sahara* opakuje i starší látku: *„Zapiš přírodní pochody, které probíhají v této krajině. Jaké typy pouští znáš?"* K zodpovězení otázek žákům pomáhá obrázek. Poté mají žáci vypsat státy na území pouště a vybarvit jejich území v mapě. Třetí úkol je opět sestrojení klimadiagramu. Vůbec zde není úkol vztahující se k oblasti Sahelu.

V kapitole o subregionu „Střední Afrika" se vyskytuje zbytečná chyba (záměna dvou měst). Místo úkolu, aby žáci vyznačili do mapy polohu meteorologické stanice Kisangani, uvedli město Assuan. Opravdu zajímavý je graf znázorňující pokles úrody zemědělských plodin během tří let z důvodu jejich pěstování na jednom místě. Ke grafu je napsáno i stručné povídání o stěhovavém zemědělství. Poté mají žáci za úkol označit správná tvrzení o příčinách poklesu úrody. Dále je uveden úkol na výběr z nabízených možností týkajících se rasy převážné části obyvatel tohoto subregionu. Poslední cvičení je pro žáky uvolňující: hledání afrických zvířat ve větách. Cituji jednu z vět: *„Prošel skrze branku a rázem se ocitnul v národním parku."* Hledané zvíře je zebra. Autoři opět opomněli nerostné suroviny. Ke kapitole by se tématicky hodily též obrázky tropických plodin.

V kapitole *Jižní Afrika* sestavují žáci klimadiagram meteorologické stanice Kapského města. Vedle vyobrazené mapy doplňují názvy jezer, měst a odpovídají na otázky a tím dotvářejí legendu. Následující dva úkoly jsou zábavné. Ve větách jsou ukryty pojmy z Afriky: Sahel, Maroko aj. Následují slova, kterým vypadly samohlásky; např. *„.g.pt, .r.tr.."* (Egypt, Eritrea). Trojicím slov pak mají žáci najít nadřazený pojem. Pojmy by se však měly týkat „Jižní Afriky".

Opakování „Východní Afriky" je velmi stručné a nedostatečné. Jediné dva úkoly se vztahují ke Kilimandžáru. Žáci mají zjistit jeho geografickou polohu a doplnit názvy výškových stupňů. Oba úkoly se vztahují ke starší látce, která byla probírána v předcházející učebnici a tím si žáci osvěžují své znalosti. Neměli by zde však chybět úkoly procvičující novou látku. Poslední kapitolou sešitu je *Příloha*. K Africe se vztahuje jedna křížovka a jedna osmisměrka. Po vyluštění žáci doplní větu: *„. . . . (jamy) jsou sladké . . . . . (brambory)"*.

Od autorů bych očekávala větší nápaditost. Sešit by měl více zaujmout a motivovat žáky, když učebnice motivuje střídmě. Rovněž chybí odkazy na internet a geografické publikace, ve kterých by se měli žáci orientovat. Měli by být schopni získat z těchto zdrojů nové informace, zpracovat je a využít. Úkoly v pracovním sešitě procvičují izolované vědomosti, ale málo se zaměřují na přemýšlení a uvažování žáků. Navíc některé základní učivo vůbec neopakují, naopak kladou často důraz na podružné informace. Protože učebnice obsahuje málo zajímavostí a didakticky hodnotných obrázků, měly by být uvedeny alespoň zde. Žádná otázka se rovněž netýká způsobu života tamních obyvatel. Z těchto důvodů si myslím, že sešit spolu s učebnicí není vhodný pro výuku žáků víceletých gymnázií.

2.6 Červinka, P., Braun, R.: Afrika, Austrálie a Antarktida

Nakladatelství *Scientia* vydalo pozoruhodnou učebnici. Jak sami autoři v úvodu uvádějí, jedná se spíše o učebnicový pracovní sešit; jakési spojení učebnice s hotovými poznatky a pracovního sešitu určeného k samostatné práci žáků. Žáci se sami podílejí na vzniku uceleného textu. K pomoci jsou jim tabulky a slovníček pojmů na konci učebnice. Vzhled učebnice odpovídá jejímu záměru. Mapy nejsou barevné právě proto, aby je žáci sami vybarvili atd. Přesto je tu dostatek barevných ilustrací jako v klasické učebnici. Témata kapitol jsou za sebou řazena logicky; texty na sebe navazují a jsou přiměřené věku žáků.

Chybí zde dvoustupňová diferenciace učiva, nechybí ale tučné zvýraznění důležitých pojmů.

Na začátku učebnice je *úvod* pro žáky, kterým je vysvětleno, že se budou podílet na jejím dotváření. Za úvodem jsou vysvětleny piktografické značky (otazník, ukazující ruka a vykřičník), které nahrazují klasická označení strukturních prvků učebnice (opakovací a upevňovací úkoly; pojmy, které mají žáci ukázat na mapě; shrnutí). Učebnicový sešit formátu A4 je rozdělen na deset okruhů témat, které se často dále člení na kapitoly. Mezi ty, jenž mě nejvíce zajímají, patří kapitola *Regionální zeměpis, Afrika, Tabulky a Slovníček základních pojmů*. Učivo pro jednu vyučovací hodinu je přehledně umístěno vždy na jedné dvojstraně. Afrika je rozvržena do dvanácti vyučovacích hodin. Autoři se nejprve v sedmi kapitolách věnují celému kontinentu, následující tři kapitoly jsou určeny vymezeným subregionům. „Severní Afrika" zahrnuje pět států u pobřeží Středozemního moře, „Tropická Afrika" je oblastí vzniklou sloučením západní, střední a východní Afriky a „Jižní Afrika" je území přibližně od 10° j.š. Jedenáctá kapitola se věnuje pouze Jihoafrické republice a poslední opakuje znalosti žáků o kontinentu.

Motivace

Na začátku téměř každé kapitoly je umístěn krátký odstavec, po obou stranách s černobílými kresbami. Jeho motivační role je však často sporná. Někdy se jedná pouze o první odstavec vlastního učebního textu. Kresby se tématicky vztahují ke kapitole, nejsou však opatřeny popisem a plní tak jen estetickou a motivační funkci. Je škoda, že úryvek nepochází z nějaké geografické publikace, ale je psán samotnými autory. Žáci tak nejsou touto vhodnou formou seznamováni s jinou geografickou literaturou, která by u nich mohla vyvolat touhu si ji přečíst.

Expozice

Učební text není rozlišen na základní a doplňující učivo. Za určitou chybu považuji, že autoři nezařadili alespoň občas nějaké zajímavosti, které by odlehčily učivo a zaktivizovaly žáky. Tučné zvýraznění slov bylo provedeno s rozmyslem; zjednodušuje orientaci tím, že naznačuje, o čem daný odstavec pojednává. Výchovné ani mezipředmětové prvky nejsou příliš časté. Na konci každé kapitoly je provedeno shrnutí základního učiva, psané celými větami. Někdy obsahuje i méně důležité informace.

Autoři uvádějí, že napsali učebnici ve větším rozsahu, aby si učitel sám zvolil, které učivo upřednostní a které potlačí. Očekávala bych tedy mnohem více textů, grafů, tématických map a úkolů. Takto učitel nemá příliš mnoho voleb. Text se mi zdá přiměřený věku žáků, kterým je určen, ale vyskytují se zde chyby, na které musí učitel upozornit.

Učebnice je bohatě ilustrovaná, ale převažují fotografie měst a lidí, poměrně málo jsou zastoupeny fotografie z přírody. Většina fotografií je opatřena krátkým popisem odlišeným od ostatního textu kurzívou, ale fotografie na začátku a na konci učebnice nejsou popsány. Tím klesá jejich informační hodnota. Žádná mapa v učebnici není barevná, což působí ponurým dojmem. Například u mapy vymezení oblasti Sahelu a oblastí ohrožených rozšiřováním pouští by barevné provedení přispělo k její přehlednosti. Všem mapám chybí nadpis a měřítko, většině i legenda. Text nedoplňuje žádný graf; tabulky jsou pouze na konci učebnice. Za shrnutím učiva následuje skupina pojmů, které by měli žáci umět najít na mapě. Podle mého názoru nebyly některé pojmy dobře zvolené.

Stručně bych se zmínila o první kapitole, která sice nepojednává o Africe, ale úzce s ní souvisí. Uvádí postup při popisu regionu; probírá jednotlivé složky krajinné sféry, nejdříve přírodní, poté společensko-hospodářské. V ostatních analyzovaných učebnicích tato kapitola chybí, ačkoli je velmi důležitá. V tomto případě je velmi dobře zpracovaná. Za popisem jedné složky jsou vždy umístěny úkoly a někdy i konkrétní příklad. Žáci si tak ihned ověří, zda pochopili látku a zda ji sami dokáží využít v praxi. Autoři uvádějí zajímavé otázky; např.: *„Proč žije ve vyspělých průmyslových zemích více lidí ve městech než na vesnici? Jaká průmyslová odvětví převažují ve vyspělých státech a jaká v rozvojových zemích?"*

Fixace a kontrola

Za úvodním odstavcem někdy následuje text s vynechanými slovy, která má žák doplnit. Jindy je toto opakování starší látky nahrazeno jinou formou, například vybrat správná tvrzení a ostatní škrtnout, nebo jsou zadány otázky a žák napíše celou odpověď. Nejde však vždy o opakování. V úvodu občas bývá ihned úkol na zjišťování nových informací. Např. se žáci mají sami seznámit s určenými pojmy s pomocí slovníku. Opakování by ale mělo být součástí začátku každé kapitoly.

Opakovací úkoly jsou zadávány nejrůznějšími formulacemi a prověřují vědomosti i dovednosti žáků. Cituji: *„Poznáte podle obrysů...; Zjistěte z mapy...; Doplňte...; Vypočtěte...; Odhadněte...; Vysvětlete..."* Dále jsou zařazeny křížovky, osmisměrka, hledání dvojic pojmů k sobě patřících a přesmyčky. Další úkoly nalezne učitel za tématickým celkem *Afrika*, ale jinak si musí vystačit s vlastní tvorbou, protože není k dispozici samostatný pracovní sešit a v učebnici není úkolů dostatečné množství.

Slovníček pojmů, tabulky

Informace v expoziční části rozšiřují *Tabulky* s uvedenou rozlohou státu, počtem obyvatel z roku 2000 (výjimečně 1998, nebo 2001), hustotou zalidnění a hlavním městem.

Mohly by však obsahovat mnohem více údajů. Užitečný je i *Slovníček základních pojmů*, kde si žáci mohou sami najít vysvětlení toho, čemu nerozumí, nebo co již zapomněli. Odkazuje na něj i sama učebnice v rámci úkolů.

2.6.1 Afrika

První kapitola se tradičně týká témat polohy, rozlohy a členitosti pobřeží Afriky. Žáci si některé informace vyhledávají sami a doplňují jimi vynechaná místa v textu. Úvodní odstavec jednoduše vysvětluje, proč je Afrika kolébkou lidstva. Slepou mapu doplňují o nultý poledník, rovník, obratníky a významné mysy. Z pojmů, které mají žáci umět najít na mapě, bych odstranila Maskarény, Komory a Reunion, neboť si myslím, že jsou méně důležité a učebnice se k nim již nevrací. V opakování se autoři vrací i ke staršímu učivu: *„Jaké měřítko má mapa* (Afriky) *v atlase?"*

Druhá kapitola začíná tvrzením: *„Přestože Afrika leží v rovníkové oblasti, její nejvyšší vrchol Kilimandžáro je zaledněn. Ledovce jsou i na některých dalších vysokých afrických vrcholech."* Hledáním vysvětlení dojde k zaujetí žáků i pro následující látku, která se vztahuje k povrchu a nerostnému bohatství. Druhý odstavec úvodního textu vybízí k opakování pojmů vztahujících se k povrchu. Kapitola přináší vhodné úkoly; např. vypočítat převýšení, dle atlasu vypsat nejvyšší hory jednotlivých pohoří a spojit dvojce slov. Úkoly nejen pracují s novými pojmy, ale také procvičují geografické dovednosti, jako je např. práce s mapou. Fotografie zobrazují čtyři různé typy krajin kontinentu.

Třetí kapitola o podnebí dodává žákům ucelené informace o problematice. Uvádí vliv nejen zeměpisné šířky, ale také nadmořské výšky a mořských proudů. Právě mořské proudy mají žáci barevně zakreslit do mapy a vybarvit podnebná pásma. Benguelský, Monzunový a Kanárský proud by měli umět ukázat na mapě. Opět jsou sem zařazeny čtyři obrázky: zavlažovací kanál, bavlníková plantáž, středomořské subtropy a poušť.

V úvodu kapitoly o vodstvu autoři vysvětlují, proč nejdelší řeka Afriky ztrácí velké množství vody. Do mapy mají žáci správně umístit geografické pojmy: Středozemní moře, záliv Velká Syrta, Gibraltarský průliv, Rudé moře atd. Ve shrnutí učiva došlo k chybě, kdy autoři označili Středozemní a Rudé moře jako okrajová moře (v textu správně uvedeno, že se jedná o vnitřní moře). Prakticky zaměřený je úkol: *„Odhadněte, o kolik kilometrů zkrátil vodní cestu z Evropy do asijských přístavů Indického oceánu Suezský průplav."*

Na začátku kapitoly o živočišstvu a rostlinstvu si žáci opakují obecné vědomosti o podnebí a biosféře. Vegetační pásy jsou stručně popsané, doplněné o nejvýznamnější zástupce živočišné říše. Měla by zde být zařazena problematika ochrany přírody, přestože

je stručně nastíněna v následující kapitole. Na mapě mají žáci umět ukázat pouze pouště Sahara, Kalahari a Namib. Podle mého názoru by měli na obecně zeměpisné mapě Afriky umět ukázat přibližné rozmístění jednotlivých vegetačních pásů. Autoři by měli dodržovat jednoznačnost a v otázce *„Který pás je možné zemědělsky využívat?"* uvést, zda mají na mysli vegetační nebo podnebný pás. Nevhodné je zařazení čtyř fotografií pocházejících pouze ze savany. Spíše by měla každá fotografie zastupovat jeden vegetační pás.

Líbí se mi kapitola *Afrika – zástupce chudého jihu.* Ve stručnosti pojednává o problémech Afriky, jakými jsou občanské války a terorismus, které způsobují ztráty nejen na životech lidí, ale také ničí životní prostředí a poškozují hospodářství zemí. Největším ekologickým problémem je desertifikace, k níž se vztahuje mapa. Dále jsou uvedeny smrtelné nemoci, které ohrožují obyvatelstvo. Jako poslední, ačkoli neméně závažná, je uvedena ekonomická závislost států a nadměrná těžba dřeva. Jediným negativem kapitoly jsou příliš dlouhé odstavce. Přehlednější by bylo členit text do kratších odstavců s jasnými myšlenkami, popř. je ihned doplňovat obrázky.

V úvodním textu sedmé kapitoly o obyvatelstvu a sídlech je popisován vznik člověka jako biologického druhu v Africe. Učebnice odkazuje na rozsáhlejší znalosti z dějepisu a tak jen stručně popisuje dějiny Afriky. Přesto text zahrnuje všechny důležité momenty historie kontinentu. Období kolonizace není podrobněji rozebíráno, není zařazena ani mapa, ani nejsou vypsány kolonizátorské státy. Autoři se dotýkají problému pestrého národnostního a rasového složení, vysokého přirozeného přírůstku obyvatelstva, vysoké kojenecké úmrtnosti a zároveň nízké střední délky života. Obrázky zachycují prostředí města i venkova. Opakování vědomostí se děje prostřednictvím zábavných forem (např. křížovka ukrývá název afrického pohoří Atlas; ve větách jsou ukryty různé geografické názvy z Afriky).

Severní Afrika je kapitola o stejnojmenném subregionu. Žáci sami doplňují věty o přírodních poměrech. Poté se podrobněji seznamují s největší pouští světa a budováním Suezského průplavu. Nerostné suroviny, průmysl a zemědělství není uváděno zvlášť pro jednotlivé státy, ale je vhodně spojeno dohromady pro všechny, pouze s vyčleněním určitých specifik do konkrétního státu. Opět je uvedeno Středozemní moře jako okrajové. V rozpacích jsem, zda učit žáky tohoto věku cizím názvům (Džazá'ir) jak jsou uváděné v učebnici, nebo názvům českým (Alžír). Přiklonila bych se však spíše k druhé možnosti.

Nejvíce mě zajímala oblast „Tropická Afrika". V úvodním odstavci je nastíněn i problém negativního vlivu člověka na faunu savan. Podle mého názoru je nepodstatný počet států subregionu, na který se autoři ptají. Spíše by mělo být uvedeno vymezení

oblasti, které zde naopak chybí. Přírodní podmínky jsou pro žáky opakováním, text je tudíž mnohokrát přerušen na doplňování slov žáky. Autoři dále dělí subregion na Sahel a rovníkovou oblast. Tu dále rozdělují na oblast Guinejského zálivu a východní Afriku. Celé dělení není příliš zdůrazňováno a není ani moc přehledné. Měla by se více vyzdvihnout specifika a rozdíly jednotlivých oblastí. Kromě ekonomické zaostalosti subregionu v návaznosti na těžbu a vývoz nerostného bohatství bez jeho zhodnocení ve zpracovatelském průmyslu a monokulturního zemědělství se autoři dotýkají problémů, kterými jsou občanské války, moucha tse-tse a kobylky. Chybí mi tu zmínka o obyvatelstvu (u „Jižní Afriky" jsou uvedeni Křováci, zde Pygmejové ne), o náboženství a velkých národních parcích ve východní části subregionu. U zemědělství by bylo dobré uvést rychlé vyčerpání půdy pěstováním stejných plodin bez hnojení a popsat stěhovavé zemědělství. Rovněž obrázky nejsou vhodně zvolené. Oba dva ukazují těžbu nerostných surovin. Po žácích je požadováno příliš mnoho pojmů, aby uměli lokalizovat na mapě (Monrovia, Libreville, Muqdisho). Zpestřením výuky bude úkol najít název státu podle obrysu jeho území.

U subregionu „Jižní Afrika" mají žáci na začátku kapitoly za úkol doplnit mapu o jména států této oblasti a škrtnout věty, které nejsou pravdivé. Autoři popisují přírodní podmínky, obyvatelstvo, průmysl, zemědělství i nerostné suroviny (vypustili pojem Měděný pás, přestože se o této oblasti zmiňují). Opět je tu příliš mnoho pojmů, které mají žáci umět ukázat na mapě, např. Mbabane, Lilongwe, Port Louis. Kapitolu doplňuje obrázek přehrady Cariba a dolu v Zambii. Úkoly jsou pouze dva: zjistit název průlivu mezi Madagaskarem a pevninou a dopsat „africké názvy" do doplňovačky, která je dosti složitá. Navíc zadání by mělo upřesnit, o jaké názvy se jedná (doplňovat se mají názvy ostrovů, řek, měst atd.).

Předposlední kapitola se zabývá pouze Jihoafrickou republikou. Myslím si, že není nutné uvádět počet obyvatel Kapského města a Johannesburghu. Přestože je státu věnována celá kapitola, text je krátký. Přírodní podmínky opět doplňují žáci do vět. Autoři popisují zejména nerostné suroviny, průmysl a obyvatelstvo, včetně rasové politiky. Oceňuji následující úkoly: *„Vypočtěte hustotu zalidnění Jihoafrické republiky a porovnejte ji s hustotou zalidnění České republiky. Zjistěte, o kolik hodin se liší čas v Jihoafrické republice od času v České republice."* Naproti tomu nepovažuji za důležité požadovat znalost geografických pojmů Vaal, Natal a Oranžsko.

V závěrečném opakování složeného z deseti úkolů jsou občas požadovány sekundární poznatky, např. kdy získala Eritrea samostatnost. Vhodné jsou úkoly, kdy mají žáci vyškrtnout pojem, který nepatří do řady slov. Zadání bych obohatila o zdůvodnění, proč

tam nepatří. Chybně je po žácích požadován stát, jehož hlavním městem je Lagos. Učebnice byla vydána v roce 2001 a první vydání pochází z roku 1994, a tak ani v něm by se tento údaj neměl objevit. Další dovednosti získají žáci při plnění úkolu, kdy mají porovnat velikost států; nejdříve podle mapy a poté svůj odhad zkontrolovat s tabulkami. Úkoly procvičují znalosti z fyzickogeografické i socioekonomické sféry kromě hospodářství. Všechny požadují pouze získané vědomosti, nevedou žáky k hlubšímu přemýšlení. Dvě fotografie, zařazené ke kapitole, nejsou popsané.

Učebnice je vhodná pro výuku na základní škole i nižších ročnících gymnázií. Do výuky by však měl učitel zařadit práci s tématickými mapami v atlase, které se v učebnici téměř nevyskytují. Rovněž zde nejsou žádné grafy. Žáci by se také měli orientovat v geografických publikacích, popř. na internetu při vyhledávání nových poznatků. Učebnice však neobsahuje úkoly, které by k tomu žáky vedly. Dobré by bylo využít alespoň některé úkoly z jakéhokoliv pracovního sešitu, aby se výuka zpestřila a obohatila o témata v učebnici potlačovaná. Negativní stránkou je také nezařazení doplňkového textu a zajímavostí.

2.7 Voženílek, V., Demek, J.: Zeměpis 2. Zeměpis oceánů a světadílů (1)

Tuto učebnici vydalo nakladatelství *Prodos* a je součástí ucelené řady učebnic pro vyučovací předmět zeměpis. Učebnice je bohatě vybavena obrázky, množstvím tabulek a tématických map, které žáky zaujmou, zrovna tak jako zajímavé nadpisy, které jsou vysvětleny podnadpisy (např. nadpis *Pouští, savanou a tropickým lesem*, podnadpis *Příroda Afriky*; nadpis *Říční oáza a poušť*, podnadpis *Egypt*). Obrovským kladem učebnice je zařazení kapitoly *Současné problémy Afriky*. Formát učebnice menší A4 je šikovný, neboť nezabírá moc místa na lavici. Při vyučování se doporučuje používat pracovní sešit vydaný stejným nakladatelstvím (viz dále).

Učebnice je rozdělena do osmi tématických celků: *Atlantský oceán, Afrika, Indický oceán, Tichý oceán, Austrálie a Oceánie, Severní ledový oceán, Arktida a Antarktida* a *Přílohy*. Africe je věnováno 34 stran včetně kapitoly *Africká nej...* v *Přílohách*. Učebnice začíná *Úvodem*, který žáky staví do role cestovatelů a objevovatelů nových krajin. Již z *Úvodu* je zřejmé, že se žáci nebudou učit jen izolovaná fakta, ale budou poznávat nejrůznější problémy a pokoušet se je řešit. V *Úvodu* pro učitele jsou vysvětleny důvody výběru poznatků a zmíněny nedostatky konceptů dnešních učebnic. Cituji: *„První*

(koncept) *se zaměřoval pouze na podání základních informací o všech tématech regionální geografie konkrétního světadílu na přibližně stejné úrovni. Druhý upouštěl od obecnosti a soustředil se na vybrané problémy regionů. To vedlo k přehnané faktografii s absencí důrazu na aktuální problémy současnosti (v prvním případě), nebo k zatajení některých základních poznatků, a tím i možnosti srovnání s jinými světadíly (v druhém případě). Předkládaná učebnice je kompromisem mezi oběma koncepty...* "

Součástí učebnice je i komentář pro učitele. Učitelům by měl pomoci při přípravě na vyučovací hodinu. Jsou zde nabídnuta témata pro diskuzi, např.: *„Diskutujte se žáky o důsledcích špatného dopravního spojení,"* nebo komentář připomíná, která témata je vhodné zopakovat před probíráním nového učiva, např.: *„Zopakujte s žáky základní části sopek a podmínky jejich vzniku."* Někdy se komentář vztahuje k tabulkám, či k mapě. Jako zbytečné se mi zdá např. vyjmenovávat státy „Severní Afriky", když jsou čitelně vyznačeny v mapě. Myslím si, že komentář je v určitých případech dobrým rádcem a pomocníkem, ale není nezbytnou součástí učebnice učitele.

Subregiony jsou vytvořeny čtyři: „Severní Afrika", kde je velký důraz kladen na Egypt a Saharu, „Střední Afrika", která je dále dělena na Sahel a rovníkovou Afriku, stručně popisovaná „Východní Afrika" a „Jižní Afrika", zaměřená na přírodní poměry a Jihoafrickou republiku.

Subregion „Západní a střední Afriky" spadá do oblasti, zde označované jako „Střední Afrika" a je mu věnováno pět stran. Délka dílčích témat je přiměřená jedné vyučovací hodině. Autoři nejprve předkládají žákům celkový pohled na kontinent a teprve u subregionů zabíhají do větších podrobností a zdůrazňují jejich specifika.

Motivace

Každá kapitola začíná motivačním textem, který je od ostatního textu odlišen kurzívou. Pochází od stejných autorů a je psán stejným stylem jako ostatní části a tak, přestože je zajímavý, nepoukazuje na jinou geografickou literaturu. Někdy se jedná spíše o první odstavec vlastního učebního textu. Za motivující lze považovat také obrázky, kterých je hojný počet, a netradiční nadpisy.

Expozice

V textu nechybí rozdělení učiva na základní a doplňující, ale základního učiva je příliš mnoho a doplňujícího naopak poskrovnu. Dobré by bylo zařadit také zajímavosti. Důležité informace jsou odlišeny tučným písmem a jejich množství je přiměřené, přesto by se daly některé vypustit. Naproti tomu si myslím, že např. pojem Madagaskar a Somálský

poloostrov by měl být zvýrazněn. Kladem je vysvětlení výslovnosti u nově zaváděných geografických názvů; např. Guinejský záliv, Nil, Ouagadougou.

Po motivační části, výstižněji nazvané úvodem jednotlivých kapitol, následuje na modrém podtisku oddíl *Co už víme...* . Netradičně není opakování staršího učiva pojato formou otázek ale krátkých tvrzení. Domnívám se, že otázky na opakování by byly užitečnější. Žáci by se více soustředili při vytváření odpovědí než při čtení oznamovacích vět a učitelé by měli možnost využít otázky pro samostatnou práci žáků v průběhu ústního zkoušení.

Po učebním textu je zařazen oddíl *Zapamatujte si...* rovněž na modrém podtisku. Jedná se o stručné shrnutí nové látky, které může být předlohou pro zápis do sešitu. Někdy v něm však chybí důležité informace (např. Viktoriino jezero). Častěji je ale výběr poznatků vhodný.

Mezipředmětové vztahy lze najít s přírodopisem (obrázky plodin) a dějepisem (archeologické nálezy). Výchovná funkce je zřetelná především v poslední kapitole o současných problémech afrického kontinentu. Všechny texty v učebnici jsou čtivé, jasné, dobře formulované a výstižné, ale méně přiměřené věku. Text často zabírá velkou část stránky, v šesté třídě snadno tato úprava odradí žáky od čtení. Terminologie je jednotná; dochází zde k návaznosti vět, odstavců i témat. Naproti tomu autoři občas poukazují několikrát na tentýž problém a zbytečně zabíhají do podrobností, aniž by učivo označili jako doplňující.

Text je bohatě doprovázen obrázky a mapami, které jsou vhodně zvoleny, obsahem se hodí k textu a jejich velikost je přiměřená. Mapy jsou názorné a přehledné, nechybí jim název ani legenda; u všech je grafické měřítko. Výborná je zjednodušená mapa znázorňující nerostné suroviny a zemědělství Afriky. Obrázky jsou (kromě jednoho) očíslované a doplněné popisem. Obzvlášť kladně hodnotím zobrazení typických plodin Afriky, fotografie lidí a sídel. Také fotografie z přírody upoutávají pozornost. Text doplňuje i několik tabulek a graf.

Fixace a kontrola

Ihned za *Zapamatujte si...* jsou umístěny *Otázky a úkoly*. Tato část je velmi krátká a chybí úkoly na práci s atlasem. Autoři zřejmě počítají s tím, že učitelé budou ve výuce používat pracovní sešit (viz dále). Správné je, že otázky nejsou zaměřené jen na reprodukci učiva, ale rovněž na vyvozování nových poznatků z již osvojených; např. otázka *„Proč nechovají zemědělci v severní Africe prasata?"* směřuje k odstavci o náboženství. Určitým nedostatkem je, že v učebnici není zařazeno opakování celého bloku učiva (Afriky).

Slovníček pojmů, tabulky

Tabulky jsou uvedeny v *Přílohách*, které jsou členěny na *Africká nej...* (nejdelší řeky, nejvyšší hory, nejvyšší činné sopky, největší ostrovy, nejznámější národní parky, největší jezera) a *Australská a oceánská nej.... Při pohledu z kosmu...* je další část *Příloh* (fotografie např. delty Nilu v Egyptě se Suezským průplavem); následuje *Doporučená literatura* a *Internetové adresy,* které jsou zejména v dnešní době pro žáky velmi užitečné. Další tabulky jsou součástí pracovního sešitu (viz dále). Absenci slovníčku pojmů se autoři snaží nahradit vysvětlením termínů v samotném textu. Např.: *„Bezodtoková oblast je území, do kterého voda přitéká, ale neodtéká (vypařuje se, vsakuje se do půdy).“*

2.7.1 Afrika

Na začátku seznamují autoři žáky s kontinentem v nejhrubších rysech, udávají jeho polohu, rozlohu a členitost pobřeží. První kapitola je nazvaná *Pouští, savanou a tropickým lesem* a zabývá se fyzickogeografickými složkami. Nejprve se zaměřuje na povrch a v krátkosti zmiňuje nerostné bohatství. Přehnaný důraz je kladený na téma podnebí. Zařazeny jsou tabulky s teplotami a srážkami ze šesti vybraných afrických stanic, které doplňují text. Škoda jen, že žáci nemají zadán úkol podle tabulek sestavit klimadiagramy, které jsou, podle mého názoru, přehlednější než tabulky. Nakonec se kapitola věnuje vodstvu, rostlinstvu a živočišstvu. Ihned při první zmínce o Nilu bych uvedla na pravou míru, že není nejdelší řekou světa, jak si stále mnoho lidí myslí (uvedeno později). Součástí kapitoly jsou také mapy a poměrně malé fotografie. Všechny čtyři uvedené otázky se týkají pouze podnebí.

Kapitola *Lidé v Africe* je vydařená. Úvodní část seznamuje žáky s archeologickými nálezy koster člověka a jeho předků na kontinentu. Oceňuji uvedení roku u počtu obyvatel, ke kterému se údaj vztahuje. Problematiku bych doplnila poznámkou, že každým rokem počet obyvatel Afriky prudce stoupá. Dva odstavce o nemoci AIDS by měly být pravděpodobně uvedeny až v poslední kapitole, kde se autoři rovněž věnují nemocím. Zmínka o koloniální minulosti je nedostatečná a není doplněna mapou (viz pracovní sešit). Shrnutí nového učiva vystihuje nejdůležitější poznatky týkající se ras, náboženství, chudoby a nemoci AIDS. Také otázky a úkoly se věnují všem tématům kapitoly. Součástí kapitoly jsou tři fotografie obyvatel Afriky, které žákům přiblíží nejen rozmanitost etnik, ale také se dotýkají problému hladovění velké části obyvatelstva.

Třetí kapitola nazvaná *Život v Africe* vhodně zmiňuje problém nekontrolovatelného růstu měst, velké nezaměstnanosti, kriminality, alkoholismu a drog. Jasně je popsán život

ve městě i na vesnici. Text doplňují ilustrace zemědělských plodin Afriky, fotografie z vesnického prostředí, hospodářská mapa Afriky a tabulka počtu obyvatel velkoměst. V závěru je uvedeno členění Afriky na subregiony včetně mapy vymezující tyto oblasti. Oceňuji následující otázky: *„Čím se liší život Afričanů ve městech a na venkově? Porovnejte, jak se liší život našich a afrických zemědělců. Jaké problémy vznikají v afrických velkoměstech a co je jejich příčinou?"* Otázky nutí žáky k zamyšlení, propojení poznatků a tvořivým odpovědím.

Subregion „Severní Afrika" je rozdělen do tří kapitol. *Arabská Afrika* pojednává o přírodě, náboženství, obchodu a státech „Severní Afriky", přičemž Egyptu je věnována samostatná kapitola nazvaná *Říční oáza a poušť*. V této kapitole bych kladně ohodnotila uvedení kladů a záporů Asuánské přehrady, které v jiné české učebnici nebyly zmíněny. Naopak bych určitě nezaváděla pojem feláhové do *Zapamatujme si*.... Přijde mi rovněž hodně zdlouhavé pojednávat o Egyptu na třech stránkách a nevydělit nic do rozšiřujícího učiva. Např. zajímavosti o pyramidách či hlavním městě Egypta si žádají odlišení od základních informací. Třetí kapitole *Největší poušť světa* nemám co vytknout. Zařazené obrázky představují žákům přírodní podmínky, města, zemědělské plodiny a historické památky „Severní Afriky".

Podrobněji se zastavím u dvou následujících kapitol pojednávajících o „Střední Africe", vymezené státy u Guinejského zálivu a rovníku v západní části kontinentu. První kapitola je nazvaná *Sahel*. V úvodním textu je vysvětlen pojem Sahel a na jeho konci vybídnutí k hledání příčin katastrofálního sucha v 70. letech. Příčiny jsou dále podrobně vysvětleny. Text by měl být v tomto případě určitě rozdělen na základní a doplňující. Vhodně zařazený je graf průběhu srážek v Sahelu v letech 1900-2000, který odhaluje dlouhá období sucha. Z mapy znázorňující oblast Sahelu vyplývá, že zasahuje i do států „Severní Afriky", zde však o něm není ani zmínka. Poněkud nevhodně sem autoři zařadili mapu nerostných surovin „Střední Afriky", o kterých se vůbec nezmiňují, ani se k nim nevztahují otázky. Ty se týkají pouze oblasti Sahelu a vedou žáky k zamyšlení se nad aktuálním stavem krajiny a nad možnostmi jeho zlepšení.

Druhá kapitola o „Střední Africe" je nazvána *Rovníková Afrika, Život ve střední Africe* a zahrnuje vlhkou tropickou oblast Afriky. Zde je poutavě popsán den v tropickém deštném lese. Z tabulky o vývozních komoditách jednotlivých zemí žáci snadno určí, které plodiny a nerostné suroviny hrají důležitou roli v celé oblasti. Právě sem by měla být zařazena mapa nerostných surovin. Závěr kapitoly je věnován problému těžby dřeva a nekontrolovatelného růstu měst. Fotografie pocházejí z venkovského i městského prostředí, a tím dokonale

doplňují učební text. Otázky jsou tématicky vázány k venkovskému prostředí. Žáci mají za úkol popsat průběh počasí během dne, podnebí, stěhovavé zemědělství, ženské a mužské práce a příčiny chudoby obyvatel. Bylo by vhodné připojit otázky týkající se nerostných surovin a problémů velkých měst. Podle mého názoru autoři do těchto kapitol vhodně vybrali nejdůležitější poznatky o subregionu a nic podstatného neopomněli uvést.

Krátká kapitola je věnována „Východní Africe" a byla výstižně nazvána *Sopky, jezera a savany*. Je zde zařazen doplňující text *Z deníku cestovatele: Výstup na nejvyšší horu Afriky,* doplněný celou stranou vhodně zvolených obrázků. Kromě přírodních poměrů a ochrany přírody jsou zmíněny problémy subregionu, kterými jsou rychle se rozrůstající města, vysoký počet ozbrojených konfliktů a tím stále narůstající počet uprchlíků a nutná zahraniční pomoc.

Oblast „Jižní Afriky" popisují dvě kapitoly. První (*Na jih od řeky Zambezi*) se věnuje přírodě a hospodářství této oblasti a druhá Jihoafrické republice (*Země zlata a diamantů*). Kapitola o Jihoafrické republice je poměrně zdařilá, přesto některé údaje jsou nadbytečné. Např. není nutné uvádět počty obyvatel u měst. Navíc chybí upřesnění data, ke kterému se údaj vztahuje. V *Zapamatujte si...* jsou však po žácích požadovány opravdu jen důležité poznatky.

Poslední kapitola *Problémy současné Afriky,* se věnuje chudobě, zvyšování počtu obyvatel, nízké úrovni vzdělání, nedostatečné zdravotnické péči, nesnášenlivosti obyvatel a ekologickým problémům. Jediným úskalím této kapitoly jsou opakující se údaje, zmiňované již v předešlých kapitolách. Text je doplněn fotografiemi vztahujícími se k humanitární pomoci, školské a lékařské úrovni a problému nadměrné těžby dřeva. Otázky jsou problémově zaměřené a pro žáky přínosné. Nutí je přemýšlet, vyhledávat informace a diskutovat. Cituji: *„Které z problémů současné Afriky považujete za nejzávažnější a proč? Jak by se daly problémy Afričanů postupně řešit? Zkuste stanovit, co je třeba řešit nejdříve. Jak mohou přispět k řešení problémů Afriky vyspělé státy světa? Proč je nutné do Afriky dovážet potraviny, když v zemědělství pracuje většina jejích obyvatel?...*"

Grafická úprava a estetika učebnice jsou na velmi vysoké úrovni zrovna jako text, pomineme-li jeho větší náročnost pro žáky šesté třídy (zejména v porovnání s ostatními českými učebnicemi). Některé pasáže proto doporučuji zjednodušovat. Vhodné by bylo využít učebnici také k doplnění některých témat, pokud žáci používají jiné učebnice. Autoři se věnují více vymezeným subregionům než celému kontinentu, a tím žáci získávají ucelenější pohled na jednotlivé, od sebe se výrazně lišící oblasti. Učebnici bych doporučila pro výuku zeměpisu na základních školách, ale zejména k výuce na nižším stupni gymnázií.

2. 8 Voženílek, V.: Zeměpis 2. Zeměpis oceánů a světadílů (1), pracovní sešit.

Učebnice *Zeměpis 2* obsahuje kvalitní otázky a úkoly, přesto je vhodné používat zároveň pracovní sešit, který nabízí různorodé úkoly k jednotlivým tématům učebnice. Jejich počet by však mohl být vyšší. Na třiceti stranách stejného formátu jako učebnice opakuje postupně témata tak, jak jsou řazena v učebnici, což umožňuje vyplňovat sešit od začátku do konce. Přestože se jedná o pracovní sešit, obsahuje mnoho článků, které by měly být spíše součástí učebnice (zařazeny jako zajímavosti, které v učebnici chybí). V pracovním sešitě je v *Příloze* tabulka států Afriky s uvedenou rozlohou, počtem obyvatel, hlavním městem, používanými jazyky a HDP/ob. To bývá rovněž spíše součástí učebnice než pracovních sešitů. Jistým nedostatkem je chybějící rok u těchto dat a zejména opomenutí jejich aktualizace při druhém vydání. Africe je věnováno více než šest listů, subregionu „Střední Afrika" 1 a půl strany. Opakování kontinentu jako celku je přibližně stejně obsáhlé jako opakování jednotlivých subregionů dohromady.

Na začátku každé dílčí kapitoly je úryvek z knihy nebo časopisu staršího data vydání a za ním následují úkoly na zjištění současného stavu věci, o které se v úryvku pojednává. Žáci se tak učí dovednostem vyhledávat, třídit a zpracovávat informace, které se jim budou hodit nejen v ostatních předmětech, ale také v běžném životě. Někdy slouží úryvek jen jako zajímavost, bez otázek k němu se vztahujících. Chyba se nachází v úryvku o kolonizaci Afriky, kde není kolonizátorem uvedeno Španělsko.

Žádné z map nechybí název ani grafické měřítko, většinou je připravena i legenda, kterou žáci barevně dokreslí spolu s mapou. V jedné mapě mají například barevně odlišit státy podle úředního jazyka. V jiné mapě mají rozdělit barevně státy podle státního zřízení. Úkol odkazuje na tabulku v *Příloze*, kde však došlo k chybě, neboť u států není tento údaj

uveden. Rovněž si myslím, že právě tyto dva údaje nejsou pro žáky příliš potřebné. Oceňuji styl zadávání úkolů, který je velice příjemný, nedirektivní. Uvádím jeden příklad: *„Dokázali byste do mapy dokreslit alespoň jeden známý průplav, jedny světoznámé vodopády a jednu významnou přehradu? Zkuste to."*

Křížovky jsou trojího typu. Buď se doplňují slova, která chybí ve větách (např.: *„Sahara se rozkládá kolem obratníku . . . . .; . . . . . zboží i lidí je v Africe velmi obtížná."*), nebo slova nahrazující slovní spojení či větu (např.: *pruhovaná „slečna"* = zebra; *říční „tlouštík"* = hroch), a nebo pojmenování obrázků. Myslím si, že některé obrázky (gazely, káva) a některé neúplné věty (*„Na Sahaře se zvedá pohoří . . . . . a pohoří . . . . . "*) jsou nejednoznačné a činí žákům potíže. Vytváření přehledných tabulek základních údajů o státech je pro žáky nejen opakováním, ale také nácvikem dovednosti roztřídit a upravit vědomosti.

Další součásti pracovního sešitu jsou klasické: doplňování slov a vět, třídění pojmů do skupin, upravování vět, spojování pojmů. Podle mého mínění je zde příliš málo odkazů na práci s atlasem. Zaujal mě úkol zpestřující výuku: *„Které zvíře je pro cestu v poušti nejspolehlivější? Nakreslete je."* Oceňuji i testy s výběrem odpovědi (s mnohonásobnou volbou). Cituji: *„a) Afriku odděluje od Evropy Suezská šíje a od Asie Středozemní moře. b) Afriku odděluje od Evropy Guinejský záliv a od Asie Indický oceán. c) Afriku odděluje od Evropy Středozemní moře a s Asií souvisí úzkou Suezskou šíjí."* Některé položky jsou ztížené tím, že správných odpovědí může být více nebo také žádná. Na konci pracovního sešitu jsou uvedeny výsledky, což nepovažuji za vhodné z důvodu, aby žáci správná řešení neopisovali.

2.8.1 Afrika

První kapitola věnovaná Africe začíná úryvkem o Suezském průplavu. Na něj navazují otázky, které žáky jistě zaujmou: *„Zjistěte, jak probíhá plavba Suezským průplavem v současné době (doba plavby, cena...). Do kterých míst byste dorazili z vašeho bydliště po 160 kilometrech (tj. délka Suezského průplavu)?"* Kapitola o africké přírodě opakuje vědomosti zejména o vodstvu, ostatní důležité poznatky jsou opomíjeny. V kapitole o obyvatelstvu je zařazena krátká, poutavá černošská báje o původu lidstva. Křížovku žáci doplňují pojmenováváním vyobrazených zemědělských plodin a další plodiny třídí podle toho, zda jsou využívány domorodci či jsou určeny zejména k vývozu.

V kapitolách o „Severní Africe" jsou použity tři články: o rozluštění hieroglyfů, každoročních záplavách v deltě Nilu a pověst o vzniku Sahary. Úkoly jsou založeny z větší

části pouze na reprodukci (roztřídit pojmy na ty, které jsou součástí přírody subregionu „Severní Afriky" a které nikoliv; státy rozdělit na saharské a státy u Středozemního moře; doplnit základní údaje k Egyptu a vyluštit křížovku), jen ty, které se vztahují k úryvkům, jsou přínosné pro rozvoj dovedností a rozšiřování poznatků. Poslední úkol, který propojuje zeměpis s matematikou, cituji: *„Kolikrát je rozloha Sahary větší než rozloha ČR? Kolikrát je rozloha Sahary větší než rozloha Evropy? Kolikrát je rozloha Sahary větší než rozloha Austrálie?"*

V části o „Střední Africe" je uveden odstavec o kakaovníku a banánovníku, který je velmi zajímavý a poučný. Žáci se v něm seznámí se vzhledem kakaovníku, jeho plody, ohrožením sklizně hlodavci a se zpracováním kakaa. Dále autor uvádí problémy plantáží banánovníků se slony, kteří ničí plantáže a maří tak práci lidí. Pak žáci vypisují podle atlasu s pomocí uvedené mapy státy ohrožené rozšiřováním pouště. Další kapitola začíná úryvkem o kávovníku, jeho vzhledu, plodech a oblastech jeho pěstování v Africe. V následujících úkolech mají žáci s pomocí mapy „Střední Afriky" škrtnout pojmy, které nejsou součástí tohoto subregionu, a pojmy, které nejsou součástí přírody „Střední Afriky". Jako jedna z možností je uveden denní chod počasí, kde by autor měl specifikovat, že má na mysli jednotvárný, každodenně se opakující chod počasí.

Opakování „vysoké" Afriky je velmi krátké a nedostačující. Článek popisuje Viktoriiny vodopády a tajenka křížovky ukrývá Kilimandžáro. U příliš malé mapy není jasně stanoveno, co mají žáci zakreslit. Tvorba mapy na druhou stranu může u dětí vyvolat uspokojení z vykonané práce a pomáhá rozvíjet logické myšlení. Rovněž opakování „Jižní Afriky" je velmi krátké a nevystihuje nejdůležitější témata. Kromě úkolu na doplnění mapy jsou uvedeny dva články. První o mysu Dobré naděje, druhý o největším nalezeném diamantu. Nakonec mají žáci doplnit do tabulky základní údaje o Jihoafrické republice.

Pokud se učitel rozhodne používat učebnici vydanou nakladatelstvím *Prodos*, měl by mít zároveň pro žáky k dispozici pracovní sešity, protože obsahují zajímavosti a tabulky. Vzhledem k tomu, že je učebnice velmi kvalitní, očekávala bych vyšší úroveň pracovního sešitu. Podle mého názoru není příliš nápaditý a úkolů je poměrně málo. Oceňuji především úkoly vyžadující aktivní vyhledávání a zpracovávání informací. Na druhou stranu zde nejsou žádné zásadní chyby. Lze ho tedy bez větších obtíží při výuce využívat.

2.9 Brychtová, Š., Brinke, J., Herink, J.: Planeta Země.

Učebnicí *Planeta Země* začíná ucelená řada učebnic zeměpisu od nakladatelství *Fortuna,* sestavených podle cílů *Vzdělávacího programu základní škola.* Na první pohled zaujme žáky šesté třídy, jimž je určena, velkými, barevnými, často vtipnými ilustracemi a fotografiemi. Tučným písmem odlišené důležité pojmy a stručné *shrnutí* pomáhá žákům odlišit důležité myšlenky učebnice. Přestože je učebnice formátu A4, není díky velkým obrázkům a velkému písmu přeplněna zdlouhavými texty. Ba právě naopak; chybí doplňující učivo a základní text je také poměrně chudý na informace. Kladem je motivační článek, umístěný na začátku téměř každé kapitoly, a opakování po tématickém celku. Učebnice jako jediná z analyzovaných českých učebnic koresponduje s pracovním sešitem, na který jsou v ní pravidelné odkazy. Mnoho úkolů v pracovním sešitu přímo souvisí s probíranou látkou. Do textu jsou vloženy i úkoly pro zpestření. Na konci dílčích kapitol je umístěno *shrnutí* a úkoly. Tím je vymezen rámec jedné vyučovací hodiny.

Učebnice je rozdělena do tří tématických okruhů, následujících po krátké *Předmluvě* určené žákům. První, nazvaný *Úvod do zeměpisu*, se dále člení na kapitolu *Planeta Země* a *Glóbus a mapa.* Druhý, *Obecný fyzický zeměpis*, přináší poznatky o litosféře, atmosféře, hydrosféře, pedosféře a biosféře. Poslední část, *Zeměpis světadílů a oceánů*, se věnuje tématům *Afrika, Indický oceán, Austrálie, Tichý oceán a Oceánie* a *Antarktida.* Na konci učebnice je umístěn *Závěr.* Jde o zajímavou kapitolu, věnující se ochraně a ničení přírody na celé Zemi. Částečně se téma dotýká také afrického kontinentu.

Africe se autoři věnují na 23 stranách ve čtrnácti kapitolách, subregionu „Tropické Afriky" na dvou stranách. Autoři upřednostnili probírání jednotlivých krajinných složek v rámci celého kontinentu. V závěru se pouze krátce věnují regionalizaci, kde vystihují nejdůležitější rysy jednotlivých subregionů – „Severní arabské Afriky", „Tropické Afriky" a „Jižní Afriky".

Motivace

Motivující texty v úvodu jsou zařazeny jen u některých kapitol. Domnívám se, že u některých témat jako je např. vodstvo nebo u jednotlivých subregionů, není těžké najít úryvek v knize či časopise, nebo napsat vlastní motivační odstavec. Někdy autoři sáhli po geograficky zaměřené publikaci, jindy napsali motivaci sami. Více oceňuji první případ. Přesto i úryvky pocházející přímo z pera autorů jsou vydařené.

Expozice

Vlastní učební text není rozlišen na učivo základní, rozšiřující a doplňující. Celkové množství textu a informací je nedostačující. Učitel tak musí využívat i jiné geografické zdroje informací a sám vyhledávat zajímavosti. Studenti nižších ročníků gymnázií by podle mého názoru měli mít k dispozici o trochu náročnější učebnici, která by zahrnovala více informací o minulých i současných problémech kontinentu a kladla důraz na samostatnou práci žáků. Negativně hodnotím výběr zvýrazňovaných pojmů (nezvýrazňovala bych např. Bílý Nil a Modrý Nil). Také výběr poznatků do *shrnutí* bych občas pozměnila. Někdy je *shrnutí* formou tabulky, jindy jde o stručné věty, nebo jen body.

Kromě vztahu k přírodopisu a dějepisu jde o výlučně geografické učivo. Výchovné prvky jsou chudé. Podle mého názoru vycházejí autoři z neúměrně velkých očekávaných znalostí žáků, které však zpravidla nemají. Jako příklad uvádím otázku: *„Co víte o problémech Sahelu? Pohovořte o dalších problémech afrického kontinentu."* Možná ale předpokládají, že na podobná témata budou žáci zpracovávat referáty. Chybí také odkazy na internet (přestože učebnice byla vydaná v roce 2001), což lze v dnešní době považovat za určité mínus každé učebnice zeměpisu.

Text je napsaný srozumitelně. Je jasný a příjemný. Cituji: *„Nil má krátký název, ale je to nejdelší africká řeka."* Často je ale až příliš stručný. Naproti tomu jen málokdy se objevuje faktografická chyba. Na zastaralost dat je vhodné upozornit uváděním roku, ke kterému se vztahují. Oceňuji vysvětlení výslovnosti u nových geografických pojmů a jiných cizích slov. Velmi přehledné je členění do odstavců, které jsou opatřeny názvy.

Učebnice je bohatě vybavena obrázky. Ilustrace přitahují pozornost svou pestrostí i vtipností, ale nejsou obsahově nikterak přínosné. Hodnotnější fotografie mají klasický obsah: Kilimandžáro, savana, černošské obyvatelstvo, vesnice domorodců atd. Jejich velikost je zbytečně velká, jedna fotografie často zabírá třetinu až polovinu strany. Většinou jsou doplněné jen velmi krátkými popisy, občas popis dokonce chybí a navíc někdy nejsou zařazeny tématicky správně k textu.

Mapy, opatřené legendami, postrádají měřítko; nadpis je nahrazen krátkým popisem. Jsou velké, přehledné, někdy se k nim vztahuje úkol na doplnění údajů, jenž v mapě chybí. Cituji: *„S pomocí školního atlasu pojmenujte neoznačenou řeku na mapě."* Avšak v tomto případě by mělo být uvedeno řeky (neoznačených řek je v mapě více). Pěkné je grafické znázornění poměrných velikostí oceánů a světadílů (jinak grafy v učebnici chybí). Obdobné je v učebnici z nakladatelství *České geografické společnosti*. Do textu jsou zařazeny přehledné tabulky, které někdy shrnují poznatky z textu, jindy jsou samostatným

zdrojem nových informací (podnebné pásy a jejich charakteristika; přírodní krajiny a jejich fauna a flora; nerostné suroviny a oblasti těžby).

Fixace a kontrola

Dobře zvolené a vhodně formulované jsou otázky a úkoly umístěné za oddílem *shrnutí.* Dovoluji si zde citovat některé z nich: *„Kdo z vás četl nebo slyšel něco zajímavého o Africe? Vyprávějte si chvíli o Africe. Zkuste si do sešitu načrtnout mapu Afriky a zakreslit do ní vše, co jste se dnešní hodinu naučili."* Další jsou formulované například: *„Na mapě ukažte..., Zamyslete se..., Jaký význam má..., Vysvětlete..., Vydejte se jako cestovatelé... ."* Otázky opakují a procvičují novou látku. Jak je zřejmé z citace, nejsou určeny jen na pouhou reprodukci učiva.

Vyskytují se zde i otázky zařazené přímo do textu, vhodně do něho zapadají, souvisí s ním, doplňují ho a nutí žáky k aktivitě. Často odkazují na atlas. Např.: *„Afrika má nejméně členité pobřeží ze všech světadílů. S pomocí atlasu popište pobřeží Afriky a Evropy."* Úkol by mohl být doplněn o srovnání členitosti pobřeží těchto světadílů. Líbí se mi i nepřímo zadaný úkol v textu: *„Odpověď na otázku, proč je (Kongo) vodnatější než Nil, jistě zvládnete. Všimněte si, jakou podnebnou oblastí protéká."*

Chybí oddíl na opakování starší látky na začátku dílčích kapitol, a tím na začátku vyučovacích hodin. Za tématickým celkem *Afrika* následuje delší opakování, v němž je uvedeno pouze deset otázek, z nichž poslední odkazuje na pracovní sešit. Žáci si mají zopakovat povrch kontinentu doplňováním slov do vět, vylíčit hlavní problémy Afriky, zakreslovat geografické pojmy do mapy, pracovat s atlasem, kreslit, vymezit a popsat subregiony Afriky. Další otázky a úkoly různých forem najdou žáci v pracovním sešitu (viz dále), který je opravdu povedený a na který jsou v učebnici odkazy. Ty usnadňují práci učitelům s vybíráním úkolů pro jednotlivé hodiny a s jejich zadáváním.

Slovníček pojmů, tabulky

Učebnici chybí tabulky základních údajů o státech na jejím konci. Nenajdeme je ani v pracovním sešitě. Odpověď na otázku: *„Který stát jižní Afriky má největší rozlohu?"* musí žáci hledat v *Geografických tabulkách*, či jiných publikacích. Nepovažovala bych to však za nevýhodu, navíc tabulky s vybranými údaji jsou zařazeny v průběhu učebnice. Absenci slovníčku základních pojmů hodnotím naproti tomu více negativně.

2.9.1 Afrika

Úvodní kapitola vybízí žáky k prozkoumání pro ně zatím neznámého kontinentu. Následuje tabulka rozloh světadílů a oceánů a poměrné zastoupení oceánů a světadílů znázorněné graficky. Podle mého názoru by tato kapitola neměla být řazena k tématu Afrika, ale samostatně jako úvodní kapitola k zeměpisu světadílů a oceánů.

V prvních třech kapitolách se žáci seznámí s polohou, rozlohou, členitostí pobřeží, povrchem a podnebím Afriky. První kapitole chybí motivační článek. Autoři po žácích požadují, aby si zapamatovali největší ostrov, poloostrov a záliv. Podle mého mínění však mohli v textu zmínit i Kanárské ostrovy a do shrnutí zařadit pojem Suezský průplav a Gibraltarský průliv, popř. i Rudé moře, které jsou vytištěny tučně. Motivační článek druhé kapitoly je o okolí hory Kilimandžára, která je vyobrazena na fotografii a v nakresleném řezu východní Afrikou. Otázky vybízejí k práci s atlasem a poznávání povrchu kontinentu. Kapitola o podnebí se věnuje teplotě a srážkám, a tím rozdělení kontinentu do podnebných pásů. Zejména první dvě kapitoly jsou příliš stručné.

Africké vodstvo. Tak je nazvaná čtvrtá kapitola, věnující se řekám a jezerům Afriky. V textu není uvedeno, že jezero Čad rychle vysychá. Mapu vodstva mají žáci doplnit. Nejasný je pro ně pravděpodobně popis u obrázku Viktoriiných vodopádů: *„Viktoriiny vodopády na Zambezi ze strany Zambie."* Pro žáky srozumitelnější by byl popis: *„Viktoriiny vodopády na řece Zambezi, vyfotografované ze státu Zambie,"* nebo stručně *„Viktoriiny vodopády na řece Zambezi."* *Shrnutí* je příliš stručné. Chybí v něm informace, že Nil je nejdelší řeka a Ukerewe (Viktoriino jezero) největší jezero Afriky.

Africkému rostlinstvu a živočišstvu se věnuje následující kapitola. Motivační článek pochází z pera českého přírodovědce Vágnera, který se zasloužil o chov africké zvěře u nás. Fotografie pocházejí z Nairobského národního parku a národního parku Amboseli, který pravděpodobně ztvárňuje i kresba. Na konci kapitoly je mapa přírodních krajin Afriky zabírající zbytečně celou stranu. Otázky *„Jaká znáte africká zvířata? Co o nich víte? Víte, co je to safari?"* směřují ke starší látce i mimoškolním znalostem jednotlivých žáků. Kapitole *Přírodní zdroje Afriky* chybí motivace. Autoři sem mohli zařadit článek o diamantech *A ještě něco navíc*, umístěný na konci tématického celku, který by sem tématicky patřil. Mapa i tabulka výstižně znázorňují výskyt nejdůležitějších surovin.

Kapitola *Objevování a kolonizace Afriky* se zaměřuje na české badatele Emila Holuba a Antonína Steckera a zmiňuje skotského misionáře Davida Livingstona. Místo mapy znázorňující cesty Emila Holuba bych zařadila mapu z období kolonizace, o kterém

kapitola také pojednává. V textu je uvedeno, že v 60. a 70. letech získala většina států samostatnost, až ve *shrnutí* je poprvé uveden rok 1960 jako „Rok Afriky".

O obyvatelstvu pojednává stejnojmenná kapitola. U celkového počtu obyvatel Afriky 660 milionů chybí rok, ke kterému se údaj vztahuje, přestože dále je uvedeno, že ročně stoupá počet obyvatel o 20 milionů. Žáci si tak nemohou spočítat, kolik obyvatel má Afrika právě v roce, ve kterém učebnici používají. Údaj je navíc dosti zastaralý, učebnice nebyla vůbec inovována při jednotlivých vydáních a to je zásadní nedostatek. Fotografie lidí ze třech různých kmenů jsou vydařené a poukazují na pestré rasové složení afrického obyvatelstva.

Dále autoři vymezují subregiony Afriky a znázorňují je na mapě. K „Severní Africe" počítají pět států u Středozemního moře: Egypt, Libyi, Tunisko, Alžírsko a Maroko. Při zmínce o turismu opomněli autoři také zmínit atraktivitu moře, uvádějí jen historické památky. Nejsou tu vůbec popsány jednotlivé státy, pouze jsou vyjmenovány se svými hlavními městy. Podle mého názoru určitě stojí za zmínku Egypt, případně i ostatní státy. Rovněž mohl být popsán význam Nilu pro zemědělství v Egyptě. Na toto téma je zařazena otázka, ale podle mého mínění ji žáci sami nedokážou zodpovědět, pakliže téma neprobírali v dějepise.

Kapitola o „Tropické Africe" je rovněž velmi krátká a chudá na informace. Poloha subregionu je vymezena obratníky Raka a Kozoroha. Autoři zmiňují pouze vegetační pásy, velkou pestrost národů a jazyků a velké procento obyvatel žijících na venkově. Chybí zmínka o přelidněných městech a problémech s tím spojených. V učebnici se píše o Pygmejích, přesto tu není fotografie. Naproti tomu jsou tu fotografie Masajů a jiných kmenů, o kterých učebnice nepojednává. K zemědělství by se hodil obrázek plantážních plodin, nebo plodin pro místní spotřebu, které žáci neznají (maniok, batáty). Stručný popis Sahelu nenaznačuje jeho obrovské problémy, navíc není vyznačena jeho poloha na mapě. Opomenutí aktualizace se projevuje i v tvrzení, že hlavní město Nigérie je přístav Lagos (pouze do roku 1990). Hlavním městem Tanzanie není Dár-as-Salám, ale Dodoma. U Nigérie by se měli autoři zmínit alespoň o těžbě ropy, pakliže ostatní neuvedené údaje považují za nepodstatné. Obzvlášť když u státu Zair (dnes Demokratická republika Kongo) vyjmenovávají těžené nerostné suroviny. Autoři chtěli, aby si žáci zapamatovali především, že v oblasti žije mnoho černošských kmenů, hospodářství je zaostalé, zaměřené na těžbu dřeva a pěstování tropických plodin na plantážích. Dále zdůrazňují hlavní města následujících států: Senegal, Nigérie, Demokratická republika Kongo, Tanzanie, Keňa a

Etiopie. Osobně bych kladla větší důraz na pochopení a znalost problémů Sahelu, plantážnického zemědělství, tropických nemocí a významu národních parků.

Jako „Jižní Afrika" je označována část kontinentu jižně od 10° j. š. a Madagaskar. Vhodně vysvětlují autoři politiku apartheidu, aniž by použili název. Jinak jsou údaje o Jihoafrické republice nedostatečné. Rovněž o Madagaskaru se žáci téměř nic nedozvědí. Podle mého mínění není nutné znát hlavní město Zambie, naopak bych zopakovala, že sem zasahuje tzv. Měděný pás. Při řešení úkolů mají žáci vyjmenovat státy, kterými prochází obratník Kozoroha, nerostné suroviny světového významu, najít stát s největší rozlohou a zdůvodnit výjimečné postavení Jihoafrické republiky.

Kapitola *Opakování* je zaměřena především na práci s atlasem. Pouze jedna otázka rozvíjí žákovo myšlení. *Opakováním* celek ještě nekončí. Následuje úryvek od J. Vágnera, který vykresluje optimistickou budoucnost kontinentu, kterou vidí ve vzdělanosti obyvatel, a úryvek z knihy *Africký kaleidoskop* od J. Zemana o nalezištích diamantů v jižní Africe. Jak jsem již podotkla, více by se hodil ke kapitole o nerostných surovinách.

Na první pohled se zdá učebnice vhodná pro žáky šestých tříd. Při bližším prostudování však vychází na povrch mnoho nedostatků. Největším nedostatkem je absence některých důležitých témat, popř. i zajímavostí, nediferencování učiva na základní a doplňující, přílišná stručnost a zastaralost údajů. Oceňuji motivační články a odkazy na pracovní sešit. Učebnici nedoporučuji pro žáky gymnázií; pro žáky základních škol je možné ji použít.

2.10 Brychtová, Š.: Zeměpis. Pracovní sešit k učebnici planeta Země pro 6. a 7. ročník základní školy.

K učebnici *Planeta Země* byl vytvořen pracovní sešit, na který učebnice průběžně odkazuje čísly konkrétních úkolů, a tím usnadňuje práci učitelům. Pozoruhodná je obrovská nápaditost autorky. Pro žáky, kteří se učí podle jiných učebnic, bych tento sešit (vybrané úkoly) doporučila k opakování učiva na konci ročníku, či k opakování v závěru školní docházky a zejména k motivaci na začátku vyučovací hodiny.

Pracovní sešit určuje žákům cestu kolem světa, při níž musí splnit 65 úkolů. Při řešení úkolů zakreslují svou trasu do mapy světa a doplňují tajenku, kterou vyřeší, pokud správně odpoví na většinu otázek a úkolů v pracovním sešitě. Tajenka zní: *„Čím déle budeš dítětem, tím krásnější budeš mít život."* Sešit tedy není členěn do kapitol, jak tomu je u všech ostatních pracovních sešitů.

Jednotlivé úkoly na sebe často navazují, což vede k udržení pozornosti, ale také ke ztížení úkolu, pokud předchozí nebyl žákem vyřešen. Pracovní sešit je vhodný k procvičování praktických dovedností (práce s atlasem, určení zeměpisné šířky a délky, sestavení spojnicového grafu chodu teplot, sloupcového grafu úhrnu srážek atd.), využívání divergentního myšlení (řešení rébusů), opakování vědomostí (sestavení tabulky, doplňování slov do textu).

Oceňuji různorodost úkolů samotných i jejich zadávání, vtipnost a ilustrace. Vyskytují se zde dvě chyby. První je špatně nakreslený rébus (na druhou stranu i přesto se dá vyřešit) a druhou chybou je nedokončená křížovka (zadání zní: „*Nejúrodnější složkou půdy je _ _ _ _ _. Na jeho tvorbě se podílejí i /viz tajenka/ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _*." Křížovka má však jen pět položek, ostatní chybí).

Jedním z nejpřínosnějších úkolů pro žáky se mi zdá sestavení tabulky podnebí. K podnebnému pásu mají žáci přiřadit přírodní krajinu (step, tajga, tropické lesy atd.), zvířenu (lev, slon, srnec, lední medvěd aj.) a rostlinstvo (např. kaktusy, mech, lišejník, smíšené lesy). Úkol je zařazen k Africe, ale ve skutečnosti opakuje poznatky z dřívějších kapitol (podnebí, biosféra).

2.10.1 Afrika

K tématickému celku Afrika se vztahuje pouze dvanáct úkolů. Většina z nich procvičuje znalosti z fyzickogeografické sféry. Naprosto chybí úkoly k opakování zemědělství, nerostných surovin, měst, obyvatelstva atd. Kladem je zařazení opakování starší látky. Cituji: „*Udržováním jihozápadního směru jsme nemohli minout jednu významnou rovnoběžku, která na 23,5°s.š. a 33°v.d. protíná největší africkou řeku. Bylo právě 21. června. Doplňte: název té řeky _ _ _, název té rovnoběžky _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _, název toho dne _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _. V pojmech, které jste jistě správně doplnili, se vyskytuje jedna samohláska v krátké i dlouhé podobě. Doplňte ji v dlouhé podobě nad sedmičku, čtrnáctku ...* "(do závěrečné tajenky).

Vhodná je provázanost jednotlivých témat v jednom úkolu a také zapojení více forem zadání (rébus, doplňování slov a vysvětlení vlastními slovy). Například uvádím: „... *(Nil) protéká největším africkým jezerem Ukerewe, a než si začne razit cestu pískem největší pouště světa, která se nazývá /viz rébus/ _ _ _ _ _ _, protéká savanou. Savana se nachází v _ _ _ _ _ _ _ _ _ podnebném pásu. Jezero Ukerewe leží na rovnoběžce, která se nazývá _ _ _ _ _ _ a má _ ° s.š. Ročně zde Slunce vrcholí _ krát, a přesto jsme tři stupně pod rovníkem nalezli sníh. Proč?*" Oceňuji také odkaz na beletrii: „ *Poetické prostředí Afriky*

na nás tak zapůsobilo, že si jistě přečteme světově proslulý román – Příběh lvice Elzy. Víte, kdo je autorkou tohoto románu?" Na druhou stranu naprosto chybí odkazy na internet a odbornou geografickou literaturu. Vtipné jsou rébusy, které mají žáci nejen vyřešit, ale také správně umístit do mapy.

Podle mého mínění zahrnuje sešit svou šíří a náročností učivo více ročníků. Navíc jednotlivé kontinenty nejsou za sebou řazeny tak, jak je tomu v učebnici. Řešením úkolů v přeházeném pořadí se rozbíjí struktura cesty kolem světa a vzniká shluk úkolů pro jednotlivá témata. Pokud chceme postupovat postupně tak, jak je sešit sestaven, musíme ho předložit žákům později než v 6. třídě.

Nedostatkem pracovního sešitu je malý počet úkolů vztahujících se k Africe a úplná absence úkolů na socioekonomickou sféru. Nevhodné je také naprosté opomenutí regionalizace. Ta je i v učebnici až příliš potlačena. Žáci podle mého názoru získají základní znalosti o celém kontinentu, ale s těžkostí dokáží popsat specifika jednotlivých subregionů. Přese všechno je výborným doplňkem hodin zeměpisu. Zejména se hodí k odlehčení učiva a motivaci žáků; pro opakování učiva jsou však vhodnější jiné pracovní sešity.

2.11 Krausová, M., Kraus, P., a kol.: Zeměpis pro 6. – 7. ročník ZŠ a nižší ročníky víceletých gymnázií. Světadíly.

Nakladatelství *Alter* přišlo na trh s velice moderní učebnicí. Autoři vychází z myšlenky, že není nutné učit žáky to, co najdou v atlase. *„Hlavním cílem učebnice je naučit žáky metodám práce, zejména s přehledy, schématy, mapami, s neverbálními obrazovými informacemi, s encyklopediemi a v neposlední řadě se zdroji informací z internetu."* (Krausová, M., Kraus, P. a kol, 1999)

Protože hospodářské a společenské složky krajiny jsou učivem 8. ročníku, berou se v učebnici jako doplňující. Data a údaje uvedené v učebnici slouží jako zdroj informací, autoři nechtějí, aby byly žáky pamětně osvojovány. Důraz se klade na pochopení vztahů, příčin a důsledků, vytváření vlastních názorů a schopnost hájit svá stanoviska, umět se samostatně vyjadřovat a polemizovat s názory druhých. Koncepce učebnice se vzhledem ke svému cíli odlišuje od ostatních. Předpokládá asi 15-ti minutovou samostatnou práci žáků a 5 až 10 minut na ústní shrnutí látky a na zpětnou vazbu. Práce žáků je bodově ohodnocena; hodnotí se každý žák sám, aby se snažil dosáhnout lepších výsledků než v minulosti, ale

pouze dle svých možností. Získané údaje si poznamená na papír či do vlastní učebnice a sestaví *shrnutí*. Rychlejší žáci pracují i s jinými zdroji informací, aby se individuálně rozvíjeli.

Jednotlivé krajinné složky jsou uspořádány logicky za sebou. Na začátku každé podkapitoly je uveden motivační článek. Následně žáci doplňují text s vynechanými slovy. Poté přicházejí na řadu *praktická cvičení* a *shrnutí*, někdy též *zajímavosti*. Netextové zdroje informací se omezují na obrázky.

Učebnice formátu A5 zahrnuje učivo o Africe, Asii, Americe, Austrálii, Oceánii a Antarktidě. Afrika je zpracována na dvaceti stranách, v sedmi kapitolách. Každá kapitola je určena pro jednu vyučovací hodinu. Autoři se více věnují celému kontinentu, regionalizace je velmi potlačena. Na subregiony dělí kontinent zejména v posledních dvou podkapitolách: *Obyvatelstvo, sídla a Hospodářství.*

Motivace

Všechny motivační úryvky jsou z knihy Jana Cibulky, Zdeňka Skořepy a Václava Špillara *Afrika – Na jih od Zambezi*. Je škoda, že nebylo použito více zdrojů. Jinak jsou úryvky dobře vybrané, obsahem se hodí k tématu a jejich délka je přiměřená. Od ostatního textu jsou odlišené modrou kurzívou a vlevo od textu obrázkem otevřené knihy. Motivační úryvek je uveden i na konci tématického celku Afrika. V průběhu kapitol motivuje učebnice fotografiemi a vhodnými úkoly.

Expozice

Na druhé straně obálky je malá tabulka se světadíly, jejich rozlohou, počtem obyvatel a mapa Jižní Ameriky s vyznačenou cestou Charlese Darwina z knihy *Cesta kolem světa*. Na třetí straně obálky je uveden orientační tématický plán ve dvou variantách, který má za úkol usnadnit práci učitelům. Součástí učebnice je i metodická poznámka určená učitelům. Úvod pro žáky chybí, na konci učebnice je však krátký *Závěr*. Zajímavé je, že autoři odkazují v textu na jiné strany v učebnici, aby některé téma neopakovali. Například: *„Počet obyvatel se však rychle zvyšuje (vysvětlení viz str. 20/d).“* Je důležité si uvědomit, že role učitele ustupuje do pozadí. Učitel je více rádcem, pomocníkem, neřídí, nediktuje, pomáhá individuálně podle potřeb žáků. Žáci jsou aktivní a samostatní.

Pakliže bychom požadovali po žácích osvojení některých pojmů a skutečností, měli bychom vybírat jen určité pasáže a přesně vymezit, co se mají učit a co nemusí a pro nadanější žáky zařadit i modrým podtiskem odlišené části učebnice. *Zajímavosti* jsou zařazovány řídce, od textu jsou odlišeny žlutooranžovým podtiskem. Vybrané pojmy jsou

zvýrazněny tučným písmem (pokud je žák nedoplňuje). Nové cizí názvy jsou někdy uvedeny s výslovností. Mezipředmětové vztahy a výchovné prvky nejsou časté.

Shrnutí poznatků provádí sami žáci; pro některé to může znamenat vzhledem k jejich věku a schopnostem potíže. Zadání je nadepsáno *Proveďte shrnutí* a odlišeno růžovým podtiskem. Základní text je doplňován pojmy, které žáci vyhledají, ale není bodově ohodnocen. Body získávají žáci za *Praktická cvičení* odlišená zeleným podtiskem a za *shrnutí*. Modrým podtiskem jsou oddělené další úkoly, někdy též nazvané *Praktická cvičení,* za které žáci body také nezískávají. Jde o úkoly pro rychlejší žáky, jsou zábavně zadávány a obsahují méně důležité informace. Na konci podkapitoly a tématického celku si žáci sami udělí určitý počet bodů podle návodu, a tak se motivují k lepším výsledkům v budoucnosti, aniž by ostatní znali jejich výsledek. To zvyšuje i sebevědomí žáků.

Texty nejsou nikterak náročné, zejména uvědomíme-li si skutečnost, že si žáci nemusí zapamatovat víc, než jim samo utkví v paměti. Učí se mnoha dovednostem, které využijí i v běžném životě. Přesto si myslím, že některé důležité pojmy by měli být po žácích požadovány. Například z horizontální členitosti by si měli zapamatovat Madagaskar, Guinejský záliv a Somálský poloostrov; z povrchu alespoň Kilimandžáro a Saharu.

Učebnice odkazuje na konkrétní stranu příslušného atlasu i s názvem mapy. Cituji: *„Zpracujte podle mapy (atlas, str. 36 – obecně zeměpisná mapa Afriky).“* Myslím si, že uvádění strany je nadbytečné; podle názvu si žáci snadno najdou mapu sami (rozvíjí se dovednosti práce s atlasem a mapou) a pokud by měli k dispozici jiný atlas, strany by stejně nesouhlasily. Problémem může být splnění požadavku učebnice, aby každý žák měl k dispozici předcházející díly učebnice, na něž tento díl odkazuje.

Kromě obrázků zde nejsou uvedeny jiné netextové zdroje informací. Tabulky jsou pouze na konci učebnice, grafy a tématické mapy nejsou zařazeny vůbec. Slepým mapám v příloze chybí ve všech případech měřítko. Obrázky jsou poměrně malé, přesto jsou kvalitní a čitelné, často vše říkající; pochází z různých tématických okruhů. Jejich množství je obrovské a nikdy jim nechybí výstižný popis. Vhodné se mi zdá i zařazení popisu fotografie tohoto typu: *„Lidové noviny ze dne 21. 7. 1998: V Súdánu zuří hladomor. Ohrožuje životy asi 2 milionů lidí – zejména dětí.“*

Fixace a kontrola

Otázky na opakování staršího učiva nejsou zařazeny. Téměř celá učebnice vyžaduje vyhledávání informací samotnými žáky. Jen občas jim sděluje hotové poznatky (např. o cestovním ruchu). K učebnici nebyl vytvořen pracovní sešit. Vyplývá to z cílů učebnice, které nejsou zaměřeny na vytvoření konkrétních vědomostí, ale spíše na zisk dovedností.

Přesto si myslím, že určité pojmy by si měli žáci osvojit a ty by měly být procvičovány klasickými i alternativními formami. Několikrát se v učebnici objevuje úkol, aby žáci vystupovali v roli učitele s připraveným tématem. Je to vlastně obdoba referátu, ale klade na žáky větší požadavky a více rozvíjí komunikativní dovednosti. V žádné jiné učebnici ani pracovním sešitě se podobný úkol neobjevuje. Vhodný je zejména pro žáky středních škol, ale již žáci základních škol mohou získávat zkušenosti z projevu před třídou.

Slovníček pojmů, tabulky, přílohy

Učebnici chybí slovníček pojmů, což je při tomto pojetí učebnice poněkud výrazným nedostatkem. Pakliže žák něčemu nerozumí, nemůže si to sám zjistit, pakliže není zaručena dostupnost různých slovníků, encyklopedií a geografických publikací v každé hodině.

Součástí učebnice jsou přehledy států, jejich velkoměst, převažující etnické skupiny, úředního jazyku a střední délky života žen a mužů. Za přehledy jsou odkazy na internetové adresy. Na konci učebnice jsou vysvětlivky k legendě map v atlase. U nerostných surovin je popsán výskyt, vlastnosti a využití. Toto není součástí jiné učebnice přesto, že je to pro žáky velmi užitečné.

Volně je do učebnice vložen soubor slepých map. K Africe se vztahují tři mapy: *Členitost pobřeží, povrch; Vodstvo a Politické a správní rozdělení světa.* Téměř jedinou, zato zásadní chybou učebnice je nesoulad těchto slepých map, přehledů a textu. Podle slepé mapy s očíslovanými státy (*schéma č. 10 – Politické a správní rozdělení světa*) mají žáci připsat čísla států z mapy ke státům v přehledu. Při vymezování subregionů čísla uvedená v textu neodpovídají státům příslušné oblasti. Tak by do subregionu „Tropické Afrika" nepatřila např. Nigérie, Středoafrická republika, Uganda, naopak by tam patřila Jihoafrická republika, Namibie, Maroko, Libye aj.

2.11.1 Afrika

Nejdříve se žáci seznamují s polohou, rozlohou a členitostí pobřeží Afriky. Líbí se mi zadání na zjištění členitosti pobřeží. Cituji: *„Představte si, že jste profesionální fotografové a vaším úkolem je pořídit letecké snímky následujících zeměpisných objektů (...): Severně od rovníku vybíhá do Indického oceánu . . . . . poloostrov."* Postupně se žáci tímto způsobem seznámí i s ostrovy, zálivy a mysy.

V následující kapitole o povrchu kontinentu mě opět zaujalo zadání *Praktických cvičení* (pro rychlejší žáky). Cituji: *„Pomozte najít záchranářům ztroskotané letadlo. Vžijte se do dramatické situace, kdy je zapotřebí rychle jednat. Poslední hlášení, které se ozvalo z paluby letadla, bylo: ‚Uniká nám palivo, hledáme vhodné místo k přistání, nacházíme se*

nad proláklinou...' Ve které z afrických proláklin asi letadlo ztroskotalo, jestliže ...," (následuje několik variant, kde hlášení zaznamenali). Celá jedna strana je věnována *Zajímavostem* o Východoafrické příkopové propadlině doplněné mnoha obrázky.

Kapitoly o vodstvu a podnebí jsou dokonale propracované; nelze jim nic vytknout. Vhodný se mi jeví úkol: *„Besedujte společně o tom, jaké vybavení byste si vzali na cestu do oblasti pouští či tropického deštného lesa."* Následující kapitola nazvaná *Přírodní krajiny a jejich využití* postupně popisuje tropický deštný les, savany, pouště a suché subtropy. Objevuje se zde odkaz na práci s *přílohou* z učebnice *Krajinná sféra II.*

Socioekonomickými složkami se učebnice zabývá v kapitolách *Obyvatelstvo, sídla a Hospodářství.* V první uvedené kapitole se autoři věnují zejména tématu rychlého zvyšování počtu obyvatel, stěhování obyvatel do měst, vysoké kojenecké úmrtnosti a častých hladomorů, nedostatečné zdravotní péči a ozbrojených konfliktů. Po kvízu je umístěn celistvý text o rasovém složení obyvatelstva. V *Praktických cvičeních* (modrých) jsou fotografie Araba, tuaregské ženy, Pygmeje a Masaje, a tak poukazují na pestrost rasového složení obyvatel Afriky a pomáhají při plnění úkolů vztahujících se k naději dožití, etnikům, náboženství a jazykům jednotlivých subregionů.

Vymezení subregionu „Tropická Afrika" je v kapitole *Hospodářství.* Oblast se rozkládá přibližně od 10° s. š. do 10° j. š. včetně celého Somálska. Žáci si mají připravit povídání o zemědělství, lesnictví, rybolovu a průmyslu „Tropické Afriky" podle map v atlasu a návodu v učebnici. O turistickém ruchu mají v učebnici ucelený text. Zdá se mi však příliš málo, aby si žáci o oblasti odnesli jen tyto informace. Ne vše lze vyčíst z atlasu. Téměř vůbec se učebnice nevěnuje problému sahelského pásu a jen letmo se zmiňuje o tropických nemocech. Zajímavé by bylo uvést něco o pěstovaných plodinách. Naopak nadbytečné mi připadá uvádět: *„Ti (Búrové) patří do germánské větve indoevropské."* Vhodně jsou vybrané obě uvedené fotografie – žirafa a baobab. Fotografie vyhublého chlapce ze Súdánu doplňuje nedostatečně informující text o Sahelu v podkapitole *Přírodní krajiny a jejich využití.* Šest fotografií z „Tropické Afriky" je součástí *Zajímavostí* o Východoafrické příkopové propadlině.

Pojetí učebnice je odlišné od ostatních. Od žáků je očekávána aktivita po celou hodinu. I na učitele klade učebnice větší nároky než tradiční pojetí. Určitě bych ji doporučila pro žáky víceletých gymnázií, ale na základních školách by mnohým žákům mohla činit potíže. Učitel by ji ale mohl přizpůsobit všem žákům úplným vynecháním určitých pasáží, nahrazením obtížných úkolů výkladem, či společným zjišťováním informací. Nevýhodou učebnice je, že v určitých pasážích vynechává důležitá fakta a nevhodné je také výrazné potlačení regionálního členění kontinentu. Výtku bych měla i k naprostému vyloučení pamětního osvojování důležitých poznatků. Souhlasím ale s tvrzením, že umět pracovat s informacemi a umět je najít, je důležitější, než si vše pamatovat.

2.12 Klappacher, O., a kol.: Geo-link 1.

Rakouské pojetí vyučování zeměpisu na druhém stupni základních škol je odlišné od našeho. Nejsou probírány jednotlivé kontinenty postupně se všemi krajinnými složkami, ale během celé školní docházky se probírají globálně nejrůznější témata. V pátém ročníku se probírají především fyzickogeografické složky s doplněním souvisejících informací ze socioekonomické sféry. V dalších ročnících se probírají témata zejména ze socioekonomické sféry, která předpokládají znalosti přírodních poměrů v jednotlivých oblastech Země, které ovlivňují danou problematiku. Žáci by tak měli získat obdobné znalosti, jako žáci v České republice, pouze odlišným postupem. Nutno však upozornit, že rakouská výuka je zaměřena méně na pamětní osvojování učiva, ale více na jeho pochopení a využití znalostí při řešení problémů.

Tato rakouská učebnice, určená pro pátý ročník, obsahuje podobná témata jako většina českých učebnic určených pro šestý ročník. První část je věnovaná planetě Zemi (pohyby a tvar Země, oceány a kontinenty), kartografii (orientace v terénu, čtení map a jejich porozumění) a prvnímu seznámení se s Evropou a Rakouskem. Druhý tématický okruh je nazván *Jak lidé žijí a hospodaří na naší Zemi* a zabírá přes dvě třetiny učebnice (viz dále). Následuje okruh témat *Jak lidé získávají nerostné suroviny a energii* zaměřený na využívání tropických deštných lesů a lesů mírného pásma, těžbu ropy, využívání vody na příkladu Asuánské přehrady a alternativní zdroje energie. Učebnice končí oddílem *První přehled,* což je zábavné opakování učiva celé učebnice s rejstříkem pojmů. Učebnice má 108 stran formátu A4.

Velmi stručná *předmluva* upozorňuje žáky, že jim učebnice neslouží pouze k výuce zeměpisu, ale také pro život. Za ní jsou vysvětleny piktografické značky, označující např.

shrnutí nových poznatků, typy úkolů v opakování, tipy a zajímavé informace související s tématem a upozornění, co žák může nebo by měl sám v životě vyzkoušet či které zásady dodržovat. Některé kapitoly odkazují na CD, které je k učebnici přiloženo (viz dále). V obsahu jsou jednotlivým tématickým okruhům přiřazeny barvy, jimiž jsou podtištěny celé stránky učebnice pro lepší orientaci. Učebnice je hodně barevná a plná obrázků, což jistě žáky příslušného věku zaujme. Přes svoji velkou barevnost však působí esteticky.

Motivace

V učebnici se nevyskytují úvodní motivační úryvky, avšak celý text je psán poutavě. Často je doplněn *zajímavostmi* odlišenými kurzívou. Někdy jsou kurzívou psané celé kapitoly připomínající krátký cestopis, do kterého autoři nenásilně začleňují nové geografické pojmy. Motivující je velké množství fotografií, kreseb, map a CD s fotografiemi a interaktivními testy, motivujícími správným vyřešením a zajímavým zpracováním.

Expozice

Výkladový text je většinou přiměřený věku žáků. Pouze občas se objevují dosti podrobné kapitoly, např. o ostrově Surtsey. Důležité pojmy jsou odlišeny tučným písmem. Text je rozlišen na základní a doplňkový včetně zajímavostí. *Shrnutí* kapitoly není umístěno na jejím konci, ale na vnějších okrajích stránek spolu s tipy a upozorněními. *Shrnutí* je na dané straně i několik, což mi nepřipadá praktické.

Z netextových zdrojů informací jsou nejhojnější kvalitní obrázky větší velikosti, doplněné stručným popisem. Mapy vždy znázorňují oblast, o které kapitola pojednává. Pokud se kapitola zabývá jedním státem, jsou otištěny tři mapy se zvětšujícím se měřítkem (první je mapa světa s označeným kontinentem, dále mapa kontinentu s označeným státem a třetí mapa daného státu). Vedle map je graficky porovnána velikost daného státu s Rakouskem, uveden jeho název, rozloha a počet obyvatel (chybí udání roku). Těmto mapám chybí název, legenda i měřítko, ostatní mapy jsou opatřeny pouze legendou a popisem. Tabulky a grafy nejsou zařazeny.

Fixace a kontrola

V jednotlivých kapitolách nejsou umístěny žádné úkoly ani otázky. Učebnice nepožaduje po žácích opakování staršího ani nového učiva. Nezařazením aktivit v průběhu výkladového textu může klesat pozornost žáků. Proto učebnice není vhodná pro samostatnou práci žáků. Učitel zde hraje ještě poměrně velkou roli. Výjimku tvoří třetí tématický okruh, který má v závěru jednotlivých kapitol úkoly určené pro opakování. Jedná se o křížovky různých forem, problémově zaměřené úkoly, hry, instrukce k malým

projektům a úkoly na práci s mapami a glóbem. Zaujal mě návod, jak si ve škole vyrobit model sopky a ukázku pouště. Objevuje se zde doporučení navštívit botanickou zahradu k poznání klimatu tropů a vzhledu tamní vegetace. Žáci mají též poznat základní zemědělské plodiny a cizokrajné koření. Otázky na pouhou reprodukci se v učebnici neobjevují, ale jsou umístěny na CD.

Slovníček pojmů, tabulky, přílohy

Slovníček pojmů je nahrazen seznamem pojmů na konci učebnice s příslušnou stranou, kde je pojem vysvětlen. Tabulky nejsou na konci učebnice zařazeny, přestože by některé zmiňované skutečnosti bylo dobré formou tabulky žákům shrnout (např. největší producenti ropy, dřeva).

Unikátní je příloha na CD. Je velmi přehledná a orientaci zvládne i žák, který má jen základní zkušenosti s počítačem. Zahrnuje vysoce kvalitní a didakticky přínosné fotografie k jednotlivým kapitolám v učebnici. Mnoho jich pochází z afrického kontinentu – ukázky vegetace z tropického deštného lesa, Pygmejů, africké savany, pouště Sahary a Namib. Některé fotografie jsou součástí *Cesty kolem světa* zařazené po probrání celé učebnice. U všech fotografií je malá mapa s vyznačeným místem, kde byla fotografie pořízena, a krátký popis. Další možností, kterou CD přináší je interaktivní test znalostí základních pojmů. Pokud žák nezná správnou odpověď, vrací se do výkladové části a musí si příslušné téma nastudovat (též na CD). Žák si také může procvičovat orientaci na mapě (názvy států, pohoří, pouští…), popř. doplňovat do mapy názvy zemědělských plodin, podnebné pásy atd. Poslední aktivitou je přiřazování textu k fotografiím. Příloha je opravdu velmi pečlivě vytvořená, některé části by však mohly být rozšířeny pro nadané žáky, což pravděpodobně neumožňovala kapacita CD.

2.12.1 Afrika

Nejvíce mě zajímala témata druhého a třetího tématického oddílu učebnice, věnující se mj. i přírodním složkám Afriky. Některá témata jsou probírána z celosvětového hlediska, jak je tomu v českých učebnicích, jiná jsou vysvětlena konkrétně na území jednoho státu a poté obecné jevy rozšířeny na shodné oblasti celé Země.

Pro vysvětlení tropického podnebného pásu byla vybrána Uganda. Autoři seznamují žáky s desetiletou dívkou bydlící v malé vesnici přímo na rovníku. Na začátku popisují průběh počasí během jednoho dne, který je každý den stejné. Výklad je doplněn schématickým obrázkem. Autoři pokračují výkladem o střídavě vlhkých tropech a jejich vegetačním pásmu – savanách, doplněným fotografií. Výskyt tropických deštných lesů a

savan je vyznačen v mapě. Do *shrnutí* byly vhodně zařazeny a vysvětleny pojmy tropy, denní průběh počasí a savany. Odkazy na příbuzná témata se týkají zenitárních dešťů a pastevectví na savanách.

Následující kapitola je věnována tropickým deštným lesům. Přestože je zde popsán vzhled lesa včetně vysvětlení rostlinných pater, největší důraz je právem kladen na využívání tropických deštných lesů a jejich postupné ničení. To je doloženo fotografiemi, rostlinná patra schématickým obrázkem.

V dalších kapitolách se rozšiřují znalosti žáků o vlhkých a střídavě vlhkých tropech celého světa o související fyzickogeografické a socioekonomické jevy – tropické bouře, pěstování rýže v Indonésii a problematický život dětí pracujících na banánovníkových plantážích. Poslední téma je postupně zobecněno na problematiku plantážního zemědělství a vrací se zpět do Afriky.

Oblast suchých tropů je také probírána nejprve na africkém kontinentě, konkrétně na území Alžírska. Kapitola popisuje cestu autorů z města Alžír směrem na jih, končící v pohoří Ahaggar ve městě Tamarasset. Překvapilo mě, že po žácích jsou požadovány pojmy hamada, serir a ergy. Podrobně jsou rozebírány též oázy, jejich jednotlivé typy, zemědělství zaměřené na pěstování palmy datlové a výrobky z jednotlivých částí rostliny.

V třetím tématickém okruhu je mj. popisováno využívání lesů na Zemi, těžba ropy se souvisejícími ekologickými problémy a způsoby využívání této nerostné suroviny v průmyslu. Podrobně je popisována Asuánská přehrada, průběh její výstavby a její pozitivní i negativní důsledky. Rozšiřující informace se týkají délky Nilu v porovnání s Dunajem, významu Nilu a využití energie rakouských řek. Do *shrnutí* jsou zařazeny i nové informace o Egyptu a porovnání výšky hladiny Nilu v průběhu roku před a po postavení přehrady.

Učebnice je dobře propracovaná. Rozsah témat je většinou přiměřený věku žáků, ačkoli některá témata jsou více zdůrazňována na úkor jiných. Text považuji za srozumitelný. Negativní stránkou je absence tabulek a grafů, malé množství didakticky hodnotných otázek a úkolů současně s malým zapojením žáků v průběhu expozice učiva a chybějící odkazy na geografickou literaturu a internet. Velkým kladem je audiovizuální příloha, návody k malým projektům a komplexní a problémový přístup k tématům.

2.13 Bittermann, a kol.: Weltbilder 4.

Učebnice je posledním dílem ucelené řady učebnic. Na první pohled je odlišná od předcházející, ale působí stejně esteticky a je až na určité, spíše dílčí nedostatky kvalitně zpracovaná. Protože je určena starším žákům, obsahuje mnohem více textu, který je zároveň náročnější. Jedná se o pracovní učebnici, do které žáci přímo zpracovávají zadané úkoly. Kapitoly nejsou barevně rozlišené a piktografické značky nejsou používány. Obrázků a tématických map je dostatečné množství, ale jsou menší velikosti oproti předchozímu titulu. Zároveň jsou zařazeny tabulky a grafy. Učebnice formátu A4 se 128 stranami obsahuje především učivo ze socioekonomické sféry. Dělí se také na čtyři tématické okruhy: *Společná Evropa - mnohotvárná Evropa; Nejvlivnější státy – centra světového hospodářství; Rozvojové země – periferie světového hospodářství; Život na „jednom světě" – globalizace*. Na začátku učebnice je tatáž *předmluva* jako v předchozím titulu. Následuje *obsah*, který je doplněn šesti fotografiemi, které nejsou popsány, a tím je jejich informační hodnota téměř nulová.

Velkým kladem učebnice jsou *Novinky 2005*, které ji aktualizují a nakladatelství je průběžně dodává ke každé učebnici. Aktualizace se týkají především tabulek a tématických map. Jednotlivé změny jsou označeny číslem kapitoly a příslušnou stranou. K učebnici je vydána také *Příručka* určená učitelům. *Příručka* obsahuje pracovní listy s úkoly pro opakování učiva, jejich správné řešení, řešení vybraných úkolů v učebnici a také velké množství podrobných komentářů k jednotlivým tématům, vhodných k doplnění výkladu učitele. Na začátku je sestaven učební plán a didaktické rady ke konkrétním tématům.

Motivace

Motivaci zastávají obrázky, sporadicky se vyskytující *zajímavosti*, problémově koncipovaná výuka a úkoly. Úvodní motivační úryvky nejsou zařazeny. Tzv. *pramenné texty* vzbuzují zájem o poznávání vzdálených krajů, neboť popisují život konkrétního obyvatele, jenž se výrazně liší od způsobu života v Rakousku. Tyto části nemají jen motivační charakter, ale poznatky z nich jsou po žácích dále v učebnici a pracovních listech požadovány. Nejzdařilejší se mi jeví popis činností a domácího prostředí čtrnáctiletého chlapce z Rakouska a stejně starých dívek v Indii a Ghaně, na nějž navazuje vysvětlení rozdílů mezi rozvojovými a vyspělými státy.

Expozice

Výkladového textu je velké množství, aniž by byl rozlišen na základní a doplňující. Odlišeny jsou *zajímavosti* a *pramenné texty* růžovým podtiskem a *shrnutí* žlutým

podtiskem. *Shrnutí* je psáno celými větami a pouze výjimečně obsahuje, podle mého názoru, i dílčí informace na úkor důležitějších. Dovoluji si citovat *zajímavost*, která mě zaujala: *„Jmění Billa Gatese (zakladatel Microsoftu), nejbohatšího muže světa, pokleslo v roce 2000 z 90 na 63 miliard amerických dolarů. Ale to je pořád ještě více než hrubý národní produkt 31 nejchudších zemí dohromady.“* Informace, které jsou uvedeny pouze v bodech (ne celými větami) jsou ohraničeny černým rámečkem. Důležité pojmy jsou odlišeny tučným písmem. Jejich výběr se mi zdá být přiměřený. Celý text je přehledně členěný do odstavců s jasnými myšlenkami. Zaujalo mě, že kniha se podrobně věnuje též problému nezaměstnanosti (zejména v evropských zemích).

Textové informace jsou bohatě doplněny netextovými zdroji informací. Velmi časté jsou kvalitní obrázky, opatřené stručným popisem, nebo jen číslem (pokud je na obrázek v textu odkaz), tématicky se hodící ke kapitole. Popsána je i fotografie na obálce. Mapy jsou graficky dobře zpracované, opatřené popisem a legendou. Chybí jim však nadpis a měřítko. Grafy jsou stručně popsány a nejsou na ně odkazy v textu. Tabulky i grafy většinou obsahují rok, ze kterého pocházejí data. Schémata pomáhají žákům vizuálně si zapamatovat hlavní směry, objemy, velikosti a problémy.

Fixace a kontrola

Učebnice obsahuje úkoly k samostatné práci žáků i na opakování nové látky. Na začátku kapitol však chybí opakování předchozího učiva. Otázky požadují nejen reprodukci naučených poznatků, ale také zamyšlení se nad vyvstalými problémy. Obtížnější úkoly jsou odlišeny modrou barvou čísla označující pořadí otázky v kapitole. Tématické okruhy nejsou zakončeny opakováním a na konci učebnice není zařazeno celoroční opakování. Pracovní listy v *Příručce,* na něž učebnice průběžně odkazuje, obsahují většinou úkoly na doplnění slepých map a tabulek, křížovky a osmisměrky. Zařazen je i test s dichotomickými položkami. Další cvičení je na dokreslení vlajek států a přiřazení hlavního města ke státu (např. Dakar, Antananarivo, Chartúm, Káhira). Zaujal mě návod, jak jíst čínskými hůlkami, recept na japonský pokrm z ryb a krátká lekce čínštiny. Podobné aktivity se dají zařadit na konci školního roku, popř. do výběrových seminářů. Bohužel se v učebnici ani v pracovních listech nevyskytují úkoly na práci s internetem či geografickou literaturou.

Slovníček pojmů, tabulky, přílohy

Slovníček pojmů je vyčerpávající. Malým písmem zaplňuje celé čtyři strany. Kromě vysvětlení pojmů udává i stranu v učebnici, kde je téma probíráno. Tabulky ani jiné přílohy na konci učebnice nejsou zařazeny. Myslím si, že by bylo vhodné zařadit na konci učebnice

tabulky všech států světa s nejdůležitějšími údaji, o kterých se učebnice zmiňuje, aby žáci mohli jednotlivé státy či regiony porovnávat.

2.13.1 Afrika

Nejvíce jsem se zajímala o třetí tématický okruh zabývající se rozvojovými zeměmi. V první kapitole jsou vysvětleny rozdíly mezi rozvojovými zeměmi a vyspělými státy. Druhá, velmi rozsáhlá a podle mého názoru i poměrně obtížná, kapitola se věnuje jednotlivým problémům rozvojových zemí vždy s uvedením, kterých konkrétních států se problém nejvíce týká. V rozsahu jedné až dvou stran jsou velmi podrobně rozebírány charakteristiky rozvojových zemí. Všechny se týkají některých afrických států. Velmi často jsou uváděny státy, které jsem zahrnula do subregionu „Západní a střední Afriky". Podrobně jsou rozebírána následující témata: hlad a podvýživa, nárůst obyvatel, nedostatek vzdělání, nedostatečná zdravotní péče, nedostatečná infrastruktura, opouštění venkova a rozšiřování chudinských čtvrtí ve městech, nedostatek pracovních příležitostí, velké sociální rozdíly v zemi, velké zadlužení v zahraničí, práce dětí v rozvojových zemích, ničení životního prostředí, těžká práce žen, násilí, rozdíl mezi bohatým severem a chudým jihem, příčiny nemožnosti rozvoje a formy pomoci rozvojovým zemím. Autoři často porovnávají situaci v těchto zemích s Rakouskem, např. v dětské a kojenecké úmrtnosti, počtu dětí na ženu, urbanizaci.

Západoafrické a středoafrické státy jsou zmiňovány i v posledním tématickém okruhu o globalizaci, neboť rozvojové země jsou četnými vztahy propojeny s vyspělými státy. Jako příklad vybírám uvedený stát Togo, který disponuje fosfáty a produkuje velké množství bavlny, kakaa a kávy. Jako příklad evropského státu obchodujícího s Togem je uvedeno Švýcarsko, které naopak prodává Togu průmyslové produkty.

Učebnice se mi zdá obsahově velmi přínosná. Jejím nedostatkem jsou nedokonalé mapy a kontrolní aparát i absence odkazů na geografickou literaturu a internet. Rozsahem bych učebnici zařadila spíše na střední školy, přesto si myslím, že dobrý učitel rozpozná její náročnost a přizpůsobí svou výuku věku žáků. Kladem je velké množství netextových zdrojů informací a problémově pojatá výuka. Oceňuji *Příručku* určenou učitelům a *Novinky 2005*.

2.14 Atschko, G., a kol.: Der Mensch in Raum und Wirtschaft 4.

Učebnice je určená pro žáky osmé třídy. Jedná se o čtvrtý díl ucelené řady učebnic. Na 128 stranách formátu A4 je probráno šest tématických okruhů: *Naše Evropa, Hospodářsky a politicky nejvlivnější státy, Třetí svět, Otázky světového hospodářství, Nové technologie a jejich vliv na práci* a *Svět je neochvějně podrobován změnám.*

V *úvodu* autoři opakují žákům, co se již naučili. Následuje seznámení žáků s tématy učebnice a autoři je vyzývají k práci s nejrůznějšími materiály, atlasem, učebnicí a sledování zpráv v médiích. Role žáků se mění z pasivních příjemců informací, jak tomu bylo v předešlých ročnících. Požaduje se po nich velká aktivita při shánění a zpracovávání informací. Za *úvodem* stojí stručné pokyny, jak učebnici používat.

Motivace

Učebnice motivuje zajímavými tématy, která jsou vhodně zpracována. Úvodní motivační texty jsou nahrazeny zajímavým obsahem celé kapitoly. Velkou roli v motivaci hrají opravdu unikátní fotografie a ilustrace, tématicky se vždy vztahující k probírané problematice. Motivační úlohu mají i vhodně zvolené úkoly a velké množství her.

Expozice

Text není rozlišen na základní, doplňující a rozšiřující, přestože je ho velké množství. Tučným písmem jsou zvýrazněny důležité pojmy, ale také některé nepodstatné informace a nadpisy podkapitol. Shrnutí je nahrazeno uvedením nejdůležitějších pojmů kapitoly modrým tučným písmem a žák jejich vysvětlení najde v terminologickém slovníčku. Tento systém se mi nezdá nejvhodnější.

Oceňuji časté zapojování žáků v průběhu expoziční části zařazením velkého množství neverbáních zdrojů informací. V učebnici je velké množství obrázků (často pouze očíslovaných), grafů, tématických map, schémat i tabulek. Název a legenda je u map uvedena vždy, měřítko pouze někdy. Graficky jsou mapy dobře zpracované a přehledné. Nezřídka jsou zařazeny vtipné kresby, které však vychází ze skutečnosti, mají informační i motivační hodnotu a žáci jsou pomocí úkolů vedeni k jejich využití ve výuce a k zamyšlení se nad nimi.

Fixace a kontrola

Otázky na připomenutí staršího učiva nejsou vůbec zařazeny. Úkoly uvedené v průběhu a závěru kapitol vyžadují komentáře obrázků, grafů, tématických map a textů. Často se mají žáci zamýšlet nad nejrůznějšími problémy a snažit se navrhnout jejich řešení. Velice

často mají též porovnávat jednotlivé části světa navzájem a s Rakouskem. Otázky a úkoly jsou odlišené od základního textu kurzívou.

V závěru třetího tématického okruhu opakují žáci nejdůležitější skutečnosti podle patnácti zadaných otázek. Jsou kladeny velmi obecně. Nepožadují po žácích reprodukci konkrétních údajů, ale spíše nadhled nad danou problematikou. Za ostatními tématickými okruhy ani na konci učebnice není opakování zařazené.

Slovníček pojmů, tabulky, přílohy

Na konci učebnice je zařazena *příloha* sestávající z dvoustrany klimadiagramů ze všech klimatických pásů (bohužel na ně není v učebnici odkaz) a terminologického slovníčku. Slovníček je velmi rozsáhlý; téměř na šesti stranách drobným písmem podrobně vysvětluje vybrané pojmy. Autoři počítají k *příloze* též mapu podnebných a vegetačních pásem na druhé straně obálky, ve které jsou body označená místa meteorologických stanic, ze kterých pochází data pro klimadiagramy. Chybí tu však přiřazení jednotlivých bodů k příslušnému klimadiagramu, což žáci sami nezvládnou. Na třetí straně obálky je mapa hospodářských aktivit lidí jednotlivých oblastí světa s podrobnou legendou.

2.14.1 Afrika

V první kapitole jsou státy světa rozděleny do tří skupin: první, druhý a třetí svět a pojmy jsou vysvětleny. K lepší představě, kde se která skupina států nachází, slouží příslušná tématická mapa. Graficky je znázorněn podíl obyvatel jednotlivých skupin na celkovém počtu obyvatel Země a nárůst obyvatel od roku 1970 do roku 2000. Žáci mají s netextovými zdroji informací pracovat a rozšířit tak poznatky z textu.

Cílem autorů učebnice bylo vysvětlit zejména příčiny problémů třetího světa. Až na druhém místě stojí osvojení konkrétních oblastí či států, kterých se problém dotýká. Velmi často jsou zde uváděny paradoxy; ať už slovní, či mimoslovní formou. Např. využití zemědělských plodin jako krmiva pro zvířata ve vyspělých zemích, zatímco by stačily nasytit obyvatele hladovějících zemí. Nerovnoměrné rozdělení potravin na světě je i bez popisu jasné z dvou fotografií: podvyživené dítě rozvojové země – nejrozmanitější druhy potravy pro domácí mazlíčky v supermarketu vyspělého státu (úkol pro žáky: porovnat fotografie, co tomu řeknou lidé třetího světa).

Následující kapitoly podrobně rozebírají charakteristické znaky států třetího světa. Problémy rozvojových zemí jsou zároveň problémy mnoha západoafrických a středoafrických států. Autoři se dotýkají stejných témat jako předešlý titul (např. nárůst obyvatel, krátká střední délka života, hlad, velký počet lidí zaměstnaných v zemědělství).

Situace je porovnávána s vyspělými státy. Kapitoly jsou doplněny mnoha neverbálními zdroji informací, ke kterým směřují zadané úkoly.

Učivo týkající se špatné situace ve vzdělání, dopravě a zadlužení je zaměřeno na samostatnou práci žáků. Líbí se mi zařazení citátu papeže Pavla VI.: *„Bohatí bohatnou a chudí chudnou,"* jako nadpis podkapitoly o rozdílné ekonomické situaci uvnitř států. Srovnány jsou tu kalorické příjmy bohatých a chudých obyvatel vybraných zemí a druhová skladba jejich potravy. Vysvětlen je pojem urbanizace a situace v chudinských čtvrtí (např. Lagosu) a zbrojení chudých států. Žáci mají pracovat se zařazenými novinovými články, grafy, schématy a atlasem. Zařazena je diskuze o důležitosti bojových letadel a zbraní v porovnání s potravou pro chudé. Podrobně je vypracovaná simulační hra *Města – naděje chudých* s hracím plánem se zvýrazněnými některými políčky opatřenými komentářem, pravidly hry, náměty pro diskuzi po ukončení hry a osmi fotografiemi pro vžití se do situace.

Rozdělení prací na mužské a ženské a pracovní přetížení žen na venkově je ukázáno na popisu života konkrétní ženy ze Zambie. Žáci mají popsat pomocí schématu a textu rozdíly v ženské a mužské práci, rozdílnost v náročnosti fyzické a časové a ve výdělku v Africe. Mají se zamyslet nad vlivy tohoto stavu na rodinný život. Dále je popisována práce dětí a problém negramotnosti zejména u žen, nad čímž se mají žáci zamyslet. Kapitola je doplněna množstvím přehledných grafů a obrázků.

Následující kapitola je rozdělena na dvě části: *Tři pohádky o hladu* a *Kolonialismus a jeho důsledky.* První pohádka: *„Špatné půdy a nepříznivé klima jsou viníci toho, že ve třetím světě nelze vypěstovat dost potravy. Lidé odtamtud jsou odkázáni na naši pomoc."* Zpráva ze Sahelu: *„Evropané upřednostňují pěstování bavlny před plodinami na jídlo. Teď nemáme co jíst."* Druhá podobná pohádka pochází z Brazílie, třetí z Bangladéše. Doplněné jsou ilustracemi, které každého donutí zamyslet se. Důsledky kolonialismu jsou velice podrobně probírány. Týkají se zejména závislosti chudých zemí na exportu zemědělských produktů a nerostných surovin a dovozu průmyslových výrobků. Problematiku doplňuje hra *Kdo zakřivuje banány?* o obchodu s produkty třetího světa. Cílem jednotlivých skupin (pracovníci na plantáži, majitelé plantáží, exportní společnosti, supermarkety) je dosáhnout co nejvyššího zisku. Poslední kapitola věnující se Africe je o kladech a záporech dovolených bohatých lidí v chudých zemích uvedených na příkladu Keni.

Tato učebnice se mi velice líbí. Vzhledem k tomu, že je určena pro žáky osmé třídy a žáci si nemusí osvojovat většinu fakt, není pro ně náročná. Učitel by však měl z velkého množství textu vybrat jen některá témata a jiná nahradit výkladem, nebo je doplnit vysvětlením. Menším nedostatkem jsou nedokonalé tématické mapy. Oceňuji výběr zařazených fotografií, nejrůznějších schémat a grafů, klimadiagramů, existenci vyčerpávajícího terminologického slovníčku a odkazy na časopisy a denní tisk. Tabulek je dostatečné množství, ale chybí celkový přehled charakteristik států světa v závěru učebnice. Pokud by tato učebnice s mírnými úpravami existovala v České republice, určitě bych ji doporučila k výuce.

2.15 Shrnutí

V této kapitole se pokouším popsat společné rysy analyzovaných učebnic a pracovních sešitů a porovnávám regionální členění afrického kontinentu. Nakonec na základě poznatků z učebnic a odborných publikací vymezuji subregion „Západní a střední Afrika", kterému bude věnován návrh učebního textu.

V úvodu si dovoluji citovat Hanu Kühnlovou (1997), která vystihuje zásadní nedostatek pedagogických dokumentů a učebnic: *„Již v roce 1962 napsal český pedagog J. Váňa: dokud neřekneme čeho konkrétně má být dosaženo, nemůžeme proces výchovy bezpečně a opravdu vědecky ovládat a řídit. Škoda, že se obsah tohoto zdánlivě jednoduchého výroku nestal samozřejmostí, a to nejen pro učitele, ale také pro autory vzdělávacích projektů a učebnic."*

České učebnice

Učebnice zeměpisu pro základní školy a víceletá gymnázia se vydávají v ucelených řadách (všechny analyzované učebnice včetně rakouských), což by mělo zaručovat jednotnou terminologii, logickou posloupnost učiva a neopomenutí ani neopakování žádných témat.

Téměř všechny analyzované učebnice působí esteticky a příjemně. Dnešní učebnice jsou oproti dřívějším barevnější, s velkým množstvím obrázků. Ty však nejsou občas vhodně zařazené k textu, někdy také chybí jejich popis. To výrazně snižuje jejich informační i motivační hodnotu. Pakliže obrázky doplňuje popis, je až na výjimečné případy jasný a výstižný. Zbytečné je zařazení příliš velkých obrázků (učebnice od nakladatelství *Fortuna*), popř. špatně čitelných, které se však občas objevují. Textová část bývá také na první pohled

přehledná a není zbytečně příliš graficky členěna (barevné písmo, ohraničení, stínování apod.).

Text bývá rozdělen na učivo základní a doplňující, výjimečně ještě na rozšiřující (zajímavosti). U dvou učebnic toto členění chybí (nakladatelství *Scientia, Fortuna*) a učebnice od nakladatelství *Prodos* obsahuje příliš mnoho základního učiva a velmi málo učiva doplňujícího. Ve všech učebnicích jsou v základním textu zvýrazněné nejdůležitější pojmy. Zřetelné jsou zde odlišnosti ve vnímání důležitých poznatků jednotlivými autory. Někteří zvýrazňují velmi malé množství informací, jiní vybírají, podle mého názoru, méně důležité informace, zatímco důležitější opomíjejí. Stejný problém se objevuje u rozsahu základního učiva. Některé učebnice kladou velké nároky na žáky (nakladatelství *Prodos* a *Alter*), jiné naopak požadují po žácích příliš málo vědomostí a dovedností (nakladatelství *Fortuna*). Tento rozdíl je patrný v expoziční části textu a v opakovacích otázkách a úkolech. Také výběr poznatků není jednotný, protože každý autor upřednostňuje některá témata a ostatní potlačuje, a tak dochází k jejich zestručnění. Nestejně se také autoři věnují regionalizaci. Regionální pohled upřednostňují pouze učebnice od nakladatelství *SPN* a *Prodos*. Ostatní se více zabývají popisem celého kontinentu z hlediska jednotlivých fyzickogeografických a socioekonomickogeografických složek, přičemž prvně zmiňované převažují.

Každá učebnice obsahuje jisté motivační prvky. Většinou se jedná o motivační úryvky zařazené v největší míře na začátku jednotlivých kapitol. Méně často učebnice motivují i v průběhu kapitol. Početné jsou obrázky, řídce se však vyskytují zajímavosti či úkoly na zamyšlení, které by vedly k aktivitě žáků a k jejich zaujetí pro témata kapitoly.

Většina učebnic ještě upřednostňuje předkládání ucelených poznatků, což nevyhovuje nové koncepci vzdělávání. Žáci by měli být více vedeni k samostatnému získávání a zpracování informací. Např. základní údaje o povrchu a demografické charakteristiky by bylo vhodné nahradit návodnými otázkami. Při práci s atlasem získávají žáci dovednost číst mapu, jsou aktivní, snadněji udrží pozornost a lépe si informace zapamatují. Tento trend se objevuje u poloviny učebnic u učiva o povrchu, pouze u učebnice z nakladatelství *Alter* je samostatná činnost žáků upřednostňována i u jiných témat.

Učebnice bohužel často opomíjejí důležitá témata týkající se problémů Afriky. Občas se také objevují nesoulady textu a map v učebnici. Pakliže autoři zařazují v průběhu učebnice demografická data, často neuvádějí rok, ke kterému se vztahují. Tím je snížena jejich informační hodnota. Pokud však učebnice obsahuje v příloze tabulky se socioekonomickými údaji, je u nich rok téměř vždy uveden.

Na konci textu je zařazováno krátké shrnutí nového učiva. Ani zde se autoři neshodují ve výběru poznatků. Často zařazují, podle mého názoru, i méně podstatné informace, zatímco základní bývají opomenuty. Výjimečně se objevují i nové poznatky, které vlastní učební text neobsahuje.

Velkým nedostatkem učebnic je malé množství netextových zdrojů informací, především tabulek a grafů. Přestože patří více do učiva středních škol, měly by být v přiměřené náročnosti zařazené. Map je naproti tomu dostatečné množství, většinou jim nechybí nadpisy či popisy a kvalitní legenda, na měřítko ale autoři často zapomněli.

Do učebnic se postupně začínají dostávat problémově pojaté úkoly. Nebývají však zatím samozřejmostí. Vhodné je zařazení otázek a úkolů i do expoziční části textu. To se objevuje u třech analyzovaných učebnic. Opakování staršího učiva je v polovině případů zařazené na začátku kapitol, jinak chybí. Většina učebnic také nedostatečně procvičuje nové poznatky. Pokud jsou na konci kapitol zařazené otázky a úkoly, bývá jich málo, opakují i méně důležité informace, zatímco důležitější opomíjejí a řídce se vyskytují otázky požadující propojování poznatků, tvořivost a logické myšlení. Většinou se objevují i netradiční formy opakování, zejména křížovky a doplňovačky. Opakování celého tématického bloku (Afriky) sice většinou nechybí, ale nebývá mu vyčleněna samostatná kapitola určená pro celou vyučovací hodinu. Bývá řazeno např. k subregionu „Východní Afriky" či „Jižní Afriky" a tím jsou tyto kapitoly zestručněné a jejich kvalita není dostatečná. Opakování celé učebnice se příliš nevyskytuje. Kladně hodnotím poměrně časté odkazy na atlas. Naproti tomu úkoly málo nutí žáky pracovat s tabulkami v učebnici a slovníčkem základních pojmů, který je navíc méně frekventovaný. V dnešní době by měly být nedílnou součástí každé geografické učebnice odkazy na kvalitní internetové stránky, popř. úkoly zaměřené na práci s internetem, které se vyskytují zatím spíše sporadicky. Také odkazy na odbornou literaturu, geografické časopisy a beletrii se vyskytují zřídka.

Rakouské učebnice

Rakouské učebnice jsou barevnější, s větším množstvím obrázků, které jsou opatřeny většinou jen nadpisem, číslem či velmi stručným popisem. Textová část bývá přehledně členěna. Autoři zvýrazňují důležité pojmy, od základního textu odlišují doplňující informace a zajímavosti (ve dvou ze tří hodnocených titulů). Výběr poznatků do shrnutí nového učiva nebývá nejpromyšlenější. Učebnice o fyzickogeografických složkách Afriky je méně náročná než většina českých učebnic, naopak je tomu u učebnic o socioekonomických složkách. Je to dáno pravděpodobně rozdílným věkem žáků, kterým jsou učebnice určeny. Žádná z analyzovaných učebnic nezahrnuje regionalizaci Afriky.

Učebnice motivují velkým množstvím obrázků, poutavým textem, podnětnými otázkami, někdy též hrami, projekty a zajímavostmi. Úvodní motivační úryvky nejsou používány. Ve dvou učebnicích jsou žáci aktivně zapojováni v expoziční části kapitol. Oproti českým učebnicím se hodně věnují závažným problémům Afriky. Velké množství problémově pojatých úkolů a malý počet otázek na reprodukci učiva odlišuje výrazně rakouské učebnice od českých. Zřídka se však objevují úkoly na práci s atlasem, internetem a jinými publikacemi než s učebnicí. U tabulek a grafů nebývá uveden rok sběru dat. Mapy jsou přehledné, graficky dobře zpracované, chybí jim však některé komponenty, nejčastěji měřítko.

Pracovní sešity

Podoba a zejména didaktická hodnota pracovních sešitů je různá. Některé jsou zpracovány s pečlivostí a nápaditostí, jiné nejsou příliš přínosné pro žáky ani učitele. Výhodou pracovních sešitů je, pakliže je lze používat i k učebnicím od jiných autorů (nakladatelství). Na druhou stranu z analyzovaných učebnic a sešitů vyplývá, že vzhledem k jejich náplni je vhodné používat učebnici i pracovní sešit od stejného nakladatelství. V tomto případě by bylo žádoucí přidat do učebnic odkazy na příslušné úkoly v pracovním sešitě. Tento systém se objevuje pouze v jednom případě (nakladatelství *Fortuna*).

Velkým problémem je, stejně tak jako u učebnic, opomíjení některých tématických okruhů, např. nerostných surovin, zemědělství, vegetace; často také není začleněna regionalizace. Za zbytečné považuji dělení úkolů na domácí, pro volný čas atd. Důležitější je jednoznačnost a srozumitelnost zadání a didaktická hodnota úkolů. Úkoly na pouhou reprodukci učiva bývají hojnější než úkoly na přemýšlení a propojování poznatků. Bohatě se vyskytují alternativní formy opakování učiva, které žáky zaujmou a motivují k další činnosti. Více úkolů by ale mělo být věnováno práci s atlasem, tabulkami, grafy a internetem. Vhodné by bylo zařazení odkazů na různé publikace. Fotografie nebývají zařazovány často, ale pokud jsou, měly by být zdařilejší. Mapám by neměla chybět legenda, název a měřítko, což není zatím bohužel samozřejmostí. Součástí sešitu mohou být i přílohy s tabulkami, pak je nutné využívat je zadáním příslušných úkolů.

K rakouským učebnicím, které jsem poznala, nebyl vydán klasický pracovní sešit. V jednom případě existuje opakování, procvičování a rozšiřování vědomostí formou práce s CD a v jednom případě existují pracovní listy jako součást *Příručky* určené učitelům.

Vymezení subregionu „Západní a střední Afrika“

Nejméně jednotný názor panuje při vymezování jednotlivých subregionů kontinentu, a to nejen v učebnicích, ale také v odborné literatuře. Např. autoři Šindler a Baar (1985) rozdělují Afriku na subregion „Severní Afrika“ (spolu se západní Asií); „Střední a západní Afrika“; „Jižní Afrika“ a „Východní Afrika“. Do subregionu „Střední a západní Afriky“ zahrnují následujících 26 zemí: Mauritánie, Mali, Niger, Čad, Senegal, Gambie, Guinea-Bissau, Guinea, Burkina Faso, Sierra Leone, Libérie, Pobřeží Slonoviny, Ghana, Togo, Benin, Nigérie, Kamerun, Středoafrická republika, Burundi, Rwanda, Rovníková Guinea, Gabon, Konžská demokratická republika, Kongo, Kapverdy a Sv. Tomáš.

Bateman a Eganová (2002) vymezují subregion „Západní a střední Afriky“ 25 státy: Senegal, Gambie, Guinea-Bissau, Guinea, Burkina Faso, Sierra Leone, Libérie, Pobřeží Slonoviny, Ghana, Togo, Benin, Nigérie, Kamerun, Středoafrická republika, Rovníková Guinea, Gabon, Konžská demokratická republika, Kongo, Kapverdy, Sv. Tomáš, Uganda, Rwanda, Burundi, Keňa, Tanzanie a Seychely. Zbytek světadílu dělí již pouze na „Severní Afriku“ a „Jižní Afriku“.

Murray (1994) rozděluje Afriku na sedm subregionů: „Severní Afrika“, „Severovýchodní Afrika“, „Západní Afrika“, „Středozápadní Afrika“, „Východní Afrika“, „Jihovýchodní střední Afrika“ a „Jižní Afrika“. Do subregionu „Západní Afriky“ spadají státy: Mauretánie, Mali, Niger, Senegal, Gambie, Guinea-Bissau, Guinea, Burkina-Faso, Sierra Leone, Libérie, Pobřeží Slonoviny, Ghana, Togo, Benin, Nigérie, Kamerun a Kapverdy. K subregionu „Středozápadní Afriky“ patří státy Čad, Středoafrická republika, Sv. Tomáš, Rovníková Guinea, Gabun, Demokratická republika Kongo, Konžská republika a Angola.

Kolektiv autorů (2004) vymezuje „Západní Afriku“ a „Střední Afriku“ téměř stejnými státy jako v předchozí publikaci. Pouze Kamerun je přiřazen k „Střední Africe“ a Angola k „Jižní Africe“. Zbytek kontinentu je rozdělen do subregionu „Severní Afrika“, „Východní Afrika“ a „Jižní Afrika“.

V německé učebnici od kolektivu autorů (1988) je Afrika dělena na šest subregionů: „Severní Afrika“, „Západní Afrika“, „Severovýchodní Afrika“, „Střední Afrika“, „Východní Afrika“ a „Jižní Afrika“. Dělení není provedeno podle státních hranic, jak je tomu ve většině českých učebnic (viz dále). Naproti tomu kolektiv autorů (1979) rozděluje Afriku pouze na čtyři subregiony: „Severní Afrika“, „Střední a západní Afrika“, „Východní Afrika“ a „Jižní Afrika“.

V analyzovaných učebnicích je světadíl většinou rozdělen na severní, tropickou a jižní část kontinentu. K „Severní Africe" jsou většinou počítány pouze státy při pobřeží Středozemního moře, někdy včetně Západní Sahary. Tropická oblast Afriky je různě nazývána a dále členěna do dalších oblastí, ale většinou nepřehledně a dělení není zdůrazňováno. Ve většině současných učebnic se objevuje rozdělení „Tropické Afriky" (rovněž „Střední Afriky" či „Černé Afriky") na Sahel, popř. Saharu (suchou oblast) a rovníkovou oblast (vlhká oblast) přičemž bývá vyčleněna „Východní Afrika", ale rozdělení na „Západní Afriku" a „Střední Afriku" se neobjevuje. Až na výjimečné případy jsou subregiony vymezeny pomocí administrativních hranic.

Na základě prostudování citované literatury vymezuji subregion „Západní Afriky" šířeji a zahrnuji do něj i státy označované nejčastěji jako „Střední Afrika". Činím tak z důvodu mnoha shodných charakteristik středoafrických a západoafrických států. Subregion „Západní a střední Afriky" tedy tvoří: Západní Sahara, Mauritánie, Mali, Niger, Čad, Senegal, Gambie, Guinea-Bissau, Guinea, Burkina Faso, Sierra Leone, Libérie, Pobřeží Slonoviny (Cote d'Ivoire), Ghana, Togo, Benin, Nigérie, Kamerun, Středoafrická republika, Rovníková Guinea, Gabon, Demokratická republika Kongo, Konžská republika, Kapverdy a Sv. Tomáš. Vymezení subregionu administrativními hranicemi není šetrné k fyzickogeografickým podmínkám, ale pro žáky základních škol a nižších ročníků gymnázií je přehlednější a jednodušší.

3. TVORBA UČEBNÍHO TEXTU

Tuto kapitolu věnuji popisu postupu při tvorbě vlastního učebního textu. Rozděluji ji na osm částí: motivace, expozice, fixace a kontrola, aktivizující složky výuky, obrazové a statistické zdroje informací (obrázky, grafy, tabulky), kartografické zdroje informací, terminologický slovníček a grafická úprava textu. V jednotlivých částech uvádím, ze kterých pramenů čerpám, proč vybírám jednotlivé informace a zdůvodňuji jejich podobu (zpracované poznatky či návodné otázky, verbální či neverbální forma). Při tvorbě učebního textu vycházím z analyzovaných učebnic a platných vzdělávacích dokumentů. Inspiruji se také učebnicemi určenými jiným ročníkům, učebnicemi, které již nemají platnou schvalovací doložku (ale z určitého hlediska mě zaujaly), německými učebnicemi a další, především geograficky a didakticky zaměřenou, literaturou. Metodiku tvorby učebního textu rozšiřuji i o rady a doporučení potenciálním učitelům pracujících s tímto učebním textem a pracovním sešitem. Vytvářím tak jakousi příručku pro učitele, při jejímž sestavování jsem se inspirovala analyzovanou učebnicí nakladatelství *Prodos* obsahující komentář pro učitele a *Příručkou k 3. vydání učebnice Zeměpis světa 1 (Herink, Holeček, 2005).* Funkcí učitele pracujícího s vytvořeným učebním textem není sdělování informací obsažených v učebnici. Jeho práce spočívá v řízení poznávací činnosti žáků, organizace jejich práce, volbě vhodných metod a forem a předkládání problémově koncipované výuky. Učitel by měl rozlišit jednodušší učivo, které si žáci osvojí sami, a učivo, které je nutno vysvětlit.

3.1 Motivace

„Žáci by v rámci výuky měli získat trvalý zájem o poznávání různých zemí a regionů, života, tradic, zvyků a zvláštností jejich obyvatel a měla by se u nich probouzet touha cestovat." (Kühnlová, 1997)

Každá učebnice zeměpisu by proto měla vzbuzovat zájem o konkrétní učivo, a to co nejvíce motivačními metodami. Ve své práci používám v úvodu jednotlivých kapitol a podkapitol motivaci pomocí úvodních textů, tématicky se hodících ke kapitole a převzatých zejména z cestopisů. Jméno autora a název knihy uvádím ihned pod úryvek. Učitel tak může pokračovat v četbě, popřípadě ukázat žákům ilustrace a fotografie z knihy a v neposlední řadě lze tyto knihy doporučit žákům k četbě či ke zpracování referátů. V průběhu jednotlivých kapitol motivuji žáky obrázky, které jsem převzala z učebnic, různých publikací a internetu. Zařazuji také *zajímavosti* z různých zeměpisných a

přírodovědných publikací. Zejména v závěru kapitol se snažím motivovat podnětnými otázkami a snažím se propojit učivo se životem žáka, např.: *„Které potraviny se dovážejí* (ze „Západní a střední Afriky") *do ČR?"* nebo *„Zamysli se, jak si asi hrají děti v krajině tropických deštných lesů a savan. Porovnej to s činnostmi ve tvém volném čase. Napiš krátkou úvahu."*

Vyučující by měli vždy maximálně využívat všech spojitostí, které učivo nabízí ke srovnání s tím, co děti znají. Kromě připomínek plodin či surovin, které se k nám ze „Západní a střední Afriky" dovážejí, by měli učitelé upozornit na zvířata a rostliny, které děti znají ze zoologické či botanické zahrady nebo z muzea. Vhodné je srovnání oblasti s podnebím, s hustotou zalidnění nebo s jinými jevy u nás, upozornění na vztahy se „Západní a střední Afrikou" ať už v minulosti (např. cestovatelé) nebo v současnosti (státní návštěvy, obchodní styky). (Herink, Holeček, 2005) K získání většího zájmu žáků o probíranou látku doporučuji používat vytvořený pracovní sešit.

3.2 Expozice

Při psaní výkladové části se řídím zejména okruhy kmenového učiva ze *Standardu základního vzdělávání Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky* z roku 1995 a *Rámcovým vzdělávacím programem pro základní vzdělávání* z roku 2004. *Vzdělávací program pro Základní školu* uvádí: *„Zeměpis obohacuje rozhled žáků v přírodních, hospodářských a sociálních podmínkách; umožňuje žákům orientovat se v problémech současného lidstva; umožňuje uvědomovat si vlastní spoluzodpovědnost za kvalitu života na Zemi a vztahů lidí k jejich přírodnímu i společenskému prostředí."* Podobné cíle vyjadřuje i *Vzdělávací program Národní škola*: *„Současná škola by měla pomoci žákům pochopit svět jako složitý, mnohovrstevný, dynamický systém vyžadující globálně myslet i při řešení lokálních problémů. V rámci výuky zeměpisu by měli žáci získávat takové poznatky o fyzickogeografické sféře, socioekonomické sféře a jejich vzájemných vztazích, které jim umožní orientovat se v oblastech různého územního řádu a pochopit příčiny a důsledky konfliktních situací současného světa."* Text jsem se snažila koncipovat tak, aby byl vhodný pro všechny vzdělávací programy, aby byl prostředkem k dosažení klíčových kompetencí a byl vhodný i pro sebevzdělávání.

Jak uvádí *Vzdělávací program Národní škola: „Zásadou vyučování je přiměřenost učiva a kladení důrazu na práci s informacemi (získávání, zpracování, vyhodnocování různých informačních zdrojů, např. tabulek, grafů, populárně i odborně zpracovaných článků, internetu apod.)."* I v mém návrhu textu se objevuje mnoho otázek a úkolů a méně

souvislého textu oproti dřívějším učebnicím. Fyzickogeografické složky jsou více popisovány celistvým textem, který by měl vést k vytvoření správných představ o vzhledu krajiny, vodstvu, rostlinstvu a živočišstvu. Socioekonomické složky naproti tomu obsahují minimum textu, zaměřeného spíše problémově. Základní informace si vyhledají a zpracují žáci sami pomocí uvedených tabulek a atlasu. Znalosti si rozšíří splněním úkolů na práci s internetem a uvedenou literaturou. Tak jsem splnila i očekávání *Vzdělávacího programu Základní škola*, podle nějž si žáci v rámci výuky zeměpisu osvojují mj. dovednosti samostatně pracovat s různými druhy map, grafy, statistickými materiály, vysvětlovat údaje v nich obsažené, orientovat se v současném dění, spojovat poznatky z výuky s dalšími informacemi, získanými v tisku, rozhlasových a televizních relacích, v populárně naučných časopisech a zároveň i používat získané vědomosti v praktických situacích.

Vzdělávací program Základní škola rovněž vymezuje, co by měl žák umět: *„charakterizovat polohu, rozlohu, členitost pobřeží, povrch, podnebí, charakter a rozmístění vodstva, rostlinstva, živočišstva, přírodních zdrojů, obyvatelstva a hospodářských aktivit. Umět vyhledat na mapách a charakterizovat jednotlivé zeměpisné oblasti Afriky a určit nejvýznamnější státy těchto oblastí, uvést a vyhledat na mapách nejvýznamnější hlavní a ostatní velká africká města."* Konkrétní obsah a rozsah učiva vybírám na základě analyzovaných učebnic. Rozsah učebnice i pracovního sešitu jsem zvolila větší, aby měl učitel dostatek materiálu pro práci s nadanými žáky a aby si sám zvolil, co do výuky zařadí a co nikoli.

Před tvorbou učebního textu jsem se zamýšlela, jak by vypadala celá učebnice. První, stručnou část, bych věnovala základním údajům o kontinentu (poloze, rozloze, počtu obyvatel), členitosti pobřeží, povrchu, vodstvu, objevování kontinentu, kolonizaci a rozdělení Afriky na subregiony (pomocí mapy). Druhá část by popisovala subregion „Severní Afriky". Po „Západní a střední Africe" by následoval subregion „Východní Afrika" a „Jižní Afrika". Pokračovala bych opakováním základních poznatků o celém světadílu. Zaměřila bych se na porovnávání jednotlivých subregionů z nejrůznějších hledisek a na zamýšlení se nad příčinami, důsledky i možným řešením hlavních problémů Afriky. Součástí učebnice by byla též předmluva, obsah, závěr, terminologický slovníček a příloha (tabulky, mapy, odkazy na literaturu a internetové adresy).

Pro žáky základních škol by nebylo přínosné popisovat jednotlivé státy. Přehled o nejvýznamnějších státech oblasti získají postupně při probírání jednotlivých krajinných složek. Doporučuji však v závěru učiva o „Západní a střední Africe", aby každý žák zpracoval informace o jedné (významné) západoafrické či středoafrické zemi s použitím

informací v učebnici. Neměl by uvádět konkrétní hodnoty získané z tabulek, ale měl by umět zemi porovnat s ostatními a objevit její specifika. Zajímavosti by měl vyhledat v různých publikacích, časopisech a internetu. Nebo lze vybrat tzv. modelové státy, které jsou něčím typické, a na jejich příkladu ukázat charakteristické znaky západoafrických a středoafrických států, a naopak upozornit na ty, které jsou něčím výjimečné. Aby žáci dostali do povědomí názvy dalších států, doporučuji pracovat s úkoly, které nutí z mapy vyčíst jména zemí, pracovat též s tabulkami, kde jsou všechny západoafrické a středoafrické státy vyjmenovány.

Z praktických dovedností by měli žáci také umět pracovat s rejstříkem v atlasech, a tak jsem tuto činnost zařadila pro zopakování. Rovněž by mohly být do výuky zahrnuty přednášky cestovatelů či exkurze (např. do botanické zahrady nebo zoologické zahrady). To je zejména v rukou jednotlivých učitelů, avšak žáci mohou být v tomto směru také aktivní, a tak jsem zařadila jeden takový úkol v *Závěru* učebního celku. Učitel má však vždy nezastupitelnou roli při doplňování učiva o audiovizuální pořady a práci s vybranou literaturou. Nutné je věnovat pozornost současnému dění v oblasti sledováním tisku, geografických časopisů (*Geografické rozhledy, National Geographic*), televizních zpravodajství a naučných pořadů. Jen tak lze učivo aktualizovat a předejít situacím, kdy žáci vědí o oblasti více než učitel.

Vymezení oblasti a povrch

Problematika vymezení hranic „Západní a střední Afriky" není jednoduchá, jak jsem naznačila v předchozí kapitole. Oblast jsem vymezila pomocí administrativních hranic států, neboť tento způsob je vzhledem k věku žáků vhodnější. Ve většině současných učebnic a všech citovaných odborných publikací autoři rovněž vymezují subregion hranicemi států, přestože je to nešetrné především k fyzickogeografickým složkám oblasti.

Jedním z největších problémů se jeví, zda vyčleňovat zvlášť „Západní Afriku" a „Střední Afriku". V současných učebnicích bývají subregiony spojovány do jednoho s nejednotným názvem. Ve své práci jsem se rozhodla vytvořit také pouze jeden subregion nazvaný „Západní a střední Afrika", přičemž uvádím rozdíly mezi oblastmi a předpokládám, že učitel na další odlišnosti upozorní.

Problémovým územím je i Západní Sahara, která fyzickogeograficky přísluší více „Západní Africe", ale administrativně k severnímu subregionu, neboť je závislým územím Maroka, přestože již delší dobu usiluje o samostatnost. I autoři učebnic nejsou jednotného názoru, k jakému subregionu území přiřadit. Po zvážení všech hledisek a přihlédnutí

k diplomové práci, zabývající se „Severní Afrikou" a nezahrnující Západní Saharu, jsem se rozhodla území přiřadit k „Západní a střední Africe".

Povrch oblasti jsem nepopisovala v textu, ale zadáním konkrétních úkolů nutím žáky samostatně pracovat s atlasem a vyhledávat příslušné informace. Pro upevnění základní představy o povrchu jej jednoduše zakreslí do mapy v pracovním sešitu. Učitel by měl žákům na mapě ukázat rozdíl mezi „nízkou" a „vysokou" Afrikou, popř. zopakovat, na které litosférické desce se oblast nachází, a připomenout podobu západního pobřeží Afriky a východního pobřeží Jižní Ameriky. Žák by měl zvládnout porovnat povrch oblasti s ostatními subregiony Afriky; pojmenovat a vyhledat v mapě vybrané prvky reliéfu a uvést, kteří činitelé je formují; v obecně zeměpisné mapě Afriky vyhledat nejvyšší horský masiv, určit jeho název, uvést jeho původ a nadmořskou výšku. *Zajímavost* je převzata z časopisu *Lidé a Země (Šlégl, 2003).*

Vodstvo

Západoafrické a středoafrické řeky je nutno charakterizovat v úzké vazbě na podnebí. Nejdůležitějšími řekami oblasti jsou Niger a Kongo. Dále jsem v textu uvedla řeku Šari a Čadské jezero, v úkolech rovněž Bílou Voltu a Černou Voltu. Učitel by měl vést žáky k uvědomění si příčin a důsledků vysychání Čadského jezera. Žák by měl umět ukázat hlavní toky v oblasti a odvodit jejich vodnatost a význam; ukázat Čadské jezero a vysvětlit pojem bezodtoková oblast. Používám termíny bezodtoková oblast, bezodtokové jezero, které jsou (podle Herink a Holeček, 2005) jazykově i odborně správnější než dosud často používaný tvar bezodtoká oblast a bezodtoké jezero.

Podnebí

Základní znalosti o podnebných pásech mají žáci již z předchozího učiva, a tak se je v kapitole snažím rozšiřovat. Učitel zopakuje, které podnebné pásy se na Zemi vyskytují, a seznámí žáky, že podrobněji lze členit podnebné pásy podle dalších kritérií (množství a roční chod srážek) na jednotlivá pásma. V případě tropického podnebného pásu „Západní a střední Afriky" na pásmo stále vlhkých tropů (rovníkové), tropické střídavě vlhké a tropické suché pásmo. Učitel by měl se žáky zopakovat učivo o pasátech. Jako doplňující učivo jsem zařadila upravený popis průběhu počasí během jednoho dne ve vlhkých tropech z učebnice *Krajina a lidé (Demek, Horník, 1997).* Žák by měl zvládnout pojmenovat a na mapě ukázat jednotlivá podnebná pásma v oblasti.

Rostlinstvo a živočišstvo

Tato problematika navazuje na kapitolu o podnebí. Zonalita rostlinstva a živočišstva v závislosti na podnebí se označuje v geografické literatuře jako geografická šířková pásma

a výškové stupně, v biologické literatuře jako vegetační pásma respektive vegetační stupně. V obou případech lze označit tato pásma odborně také jako biomy. (Herink, Holeček, 2005) Přírodní krajiny, neovlivněné lidskou činností, se vyskytují jen v obtížně přístupných oblastech, proto od tohoto termínu upouštím.

Rovněž v této kapitole navazuji na osvojené pojmy, které již znovu nevysvětluji. Zaměřuji se především na vegetační pásmo tropického deštného lesa, protože předpokládám, že poušť by byla podrobně probrána u subregionu „Severní Afrika" a savany u subregionu „Východní Afrika". Kladu důraz na pochopení jeho důležitosti, na nebezpečí, která mu hrozí, a v návaznosti na ně na jeho ochranu. Tropické poloopadavé a opadavé lesy zmiňuji pouze jako doplňující informaci pro žáky se zájmem o zeměpis. Poznámka též pomáhá uvědomit si, že tropický deštný les nepřechází ostře do vegetačního pásma savan. Dále do doplňkového učiva zařazuji úryvek z knihy *Užitkové rostliny tropů a subtropů (Valíček a kol., 1989)*, zdůrazňuji v něm důležitou roli mangrove pro pobřežní oblasti. *Zajímavost* pochází z knihy *Černý obr Afriky (Mrázek, 2002).*

Učitel by měl žákům vysvětlit, že vegetační kryt je z větší části přeměněn, nebo alespoň ovlivněn člověkem. I např. na první pohled nepozměněné tropické deštné lesy jsou ovlivněny činností člověka. Díky živočichům sem byly zavlečeny kulturní plodiny, které se v okolí pěstovaly, a ty nenávratně změnily druhovou skladbu původního pralesa. V této souvislosti může učitel žákům vysvětlit rozdíl mezi pralesem a tropickým deštným lesem, kdy prales je označení původního a nenarušeného lesa bez ohledu na jeho zeměpisnou šířku. Naproti tomu za tropický deštný les se označuje vegetace vázaná na rovníkové pásmo bez ohledu na to, zda je skutečným pralesem nebo lesem pozměněným lidskou činností. Pojem džungle se pro africké tropické deštné lesy nepoužívá.

Téměř celou jednu stranu v učebnici a delší článek v pracovním sešitě věnuji problematice Sahelu. Snažím se o to, aby žáci věděli, co tento pojem znamená, kde se pás nachází a jaké problémy se ho týkají. Text o Sahelu v pracovním sešitě pochází z analyzované učebnice od nakladatelství *Prodos*, je však zkrácený, upravený a obohacený o nové informace získané z článku *„23 sub-Saharan African countries need food assistance"* uveřejněného dne 13. dubna 2005 organizací *FAO*. Používám pojem dezertifikace, protože odpovídající české termíny (zpouštnění, pustnutí) nejsou vžité. Termín *Sahel* má dvě podoby. Jako přechodné vegetační pásmo mezi pouští a savanou se píše s malým písmenem, jako pás chudých států se socioekonomickými problémy se píše s velkým písmenem. Ve svém textu, který předkládá komplexní pohled na oblast, používám pouze druhou variantu. Učitel by měl dbát na pochopení problémů pásu Sahelu a

tropických deštných lesů, doplňovat je o aktuální informace a ovlivnit postoj žáků k těmto problémům.

Učivo o živočišstvu by mělo vycházet ze znalostí žáků z četby, televizních pořadů a z návštěv zoologických zahrad. Největší pozornost žáků vzbuzují především velcí savci (žirafy, zebry, sloni, hroši, hyeny), v Africe však žije také obrovské množství druhů hmyzu, ptáků, plazů a dalších živočichů, z nichž mnoho je endemitních. Pozornost věnovanou ochraně přírody v Africe je vhodné zaměřit na důvody, metody a aktuální problémy (pytláctví). Mezi nejohroženější savce „Západní a střední Afriky" podle časopisu *National Geographic* (speciální číslo: *Afrika, 2005*) patří gorila horská, pes hyenovitý, slon pralesní a okapi.

Žák by měl objasnit závislost rozmístění rostlinstva a živočišstva na podnebí; pojmenovat, vyhledat v mapě a porovnat z hlediska rostlinstva a živočišstva západoafrická a středoafrická šířková pásma: tropické deštné lesy, savany a pouště; zdůvodnit nutnost ochrany přírody.

Hospodářství

Kapitolu *Hospodářství* dále tématicky dělím na tři podkapitoly: *Půdy a zemědělství; Nerostné suroviny, průmysl; Doprava*. V první podkapitole se zaměřuji na ohrožení půd dezertifikací, erozí, zasolováním a lateritizací. Ze zemědělství by si měli žáci zapamatovat převládající typy (střídavé samozásobitelské a plantážnické) a významné zemědělské plodiny obou typů. Zde předpokládám větší aktivitu žáků a především učitele, který by měl pomocí fotografií či videoukázek přiblížit neznámé kulturní plodiny žákům. Do kapitoly jsem umístila několik *zajímavostí*. První pochází z knihy *Náboženství Afriky (Lawson, 1999)*, druhá, třetí a šestá z analyzovaného pracovního sešitu od nakladatelství *Prodos*, čtvrtá a pátá z knihy *Černý obr Afriky (Mrázek, 2002)*.

Druhá kapitola je více zaměřena na samostatnou práci žáků a celistvého textu se tudíž vyskytuje minimum. Žáci by si měli uvědomit, že člověk dnes nemůže existovat bez využívání přírodních zdrojů, ale také, že člověk s tímto přírodním bohatstvím ne vždy hospodaří správně. Učebnice seznamuje žáky se vztahy mezi přírodním bohatstvím, průmyslem západoafrických a středoafrických států a jejich ekonomickou úrovní. Suroviny, které se v oblasti těží, se většinou vyvážejí bez dalšího zhodnocení. Přinášejí tak zemím menší užitek, než kdyby se surovina alespoň částečně na místě zpracovala. Zpracované výrobky je pak nutné zpět do Afriky dovážet a vynakládat za ně značné finanční prostředky.

V oblasti je aktuálně výrazným hospodářským stimulem těžba ropy. Ta představuje tradičně hlavní zdroj příjmů pro Nigérii a Gabon. Objev nových ložisek ropy vede k prosperitě i Rovníkovou Guineu, nebo Čad. Právě Čad by se mohl stát modelem poctivého a spravedlivého jednání vůči obyčejným lidem, kteří dodnes spíše trpěli, než získávali těžbou ropy. (Kotch, 2005) Dobré by bylo zamyslet se spolu se žáky nad očekávaným vyčerpáním některých nerostných surovin, úspornými opatřeními a nahrazováním dosavadních surovin jinými látkami. (Herink, Holeček, 2005)

Teprve na druhém místě stojí cíl osvojit si informace o konkrétních zdrojích a jejich těžbě. Dále se dotýkám další z příčin chudoby států, kterou je existence a nutnost splácení vysokých dluhů, přestože jim některé vyspělé země dluhy promíjí. Učitel by měl vést žáky ke sledování aktuálního dění ve světě, neboť o chudobě afrických států se často zmiňují např. televizní zprávy.

Informace podkapitoly zabývající se dopravou jsou z větší části určeny jako doplňující. Základní informace si vyhledávají žáci sami. *Zajímavost* pochází z knihy *Afrika, rok jedna (Šťovíčková, 1963).* Učitel by měl se žáky diskutovat o důsledcích špatného dopravního spojení, popř. využít metod skupinové práce (viz dále).

Obyvatelstvo

Kapitola o obyvatelstvu „Západní a střední Afriky" odkazuje na samostatnou činnost žáků, kteří pracují s uvedenými tabulkami a mapami podle konkrétních úkolů. Osobnost učitele je zatlačena do pozadí a měl by vystupovat pouze jako rádce a pomocník. Úkoly nejsou nikterak obtížné, zvládnout by je měli všichni žáci. Minimum základních informací je podáno formou textu. První a druhá *zajímavost* pochází z knihy *Náboženství Afriky (Lawson, 1999),* třetí, čtvrtá a pátá z analyzované učebnice od nakladatelství *Prodos.* Doplňující text o městě Tombouctou a Tuarezích jsem vybrala z knihy *Paříž – Dakar (Fencl, Hlaváček, 1989)* a doplnila vybranými informacemi z časopisu *Koktejl (Černický, 2003).* Učitel by měl připomenout, že vyvýšené okraje pánví spolu s vodopády, málo vhodných míst pro zakotvení lodí, neprostupná vegetace pralesa, jedovatí živočichové a tropické nemoci způsobovaly nesnáze při objevování vnitrozemí Afriky. Pokud učitel uzná za vhodné, může doplnit kapitolu o objevování oblasti „Západní a střední Afriky" a o tradičním umění domorodců zejména formou referátů. Žáci by se také mohli dozvědět o Pavlu Šebestovi, který se věnoval výzkumu Pygmejů a na jehož jméno se dotazuji u doplňujícího textu o Pygmejích. Pro zpracování referátů či vyhledání zajímavostí a obrázků pro žáky doporučuji např. knihy: *Atlasy civilizací a kultur (Murray, 1994), Afrika (Kandert, 1984), Afrika (Votrubec, 1977).*

Žáci se setkávají pravděpodobně poprvé v hodinách zeměpisu s existencí lidských ras. Je vhodné toho využít k osvětě o vztahu různých ras a k odmítání rasové nesnášenlivosti. Je dobré vysvětlit pojmy otrokářství a kolonialismus a jejich dopad pro dnešní Afriku. Učivo lze využít k posílení mezipředmětových vazeb zeměpisu s dějepisem a občanskou naukou. „Západní a střední Afrika" je postižena četnými a neutichajícími etnickými, náboženskými a mocenskými konflikty a válkami, bídou, hladem (Africe chybí potraviny, zato pěchotních min je zde nadbytek.; ještě v 60. letech 20. století patřila Afrika mezi významné vývozce potravin, dnes je z 25 % odkázána na jejich dovoz; hlad pociťuje téměř 25 milionů Afričanů), nemocemi, nedostatkem pitné vody, negramotností, nedostatkem příležitostí ke vzdělávání a práci, nedostatečně rozvinutou hospodářskou infrastrukturou, nízkým ekonomickým růstem, populační explozí a poškozeným životním prostředím. Etnická nesnášenlivost a sílící separatistické tendence mocenských skupin uvnitř jednotlivých států, živené často ze zahraničí, vytvářejí dlouholetá válečná ohniska. Příčiny konfliktů jsou všeobecně známé. Na území jednoho státu žije často velké množství národností a etnik a hranice států nerespektují etnickou a náboženskou realitu. (Herink, Holeček, 2005)

Žák by měl umět vyhledat v mapách nejhustěji a řídce zalidněné oblasti subregionu; posoudit příčiny nerovnoměrnosti v rozmístění obyvatelstva; popsat základní demografické charakteristiky západoafrických a středoafrických států; posoudit příčiny konfliktních situací a hospodářského zaostávání afrických států.

Města a venkov

Poslední výkladovou kapitolu jsem věnovala porovnání dvou rozdílných prostředí – města a venkova. Snažila jsem se, aby si žáci uvědomili rozdílnost života obyvatel měst a vesnic. Nastínila jsem problém nekontrolovatelného růstu měst a chudinských čtvrtí. Učebnice se nemůže věnovat podobným problémům detailně. Učitel by měl vést žáky k zamyšlení a hledání cest, jak je řešit a zejména v nich probouzet zájem o řešení podobných problémů. Popis u obr. 13 je upravený úryvek z knihy *Černý obr Afriky (Mrázek, 2002).*

3.3 Fixace a kontrola

„Matkou moudrosti již není opakování, ale je jí myšlení, činnost, tvořivost, samostatné řešení, volba, diskuse, obhajoba názoru, realizace projektů atd." (Kühnlová, 1997). Podle mého názoru však nelze opakování v žádném případě z učebnic ani z vyučovacích hodin zcela vyloučit. Mělo by ale obsahovat otázky a úkoly nejen na opakování základních poznatků, které se žáci v jednotlivých učebních celcích dozvěděli, ale mělo by být ve velké

míře zaměřeno na přemýšlení žáků a využití jejich vědomostí při srovnávání, vyvozování závěrů, řešení problémů atd.

Do svého učebního textu jsem zařadila mnoho otázek a úkolů, které jsem pečlivě volila, neboť si uvědomuji, že kvalita otázek a úkolů je významným ukazatelem celkové hodnoty učebnic. Při tvorbě otázek a úkolů v učebním textu i pracovním sešitě jsem se inspirovala různými geografickými učebnicemi a knihou *Vybrané kapitoly z didaktiky geografie (Kühnlová, 1997)*, kde je uveden přehled sloves a slovesných vazeb vhodných k dosažení a ověření splnění cílů výuky. Na úvod jednotlivých kapitol zařazuji zejména otázky zjišťující úroveň osvojení dřívějších poznatků a otázky na hledání nových informací, které budou využity v průběhu kapitoly. V průběhu výkladového textu odkazuji žáky na práci s atlasem či mapami, tabulkami a grafy v učebnici. Zapojuji i úkoly pro práci s internetem, která bude hrát v budoucnu při vzdělávání velkou roli. Nezařazuji jich však mnoho, neboť v dnešní době ještě není úplně samozřejmý přístup všech žáků k tomuto zdroji informací. Snažím se o to, aby žáci získávali větší část nových poznatků vlastní činností. Tím dochází i k jejich snazšímu zapamatování. V závěru každé kapitoly zařazuji otázky na reprodukci naučených poznatků, při kterých dbám na zásadu přiměřenosti. Dále zařazuji problémově koncipované otázky, při jejichž řešení je nutné, aby žáci správně porozuměli učební látce.

Poslední kapitola v učebním textu je věnována souhrnnému opakování subregionu „Západní a střední Afriky". V klasické učebnici by byla tato kapitola zařazena za učební celek *Afrika* spolu s opakováním ostatních subregionů. V opakování se pokouším žákům připomenout hlavní rysy subregionu a zaměřuji se na zopakování a pochopení problémů této oblasti. Zařazuji i fotografie a zábavné úkoly, které udrží pozornost.

K učebnímu textu jsem vytvořila pracovní sešit, neboť umět pracovat se zeměpisnými pracovními sešity je jedním z požadavků *Vzdělávacího programu Základní škola*. Odkazuji na něj v průběhu celého učebního textu, a tím usnadňuji práci učitelům s vybíráním a zadáváním příslušných úkolů. Do pracovního sešitu jsem zařadila zejména úkoly, které nemohly být součástí učebnice. Např. mapy na dokreslení nebo úkoly vyžadující vepisovat odpovědi. Tím by došlo k znehodnocení učebnice a nemožnosti použít ji pro další žáky. Zde upozorňuji, že i v učební části je několik úkolů, které svádí žáky psát do učebnice. Je důležité, aby je učitel upozornil, že tyto úkoly mají řešit buď slovně, nebo psát odpovědi do sešitu.

3.4 Aktivizující složky výuky

Žádoucí je zařazovat didaktické hry, popř. soutěže do všech fází vyučovací jednotky, tj. do fáze motivační, expoziční, fixační i kontrolní. Hra poskytuje žákům uvolnění, prostor pro seberealizaci, tvůrčí myšlení a jednání. Přináší radost, navázání vztahů mezi účastníky hry a uplatňuje se při ní přirozená hravost. Do svého návrhu učebního textu jsem zařadila pouze jednoduché aktivity jako rébusy, křížovky, osmisměrky, doplňovačky, vyloučení slova ze skupiny pojmů, vyhledávání slov ve větách či uspořádání písmen do slov. Složitější hry jako jsou pexeso, kvarteto, puzzle, kufr, kolotoč, milionář a další hry, jejichž pravidla žáci znají např. z televize, by měl vymýšlet učitel podle schopností žáků jednotlivých tříd, proto jsem tyto aktivity do svého učebního textu nezahrnula. Zároveň se při nich využívají znalosti z většího učebního celku, často všechny osvojené geografické vědomosti.

Učitel by měl hojně zařazovat diskusní metody - frontální nebo skupinovou diskusi, dále využívat metodu brainstormingu a metod skupinové práce. Některé, problémově zaměřené úkoly v učebním textu přímo vybízejí učitele k zařazení metody skupinového řešení problému, bzučících skupin (při výkladu učitel vyzve žáky, aby se v lavicích otočili do čtveřic a rychle si vyměnili názory), akvária (jedna skupina „ryby" mezi sebou diskutuje, druhá „rybáři" naslouchá první skupině), skupinové argumentace (dvě skupiny s odlišným stanoviskem shromažďují argumenty a snaží si navzájem oponovat), překřížených skupin (po časových intervalech se žáci ve skupinách vyměňují a odnáší si získané informace do následující skupiny), sněhové koule (po časových intervalech se skupiny sdružují) nebo plakátového dotazníku (žák se vyjádří k několika položkám na tabuli a shodné odpovědi se sečtou). (Vašutová, 1988)

Učitel by měl být také v kontaktu s blízkým centrem ekologické a globální výchovy, které pořádá výukové programy využívající projektové či inscenační metody (např. každý žák získá roli na konferenci o budoucím využití tropických deštných lesů), popř. zapůjčí pomůcky a metodiku pro nejrůznější aktivity.

3.5 Obrazové a statistické zdroje informací

Obrázky

Výběru vhodných obrázků jsem věnovala velkou pozornost a z velkého množství jsem nakonec vybrala ty, které nejlépe vystihovaly probíranou látku. Popisky k obrázkům jsem volila stručné, ale co nejvíce výstižné. V případě, že se obrázek přímo vztahoval k uvedenému textu, jsem uvedla pouze nadpis obrázku.

Obrázek sochy v kapitole *Obyvatelstvo* má pouze estetickou a motivační funkci a proto není popsán, pochází z publikace *Černý obr Afriky (Mrázek, 2002).* Ostatní obrázky mají kromě motivační a estetické funkce také funkci informační. Doplňují učební text o další informace a zpřesňují představy žáků. Proto jsem zařadila poměrně velké množství nejrůznějších obrázků. K doplnění výuky dalšími obrázky mohu doporučit publikace *Užitkové rostliny tropů a subtropů (Valíček a kol., 1989), Afrika. Země a život (Carr, 1971), Afrika (Kandert, 1984), Atlasy civilizací a kultur. Afrika (Murray, 1994), Černý obr Afriky (Mrázek, 2002), Tropické plody (Nowak, Schulzova, 2002) a Tropické rostliny (Rohwer, J.G., 2002)* a časopisy *(National Geographic).*

Obrázek 1 a 9 jsem naskenovala ze *Zeměpisného atlasu* (karty *„Mali"* a *„Kongo"),* obr. 5 a 12 pocházejí z analyzované učebnice nakl. *Prodos*, obr. 7 a 8 z *Krajina a lidé (Demek, Hořník, 1997).* Fotografie 2-5 a 15 pocházejí z internetových stránek organizace *FAO*, fotografie 10 z internetových stránek časopisu *Koktejl*, fotografie 11, 17, 18 z internetových stránek časopisu *National Geographic*, fotografie 14, 16, 19-22 z *www.mujweb.cz* a fotografie 13 z *www.knigtfrank.com/webui/nigeria/en/.* Fotografie v pracovním sešitě A, B, C, E v úkolu č. 10 pocházejí z publikace *Užitkové rostliny tropů a subtropů (Valíček a kol., 1989).* Ilustrace D a fotografie nemocnice v Lambaréné jsou naskenovány z analyzované učebnice nakl. *Prodos* a ilustrace F z učebnice od nakladatelství *Prospektrum.*

Grafy

Do kapitoly *Podnebí* jsem zařadila klimadiagramy, podle nichž mají žáci vyvodit změnu chodu a množství srážek a teploty směrem s měnící se zeměpisnou šířkou. Je možné, že se nimi žáci setkávají poprvé, a tak by měl učitel věnovat pozornost jejich porozumění a vést žáky k tomu, aby se naučili z nich co nejvíce vyčíst. Klimadiagramy jsem sestavila v programu *Microsoft Excel* podle tabulek uvedených v analyzované učebnici z nakl. *Prodos*. Tato forma se mi zdá pro žáky jednodušší a názornější než tabulky.

V kapitole *Rostlinstvo a živočišstvo* je graf znázorňující množství ročních srážek v oblasti Sahelu v průběhu let 1900 – 2000. Žáci by si měli všimnout trendu poklesu množství srážek a s mapou 3 (*dezertifikace*) vyvodit možné důsledky. Učitel by měl vést žáky k zamyšlení se nad problémy, které tato situace přináší. Měli by se také pokusit navrhnout řešení, jak předejít katastrofě. Graf jsem sestrojila v programu *Microsoft Excel* podle grafu v učebnici od nakladatelství *Prodos*.

Tabulky

Tabulky jsem zařadila do vlastního učebního textu pouze tři. Uvedením všech tabulek v průběhu textu by došlo k jeho roztříštění. Ostatní jsem se rozhodla zařadit do *Přílohy,* na kterou u konkrétních úkolů odkazuji. Tím jsem odstranila jeden poměrně častý nedostatek dnešních učebnic, které sice v závěru učebnice tabulky zařazují, ale neodkazují na ně a žáci je tedy někdy vůbec nevyužívají. Další úkoly, které by vedly k práci s tabulkami, již nechávám na učiteli. Všechny tabulky v mém textu jsou sestavené z nejnovějších dat a u většiny je uveden rok, ke kterému se vztahují. Zdroje, ze kterých pochází data, jsou uvedeny pod příslušnou tabulkou. Údaje, které jsou v tabulkách, se již zbytečně neopakují v textu, ale žáci si informace sami zjišťují podle otázek a úkolů.

V pracovním sešitu je v úkolu č. 4 tabulka dlouhodobých průměrných měsíčních úhrnů srážek a průměrných měsíčních teplot, podle níž by měli žáci zpracovat klimadiagram a vypočítat průměrnou roční teplotu a roční množství srážek. Údaje pochází z *http://klimadiagramme.de/Afrika/dakar.html.*

3.6 Kartografické zdroje informací

Mapy jsou nedílnou součástí výuky zeměpisu, a proto by každá učebnice zeměpisu měla mapy obsahovat. Na druhou stranu je důležité naučit žáky pracovat s atlasem. Proto učebnice jistě nemusí obsahovat všechny druhy map, ale měla by též často odkazovat na atlas.

Ve svém učebním textu nemám zařazenou obecně zeměpisnou mapu, protože ve *Školním atlase světa (Kolektiv, 1989; Kolektiv, 1996a)* je tato mapa přehledná a dostačující. Příliš nedoporučuji používat fyzickogeografickou mapu ve *Školním atlasu dnešního světa (Kolektiv, 2000)*, která není příliš kvalitní. Při používání map v atlase mohou žáci rovněž porovnat povrch „Západní a střední Afriky" s ostatními subregiony Afriky i ostatními kontinenty, což by v případě zařazení obecně zeměpisné mapy vymezeného subregionu do textu nebylo možné.

Z důvodu velké vzdálenosti souostroví Kapverdy od pevniny a malé plochy ostrovů (barvy tématických map by nebyly vidět) není souostroví na mapách zobrazováno. V první kapitole učebního textu (u mapy 1) jsou žáci na tuto skutečnost upozorněni. Učitel by měl této poznámky využít k zadání úkolu vyhledat, kde se souostroví nachází. Je dobré zmínit též jejich sopečný původ a sledovat aktuální informace o erupcích. Poslední erupce v minulém století (1951 a 1995) se obešly bez větších materiálních škod i lidských obětí (Vítek, 2002).

Druhou mapou je jednoduché znázornění oblasti Sahelu. Třetí mapa navazuje na výše uvedenou a pohlíží na problém dezertifikace z celokontinentálního měřítka. S pomocí učitele by si měli žáci uvědomit, že problém rozšiřování pouští se týká i jiných oblastí Afriky (i jiných světadílů). Čtvrtá mapa generalizuje údaje o nerostných surovinách, a tím zjednodušuje problematiku na úroveň věku žáků základních škol. Zároveň podotýkám, že by žáci neměli být vedeni k zapamatování si všech uvedených nerostných surovin a oblastí jejich výskytu.

V kapitole *Obyvatelstvo* jsou umístěny dvě mapy hustoty zalidnění. Mapa 5 (vytvořena podle dat *www.xist.org*) znázorňuje problematiku vzhledem k územím jednotlivých států, zatímco mapa 6 (vytvořena podle *Atlasu dnešního světa*, rok vydání 2000) poskytuje informace o hustotě zalidnění jednotlivých oblastí „Západní a střední Afriky" vzhledem k přírodním podmínkám. Žáci by si tak měli uvědomit, že hustota států vyjadřuje pouze průměrné rozmístění obyvatel v území a nepodává informace o skutečném rozmístění obyvatel. Z map by měli být schopni vyvodit hlavní příčiny ovlivňující rozmístění obyvatelstva.

Do *Přílohy* jsem zařadila politickou mapu „Západní a střední Afriky", protože se ve školách často používají atlasy, které již nemají aktuální politickou mapu Afriky. V mapě jsem vyznačila pouze názvy států a jejich hlavní města. Ostatní informace naleznou žáci v atlasech, se kterými by měli často pracovat.

Do pracovního sešitu jsem zařadila též mapu, kterou žáci dotvářejí (viz úkol č. 1). Touto činností dochází k rychlejšímu osvojení poznatků a využívá se fotografická paměť žáků. Mapa znázorňující trasu sedmého ročníku rallye Paříž – Dakar je naskenovaná z knihy *Paříž – Dakar (Fencl, Hlaváček, 1989)* a upravená v programu *Malování*.

Předposlední mapa obsahuje pouze deset údajů, z nichž některé jsou chybné a ty by měli žáci odhalit. Uvádím zde možný postup při výuce: nejprve by měl každý žák pracovat sám, poté svůj výsledek prodiskutovat se spolužákem a nakonec si dvojce mohou vzít na pomoc atlas. Poslední mapa je tvořená pouze státními hranicemi. Žáci by měli mapu dotvořit sami pomocí údajů, které si zapamatovali. Při tvorbě by neměli mít k dispozici atlas. Ten by měl být využit až na kontrolu a doplnění jejich práce. Žáci tak sami zjistí, co si zapamatovali a sami se motivují k dalšímu učivu.

Mapu s obrysy států jsem získala na internetové adrese *http://goegraphyabout.com/library/blank/blxafrica.htm*. Vložila jsem ji do programu *Malování* a upravila tak, aby znázorňovala pouze oblast „Západní a střední Afriky". Poté jsem vytvořila tématické mapy. Vytvořené mapy jsem opatřila názvem, legendou (bylo-li

to potřebné) a měřítkem. Mapu 1 jsem vytvořila z podkladové mapy z www.radyne.pef.zcu.cz/web/skola/svet/afrika_sl.bmp a mapu 3 z mapy vymezující oblast Sahelu v analyzované učebnici od nakladatelství *Prodos*. Tu jsem upravila taktéž v programu *Malování*.

3.7 Terminologický slovníček

Slovníček základních pojmů jsem zařadila pro lepší porozumění žáků novým (nejen geografickým) termínům a pro osvěžení si pojmů, které již běžně používají, ale často neznají jejich přesný význam. Čerpala jsem z analyzovaných učebnic od nakladatelství *Alter, Scientia* a *SPN*, ze *Slovníku cizích slov (Klimeš, 1981), Ekologického slovníku (Jaklová, Pelikán, 1999)* a internetu (*www.afrikaonline.cz/cestopis/malawi_2.html* - vysvětlení pojmu bilharzióza; *www.mujweb.cz/www/jpdepot/DetYell. html* - vysvětlení pojmu žlutá zimnice). Vybírala jsem pojmy, které se v mém textu vyskytují, nebo se k němu vztahují a tak by mohly být použity učitelem. Některá vysvětlení uvedená v publikacích se mi zdála příliš složitá nebo hůře pochopitelná, a tak jsem je upravila či zjednodušila s ohledem na věk žáků.

3.8 Grafická úprava textu

K učebnímu textu jsem nevytvořila předmluvu či úvod ani obsah, neboť se jedná jen o část potenciální učebnice. Při grafické úpravě textu jsem se snažila o to, aby již na první pohled byl text přehledně členěný a estetický. Veškeré písmo je typu *Times New Roman*. Výrazné nadpisy jasně oddělují jednotlivé kapitoly. Zvolila jsem pro ně tučné písmo velikosti 14 a vyrovnala jsem je na střed stránek. Za volným řádkem následuje motivační úryvek, psaný kurzívou, velikostí devět, zarovnaný rovněž na střed stránky.

Pokračovala jsem otázkami a úkoly na procvičení starší látky a zjišťovaní nových informací. Ty jsou označeny číslicemi a od ostatního textu odlišené podtiskem světle tyrkysové barvy. Stejně jsou odlišeny i otázky a úkoly v závěru kapitol, které nejen opakují učivo kapitoly, ale vedou také žáky k zamyšlení.

Základní text je psán písmem velikosti deset. Důležité informace jsou zvýrazněny tučným písmem. Toto odlišení umožňuje i rychlou orientaci učitele a žáka v textu. Otázky a úkoly zařazené přímo v expoziční části textu jsou odlišené hnědou barvou písma, aby se k nim žáci snadno vrátili po přečtení odstavce. Doplňující text je odlišen menším písmem (velikost devět) a zajímavosti jsou psány kurzívou, velikostí písma deset a na začátku

označené „***Víte, že...***" Shrnutí podstatných informací je jednak odlišeno žlutooranžovým podtiskem a jednak označeno jako „*Shrnutí*".

Obrázky, mapy, tabulky a graf jsou označeny typem netextového zdroje informací (obr., mapa, graf, tab.) a opařeny číslicí. Toto označení je zvýrazněno tučným písmem. Na označení spolu s názvem či popisem je použito písmo velikosti devět a je umístěno vedle zdroje nebo pod ním. Pouze popis klimadiagramů je umístěn nad nimi, neboť všechny se vztahují ke konkrétnímu úkolu. Proto také nejsou číslovány jako ostatní neverbální zdroje informací.

Netextové zdroje informací jsou rozvrženy na stránce tak, aby doplňovaly příslušný text a zároveň, aby byl výsledný dojem estetický. Obrázky jsem vybírala pouze barevné, protože více přitahují pozornost dětí a učebnice působí pro děti přitažlivěji, než kdyby byla celá černobílá.

Při sestavování všech kapitol jsem dbala na dodržení didaktických zásad, a to především zásady přiměřenosti, trvalosti, soustavnosti, názornosti, aktivity, vědeckosti, výchovného působení, individuálního přístupu k žákům dvoustupňovou diferenciací textu (tuto zásadu však musí dodržovat především učitel) a uplatnění mezipředmětových vztahů.

4. NÁVRH UČEBNÍHO TEXTU

4.1 Učebnice - Západní a střední Afrika

Na chvíli jsme se stali součástí pravé černé Afriky – slunečního ráje, truhlice netušených pokladů, hnízda otřesné chudoby i okázalého bohatství, domova pohostinnosti i nejhorší korupce, někdy i nepochopitelné krutosti.
(I. Mrázek: Černý obr Afriky)

1. Pozorně si prohlédněte mapu 1 vymezující oblast západní a střední Afriky!
2. Podle atlasu popište povrch oblasti západní a střední Afriky: najděte Konžskou pánev, Guinejskou vysočinu, Kamerunskou horu (Fako), pohoří Tibesti a poušť Saharu. Zakreslete je do mapy v pracovním sešitě (úkol č. 1).
3. Kde se rozkládají nížiny? (zakreslete je rovněž do mapy v prvním úkolu pracovního sešitu).
4. Do mapy v úkolu č. 1 v pracovním sešitě zakreslete nultý poledník a rovník.

Víte, že... sopka Nyiragongo ležící na východě Demokratické republiky Kongo je nejaktivnější sopkou Afriky?

Mapa 1 Oblast západní a střední Afriky

Vodstvo

Niger zůstává legendární řekou, tajuplnou, záhadnou. Vždyť po staletí nikdo v Evropě nevěděl, kde pramení, kterým směrem teče, ani kde ústí. Někdo sázel na to, že Niger je přítokem Nilu, jiný přísahal, že Niger a Kongo jedna řeka jsou, někteří soudili, že Niger ústí do Atlantského oceánu, ale jeho skutečné ústí považovali za síť řek a lagun, nechyběla ani fantastická představa o tom, že vody Nigeru se vypaří někde v poušti.
(I. Mrázek: Černý obr Afriky)

1. Jaký je rozdíl mezi jezerem a vodní přehradou? Jaký význam mají přehrady?
2. Na kterých řekách v západní a střední Africe jsou velké přehrady?

Kongo je **nejvodnatější africká řeka**. Vzniká soutokem řek stékajících ze svahů vysočin, které obklopují Konžskou pánev. Kongo i jeho přítoky jsou naplňovány velkým množstvím vody z každodenních lijáků. Na svém dolním toku překonává řeka výškové rozdíly peřejemi a vodopády. Najděte Kongo na mapě v atlase. Do kterého zálivu a oceánu se vlévá?

Obr. 1 Kongo: poblíž hlavního města Demokratické republiky Kongo Kinshasy má úctyhodnou šířku 20 km

Niger pramení v Guinejské vysočině. V horním a dolním toku překonává výškové rozdíly peřejemi. Na středním toku ztrácí mnoho vody. Dokázali byste vysvětlit proč? Ústí deltou do stejného zálivu jako Kongo. Už víte, do kterého? Jak se nazývá největší přítok a vodní nádrž na Nigeru?

Do bezodtokového Čadského jezera se vlévá řeka Šari. Zopakujte si, co znamená bezodtoková oblast! **Čadské jezero** nedostatkem srážek rychle **vysychá**.

1. Vyhledejte na mapě zmiňované řeky a popište jejich tok. Najděte jejich pramen, popište, kudy protékají, ukažte jejich nejvýznamnější přítoky, přehrady či vodopády. Řekněte, kam ústí. Jsou splavné?
2. Proč na Sahaře nepramení žádné řeky?
3. Vysvětlete, proč má kratší Kongo více vody než delší Nil?
4. K čemu se západoafrické a středoafrické řeky využívají?
5. V pracovním sešitě řešte úkol č. 2 a do mapy v úkolu č. 1 zakreslete Čadské jezero a řeky Kongo, Niger, Bílou Voltu a Černou Voltu včetně jejich přehrad.

Podnebí

Předpověď pro Guineu je jednoduchá, až nudná. Od jara do podzimu prší, od podzimu do jara je pěkně, to znamená, že svítí sluníčko, práší se a nespadne ani kapka vody.
(V. Šťovíčková: Afrika - rok jedna)

1. Zopakujte si, kteří činitelé ovlivňují podnebí.
2. V atlase zjistěte, jaké podnebí má oblast západní a střední Afriky.

Kolem rovníku se rozkládá pásmo **stále vlhkých tropů**. Tady lidé nepotřebují předpověď počasí, protože průběh počasí jednotlivých dnů celého roku se podobá jeden druhému jako vejce vejci. Dokázali byste vysvětlit proč? Průměrná roční teplota se pohybuje okolo 25-28°C, srážky dosahují až 2 000 mm za rok. Přinášejí je zejména větry od Guinejského zálivu. Na návětrných svazích Kamerunské hory dokonce přesahují 10 000 mm ročně, což je nejvíce v Africe.

Přečtěte si následující text a svými slovy popište průběh počasí jednoho dne ve vlhkých tropech.
Časně ráno je obloha bez mráčků a teplota vzduchu se pohybuje okolo 23°C. Slunce rychle vysouší dešťovou vodu z předešlého dne. Příroda je svěží, květy se rychle rozevírají. Kolem 10. hodiny teplota vzduchu stoupá k 34°C. Je téměř nesnesitelné dusno a listy rostlin vadnou. Od pobřeží se zvedá vítr, který ke 14. hodině zesiluje. Obloha se postupně zatahuje, až téměř zčerná. Na krajinu se snáší prudká bouře a déšť se valí v provazech vody na zem. Bouře rychle odchází a zanechává po sobě modravě šedé mraky, které se udrží na obloze až do večera. Příroda je osvěžená a život se zase rozproudí. Druhý den se vše opakuje.

Po obou stranách stále vlhkého tropického pásma se rozkládá **tropické střídavě vlhké pásmo**, kde se střídá **období horké a vlhké** s **obdobím horkým, ale suchým**. Průměrné roční teploty se pohybují od 24 do 30°C a srážky kolísají mezi 600 - 1 500 mm ročně. Směrem od rovníku se prodlužuje období sucha a klesá množství srážek. Oblast pak přechází v **suché tropy** s extrémně **suchým** a **horkým** podnebím a obrovskými rozdíly teplot mezi dnem a nocí. Někde prší dokonce jen jednou za několik let.

Pozorně si prohlédněte následující čtyři klimadiagramy a pokuste se popsat, jak se mění teplota a srážky během roku se vzdáleností od rovníku, tj. s rostoucí zeměpisnou šířkou?

1) Meteorologická stanice Kisangani (Dem. rep. Kongo), 1°s.š., 25°v.d., 460 m n. m.

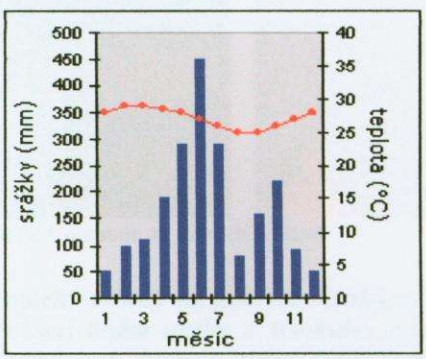

2) Meteorologická stanice Enugu (Nigérie), 7°s.š., 8°v.d., 233 m n. m.

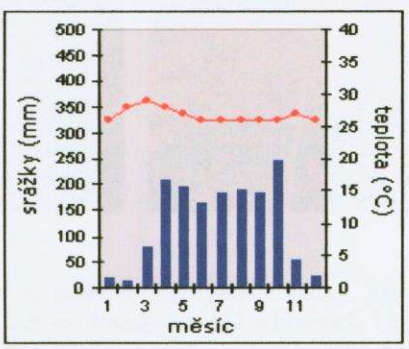

3) Meteorologická stanice Ouagadougou (Burkina Faso), 12°s.š., 2°v.d., 316 m n. m.

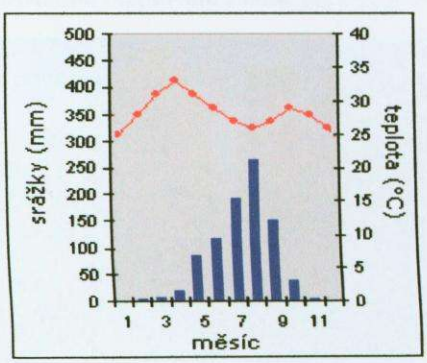

4) Meteorologická stanice Zinder (Niger), 14°s.š., 9°; v.d., 316 m n. m.

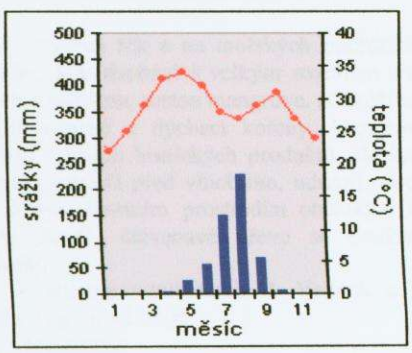

1. Rozhodněte, zda platí: Ve stále vlhkých tropech prší každý den.
Ve střídavě vlhkých tropech byly naměřeny nejvyšší roční srážky v Africe.
2. Chybné škrtněte: Srážky jsou přinášeny od oceánu – od pevniny.
3. Čím jsou dány velké teplotní rozdíly mezi dnem a nocí v suchých tropech?
4. Proč v rovníkové oblasti prší každý den?
5. V pracovním sešitě řešte úkol č. 3 a 4.

Shrnutí:
řeky Kongo, Niger, Bílá Volta, Černá Volta, vysychající jezero Čad, Konžská pánev, poušť Sahara
podnebí – kolem rovníku stále vlhké tropy s každodenními dešti, na ně navazují střídavě vlhké tropy s obdobími dešťů a sucha přecházející v suché tropy

Rostlinstvo a živočišstvo

Praví se, že když bůh stvořil svět, ďábel se rozzuřil, některé stromy vytrhal a zasadil je kořeny vzhůru – a to jsou baobaby. Kvetou pouze 24 hodin, rozkvétají hlavně v noci a opylují je kaloni. Listy tvarem podobné našemu jírovci maďalu se vaří jako špenát. Z kůry se vyrábí látky a ze semen se lisuje olej. Stát Senegal má baobab ve státním znaku a v pohádkách jsou baobaby zakletí sloni samotáři.
(I. Mrázek: Černý obr Afriky)

1. Která geografická šířková pásma se vyskytují v tropickém podnebném pásu?
2. Působí na výskyt geografických šířkových pásem jen zeměpisná šířka?
3. Vyjmenujte světadíly, na kterých se vyskytují tropické deštné lesy. Použijte atlas.
4. Popište vzhled tropického deštného lesa (připomeňte si rostlinná patra).
5. Ve kterých světadílech jsou rozšířeny savany?
6. Charakterizujte podnebí savan a pouští.
7. Co jsou to oázy?

Obr. 2 Co zbude ze vzrostlého lesa?

Tropický deštný les pokrývá Konžskou pánev a pruh při pobřeží Guinejského zálivu. Žije v něm obrovské množství druhů rostlin a živočichů, z nichž **mnohé teprve čekají na své objevení.** Ubývání tropických deštných lesů zhoršuje kvalitu ovzduší, přesto se neustále kácejí pro vzácná dřeva, např. eben, teak (čti týk) a mahagon, prostory pro plantáže, těžbu nerostných surovin a budování cest. Důsledkem je **zmenšení srážek v sušších oblastech, a tím dochází k rozšiřování pouští** (tzv. dezertifikaci). Zvětšuje se rovněž nebezpečí globálního oteplování Země, protože se v atmosféře **zvyšuje množství oxidu uhličitého.**

Při ústí velkých řek a na mořských pobřežích chráněných před vlnobitím, kde dochází k velkým rozdílům výšky hladiny mezi přílivem a odlivem, rostou mangrove. „Obojživelné" stromy a keře vytvářejí opěrné a dýchací kořeny. Mangrove dodávají nejen množství cenných lesnických produktů, ale hrají důležitou roli i v ochraně pobřeží před vlnobitím, udržují stálé chemické složení vody a jsou životním prostředím obchodně významných ryb a korýšů. Tvrdé, červenavé dřevo se používá v nábytkářském průmyslu.
Více se dozvíte v publikaci: P. Valíček a kolektiv: Užitkové rostliny tropů a subtropů
Obr. 3 Mangrove

Řekněte, co je to liána. V různých publikacích najděte obrázky z tropického deštného lesa Afriky a do sešitu si napište pět konkrétních druhů živočichů zde žijících. Jaký je vztah mezi úbytkem tropických deštných lesů a nárůstem oxidu uhličitého ve vzduchu?

Na okrajích přechází tropický deštný les ve vegetační pásy tropických poloopadavých a opadavých lesů. Pro ně je typické krátké období sucha, ve kterém stromy shazují listí.

Víte, že... *Kaloň je velmi důležitý pro tropické deštné lesy - opyluje stromy a rozšiřuje semena. Je prý z nich také dobrá pečínka, proto je domorodci v leckterých afrických zemích loví.*

Vegetační pás **savan** pokrývají různé druhy trav, ze kterých vystupují jednotlivé stromy, např. baobaby. Zvířata afrických savan patří k nejznámějším, proto si napište alespoň pět zástupců do sešitu a připište i jméno nejrychlejší šelmy světa. Člověk ovlivňuje negativně i přírodu savan. **Pase zde stále více dobytka, kácí stromy a vypaluje travní porosty**, aby získal nové plochy pro zemědělství a uživil tak stále větší počet obyvatel. Výsledkem je šíření polopouští na místa savan a polopouště jsou nahrazovány pouštěmi. **Člověk** tak **urychluje přirozené rozšiřování pouští.**

Oblast s dlouhými obdobími sucha jižně od Sahary se nazývá **Sahel**. Tento pojem původně označoval přechodný pás pouště a savany. Dnes zároveň zahrnuje chudé státy s obrovskými problémy (častý je hladomor).

Mapa 2 Pás Sahelu je široký 500 – 800 km.

Prohlédněte si graf znázorňující pokles množství srážek v Sahelu od r. 1900 do r. 2000. Nula představuje průměrné množství ročních srážek. Všimněte si, že posledních téměř 40 let zde nebylo průměru dosaženo! Zamyslete se, jaké to může mít následky. Prohlédněte si i mapu znázorňující ohrožení savan rozšiřováním pouště v celé Africe.

Graf 1 Množství srážek v oblasti Sahelu ubývá

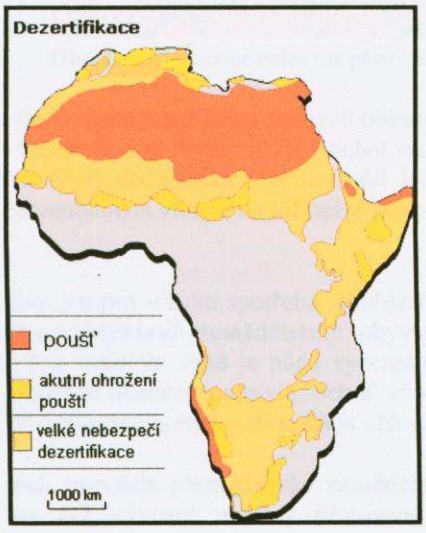

Mapa 3 Oblasti ohrožené pouští se zvětšují

Severně od Sahelu se rozkládá největší **poušť** světa – Sahara. Časté jsou zde prachové a písečné bouře. Najdete tu pouze rostliny a živočichy přizpůsobené extrémnímu suchu (25-200 mm ročních srážek). V různých publikacích najděte obrázky zvířat žijících na Sahaře a do sešitu si napište alespoň pět druhů.

1. Která vzácná dřeva se těží v západní a střední Africe? K čemu se využívají?
2. Vyjmenujte příčiny ničení tropických deštných lesů. Jakých důsledků se můžeme obávat?
3. Přečtěte si článek v pracovním sešitě v úkolu č. 5 a popište hlavní problémy Sahelu.
4. V pracovním sešitě řešte úkol č. 6.

Obr. 4 Poušť postupuje rychle… V postupu jí nezabrání ani pracně vybudované bariéry.

Shrnutí:
Geografická šířková pásma – tropický deštný les, savana, poušť
Sahel – přechod savany v poušť, nedostatek srážek, rozšiřování pouště, chudoba, hladomor

Hospodářství

Sotva jsme opustili klimatizovaný prostor letadla, sevřelo nás úmorné vedro. Pro nosiče, taxikáře, pouliční kramáře a šejdíře bylo přistání letadla z Evropy netrpělivě očekávanou příležitostí. Sotva jsme vyšli z haly, vrhli se na nás s agresivitou nesnášející odpor. Černí hoši nám kufry z rukou přímo rvali, bylo těžké je uhlídat.
(I. Mrázek: Černý obr Afriky)

Půdy a zemědělství

1. V atlase zjistěte, které plodiny se hojně pěstují v západní a střední Africe. Které z nich se pěstují v oázách, které v oblasti savan a v oblastech tropického deštného lesa?
2. Která hospodářská zvířata se v západní a střední Africe chovají?
3. Připomeňte si, která vzácná dřeva se zde těží.

Obr. 5 Na této půdě nelze nic pěstovat

Na severu oblasti jsou **půdy písčité** (pouštní), na jihu červené **lateritické** (železité). Zvyšujícími se nároky na produkci potravin v chudých, populačně rychle rostoucích zemích je ohrožena zemědělská půda, protože dochází k jejímu nadměrnému vyčerpání a ztrácí tak svou přirozenou úrodnost. Ohrožena je **erozí** (rozrušení a odnos svrchní vrstvy půdy) a **dezertifikací** (přeměna v poušť). Zavlažováním v teplých a suchých oblastech dochází k **zasolování** půdy (soli jsou rozpuštěny ve vodě a při jejím vypařování se dostávají do svrchní vrstvy půdy). V oblastech tropických deštných lesů dochází vymýváním živin do spodních vrstev půd k tzv. **lateritizaci**. Po rychlém vyčerpání živin z povrchové vrstvy zbude červenohnědá vrstva, na níž nelze pěstovat zemědělské plodiny, ani se neobnoví prales.

V mnohých částech západní a střední Afriky pěstují Afričané plodiny jen pro vlastní spotřebu. V oblastech tropického deštného lesa probíhá zemědělství stěhovavým způsobem (**střídavé zemědělství**): obyvatelé vykácí a vypálí les a po tři roky pěstují zejména **rýži, banánovník a maniok**. Poté je půda vyčerpána a pohlcena lesem a vesničané se stěhují. Ani tak nejsou schopni vypěstovat dostatek potravin, neboť výnosy jsou stále stejné, ale obyvatelstva přibývá. Velkou pohromou jsou též nenasytné kobylky. V sušších oblastech se pěstuje např. **proso a kukuřice**.

V jiných částech naopak převládá **plantážnické zemědělství**, které je zaměřeno na 1-2 vývozní plodiny pěstované na rozsáhlých plantážích. Podmínky jsou příznivé pro pěstování **kakaovníku, kávovníku, podzemnice olejné, palmy olejné a kokosové palmy.**
Živočišná výroba probíhá hlavně **kočovným způsobem**. V řadě zemí je omezena výskytem mouchy tse-tse přenášející spavou nemoc.

Obr. 6 V přímořských státech je důležitý rybolov.

Víte že... *Při slavnostech jamů se zjišťuje, zda bude další rok úrodný či nikoli. Jeden z jamů je rozdělen na dvě části. Obě se odhodí a pokud dopadne jedna řeznou plochou nahoru a druhá dolů, bude rok úrodný.*
Víte že... *Kakaovník je nízký strom, jehož plody, kakaové boby, jsou velké tobolky. Semena se nechávají zkvasit, potom se suší a čistí. Hnědá hmota se vařením zbavuje oleje a takto vzniklé kakao se lisuje do tabulek a vyváží se. Úrodu ohrožují hlodavci žijící na stromech. Nakusují tobolky a zabraňují tím dozrávání semen.*

Obr. 7 Kakaovník

Víte že... *Kávovník je stálezelený keřík či malý stromek rostoucí kolem rovníku. Plodem je bobule dvěmi zelenými semeny.*
Víte že... *Maniok pochází z Ameriky. Musí se zbavit jedovaté šťávy vylisováním nebo vyluhováním. Po vysušení se umele na mouku.*
Víte že... *Domorodci věří, že levou rukou za úplňku utržené mango prý je zaručený lék proti spavé nemoci*
Víte že... *Banánovníky mají i přes svou výšku nepřátele. Jsou jimi sloni. Pokud slon objeví místo osázené banánovníky, zavede tam v noci celé stádo. To pak spořádá celou úrodu a plantáž rozdupe.*

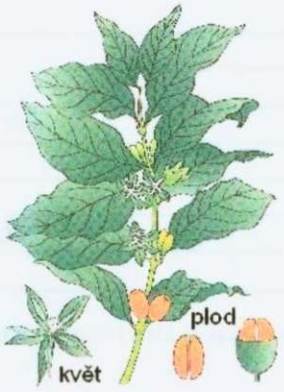

Obr. 8 Kávovník

1. Vyjmenujte plodiny pěstované v západní a střední Africe. Které z nich pěstují obyvatelé pro svou potřebu a které jsou určeny k vývozu? Které potraviny se dovážejí do České republiky?
2. Zopakujte si, která hospodářská zvířata jsou chována v oblasti západní a střední Afriky? Jaká nebezpečí jim mohou hrozit?
3. Čím jsou ohroženy půdy této oblasti?

Nerostné bohatství, průmysl

1. Vysvětlete, co označuje pojem „Rok Afriky".
2. Najděte v atlase, případně v mapě 4, které nerostné suroviny se nacházejí v západní a střední Africe.

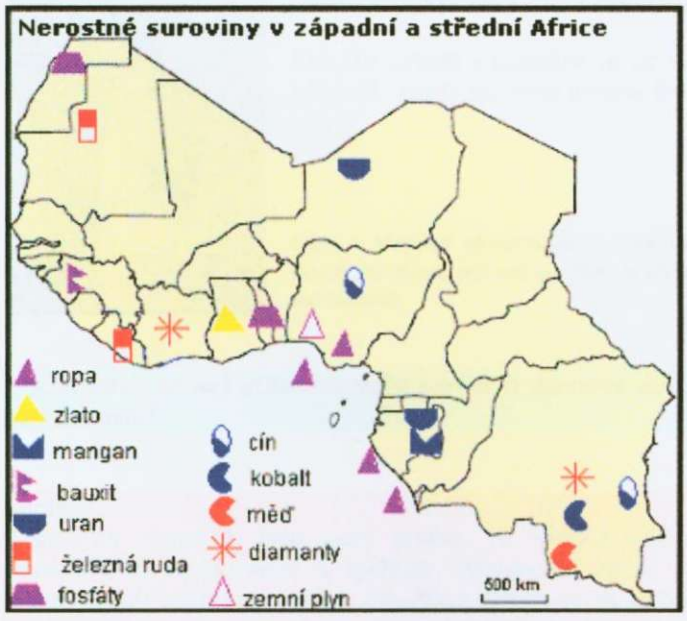

Mapa 4 Nerostné bohatství západní a střední Afriky je obrovské. Světového významu jsou naleziště bauxitu, uranu, zlata, ropy, manganu a diamantů.

Přestože většina zemí získala politickou samostatnost, dodnes přetrvává **ekonomická závislost**. Po získání samostatnosti neměly bývalé kolonie prostředky na rozvoj zpracovatelského průmyslu (rozvinutý je zejména těžební, dřevozpracující a potravinářský). Proto dále **vyvážejí suroviny**, aniž by své přírodní bohatství zhodnotily. Protože většina zisků z vývozu některých zemí jde na **splácení dluhů**, státy chudnou.

Země v oblasti Guinejského zálivu mají v porovnání se státy Sahelu lepší ekonomické podmínky dané vhodnějším klimatem a bohatými zdroji nerostných surovin.

Podívejte se v Příloze na tabulku č. 2 „Čtvrtý svět – nejméně rozvinuté státy" a ověřte si, že většina států má nízký HDP na jednoho obyvatele, nízký podíl průmyslu na HDP, a všimněte si, že vývozními artikly bývají nezpracované nerostné suroviny a zemědělské plodiny. Bohatší země jsou s jejich vývozními komoditami uvedeny v následující tabulce. Co tvoří největší podíl na příjmech těchto států z vývozu?

Tab. 1 Zdroje příjmů z vývozu vybraných (bohatších) států

Stát	Podíl na příjmech z vývozu
Gabon	80% ropa
Ghana	60% kakao, dřevo
Kamerun	42% ropa, 14% dřevo, 7% kakao, 7% bavlna
Konžská republika	ropa, dřevo, kakao
Nigérie	91% ropa
Pobřeží Slonoviny	36% kakao, 9% káva, 7% dřevo, 13% ropa
Západní Sahara	fosfáty

Zdroj: V. Voženílek, J. Demek: Zeměpis 2; www.xist.org
Pozn.: Přírodní bohatství jednotlivých států je uvedeno v Příloze v tabulce č. 3 „Přírodní bohatství států západní a střední Afriky".

1. Uveďte nejdůležitější nerostné suroviny západní a střední Afriky (použijte mapu 4 a tabulky).
2. Popište situaci v průmyslu západní a střední Afriky.
3. Porovnejte státy Sahelu a oblasti Guinejského zálivu z hlediska ekonomické situace.
4. V pracovním sešitě zpracujte úkoly č. 7-10.

Doprava

1. Na mapě v atlase ukažte velké přístavy.
2. Ve které oblasti v západní a střední Africe je nejvíce železnic?

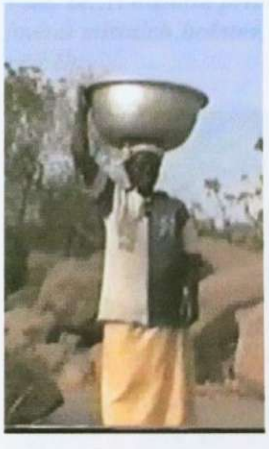

Doprava je jen slabě rozvinuta. Některé země nemají vůbec železnice, v jiných ojedinělé tratě vybudované většinou v koloniálním období slouží k dopravě surovin od místa těžby do přístavů. Velká část silnic je v období dešťů obtížně sjízdná nebo zcela nesjízdná. Typická je kombinovaná doprava říční a suchozemská s častým překládáním nákladu. Na pobřeží je řada přístavů. Mezinárodní letiště je v každém hlavním městě.

Víte, že... *Taxík v Conakry se od taxíků jinde liší tím, že nejezdí tam, kam chce zákazník, ale že má svou určitou linku, jako u nás např. trolejbus, a proto je velmi levný?*

Obr. 9 Veškerá břemena nosí domorodci na hlavě. Častý je obrázek ženy s vrchovatou mísou na hlavě, jež má na zádech přivázané malé dítě a v břiše se již hlásí k životu jeho sourozenec.

1. Zamyslete se nad příčinami slabě rozvinuté dopravní sítě. Jaké důsledky může mít tento stav z hlediska rozvoje států?

Shrnutí:
V suchých oblastech jsou půdy písčité, ve vlhkých oblastech lateritické. Půdy jsou ohrožené erozí, dezertifikací, zasolováním a rychlým vyčerpáním živin. Zemědělství je střídavé (samozásobitelské) a plantážnické (např. kakaovník). Živočišná výroba se uskutečňuje ponejvíce kočovným způsobem. Západní a střední Afrika má velké zdroje nerostných surovin. Nerostné bohatství představuje především ropa, bauxit, zlato, mangan, diamanty a uran. Významná je těžba dřeva. Průmysl se zaměřuje na těžbu nerostných surovin, pouze částečně na jejich prvotní zpracování. Doprava je rozvinuta slabě.

Obyvatelstvo

Když portugalští námořníci připluli k africké pevnině, zeptal se námořník jedné paní: „Co je to za zemi?" Paní se na něj překvapeně podívala a pak ho stručně upozornila ve své mateřštině slůvkem „Guiné!" což označuje ženu. Tím chtěla skromně naznačit něco jako „já jsem jen hloupá ženská, uděláte dobře, když si promluvíte s mužem, já vám přece nerozumím." Jenže mořeplavec měl za to, že se mu dostalo odpovědi na otázku „... povídala, že Guiné," obrátil se ke svým druhům a zemi to jméno zůstalo. Podle jiné legendy je jméno Guinea odvozeno od slůvka dějinné, což v jazyce susu značí ďábel. „Dějinné, dějinné!" volali prý zděšeně obyvatelé pobřeží, když se přiblížila portugalská plachetnice, protože Susové viděli poprvé bílou tvář a usoudili, že se sám ďábel vynořil zpod mořské hladiny.
(V. Šťovíčková: Afrika, rok jedna)

1. Podívejte se do atlasu, kde leží země Guinea. Jak se nazývá její hlavní město?

Hranice států byly často **uměle vytvořené** bývalými kolonizátory. Mnohdy spojují odlišná etnika do jednoho státu a naopak často jediné etnikum dělí do více států. Důsledkem jsou **nábožensky a etnicky motivované konflikty** přetrvávající dodnes. Zamyslete se nad příčinami kolonizace západní a střední Afriky. Jaké byly její důsledky? Které evropské státy měly v této oblasti velká koloniální panství? Informace najdete v učebnicích dějepisu, zeměpisu, na internetu a v různých publikacích. Připravte si na toto téma krátký referát.

Oblast západní a střední Afriky obývají především **černoši** (negroidní rasa). Dělí se na mnoho kmenů, národů a hovoří stovkami jazyků. Úředními jazyky jsou však jazyky kolonizátorů. Srovnejte údaje z tabulky č. 1 v Příloze o úředních jazycích s mapou v atlase „Afrika r. 1930". Které úřední jazyky jsou v západní a střední Africe nejhojnější? Ve stejné tabulce si všimněte zastoupení náboženství v jednotlivých státech. Které náboženství převládá v „saharských státech"? Co o tomto náboženství víš? S čím je v současné době spojováno?

***Víte, že...** Ve snaze přiblížit Afričanům křesťanskou věrouku využívali evropští misionáři při výkladech Bible jména místních božstev, duchů či duší předků, a tak se mohly do představ Afričanů dostat původně biblické příběhy.*

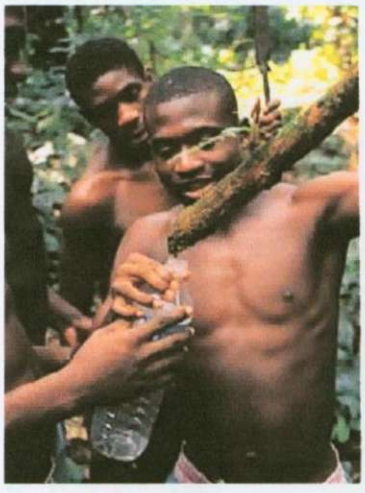

Problémem západoafrických a středoafrických států je **vysoký přirozený přírůstek** s **vysokým počtem dětí na jednu ženu**. Děti tvoří až polovinu obyvatel států. Už dnes pro ně není dostatek potravin, nelze pro ně zajistit **vzdělání** (chybí peníze na provoz škol a platy učitelů, navíc děti musejí pracovat) ani **zdravotnickou péči** (je nedostatek lékařů, léků, ale i informací, jak nemocem předcházet, velké jsou problémy s hygienou). Lidé se dožívají **nízkého věku** a **vysoká** je i **kojenecká úmrtnost**. To vyplývá z **nízké životní úrovně obyvatel**.

Původními obyvateli pralesa byli **Pygmejové**. Jméno je odvozeno od řeckého slova znamenající „velký jako pěst" či „pod míru". Výška dospělých mužů se pohybuje okolo 150 cm. Postavu mají štíhlou a pokožku světle hnědou. Žijí v rodinných skupinách, které se často stěhují za lepším lovem a sběrem potravy. Pokud měli svůj jazyk, je již ztracen. Mluví jazyky svých sousedů, se kterými obchodují. Zjistěte, který český vědec se zabýval studiem Pygmejů a v kterých oblastech ještě dnes žijí.

Obr. 10 Pygmejové - z useknuté liány získají mnoho vody

Pracujte s tabulkou č. 4 „Vybrané charakteristiky obyvatelstva států západní a střední Afriky" v Příloze a odpovězte na otázky: Kolik dětí připadá v průměru na jednu ženu v západní a střední Africe? Porovnejte tento údaj se situací v České republice. Čím je dán vysoký počet dětí? Kolika let se v průměru dožívají muži a ženy v západní a střední Africe a v ČR? Jednou z příčin chudoby zemí je i vysoká negramotnost. Podívejte se do tabulky a najděte v ní zemi s nejvyšší negramotností. Které země mají nejvyšší gramotnost? Vysvětlete tento pojem.

Víte, že...Od nevěsty se očekává, že prudkým pohybem rozbije tykev umístěnou u vchodu do jejího nového domova. Počet kusů z rozbité tykve označuje, kolik bude mít dětí.

Tab. 2 Rozloha, počet obyvatel a hustota zalidnění vybraných států

Stát	rozloha (km^2) rok 2005	počet obyvatel rok 2005	hustota zalidnění (obyv./km^2)
Benin	112 620	7 460 025	66
Burkina Faso	274 200	13 825 313	49
Cote d'Ivoire	322 460	17 298 040	54
Čad	1 284 000	9 026 419	7
DRK	2 345 410	60 085 804	26
Gabon	267 667	1 389 201	5
Gambie	11 300	1 593 256	141
Ghana	239 460	21 029 853	88
Guinea	245 857	9 467 866	39
Guinea Bissau	36 120	1 416 027	39
Kamerun	475 440	16 380 005	34
Kapverdy	4 033	418 224	104
Konžská republika	342 000	3 039 126	9
Libérie	111 370	3 482 211	31
Mali	1 240 000	12 291 529	10
Mauritánie	1 030 700	3 086 859	3
Niger	1 267 000	11 665 932	9
Nigérie	923 768	128 771 988	14
Rovníková Guinea	28 051	535 881	19
Senegal	196 190	11 126 832	57
Sierra Leone	71 740	6 017 643	84
Středoafrická republika	622 984	3 799 897	6
Sv. Tomáš	1 001	187 410	187
Togo	56 785	5 681 519	100
Západní Sahara	266 000	273 008	1
Afrika celkem	30 300 000	887 223 898	29

Prostudujte si tabulku č. 2 a mapy hustoty zalidnění. Popište, které země mají nejnižší hustotu zalidnění. Co ovlivňuje rozmístění obyvatel? Kde se nacházejí téměř liduprázdné oblasti? Které země mají vyšší hustotu zalidnění než ČR? Popřemýšlejte, jak se hustota zalidnění počítá (pomohou vám ostatní údaje v tabulce).

S pomocí map a textu ve Školním atlase dnešního světa:

a) porovnejte oblast západní a střední Afriky s oblastí severní Afriky a ostatními světadíly v počtu dětí na jednu ženu, kojenecké úmrtnosti a střední délky života (str. 58-61).

b) na straně 63 si prohlédněte věkové pyramidy a pokuste se je s pomocí učitele popsat. Jak se liší tvar věkových pyramid rozvojových zemí a vyspělých států? Čím je to způsobeno?

Zdroj: www.xist.org

Mapa 5 Hustota zalidnění států západní a střední Afriky

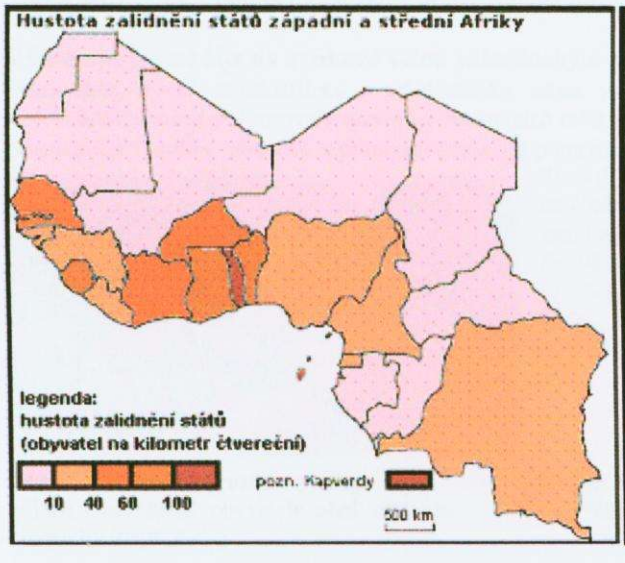

Mapa 6 Hustota zalidnění v západní a střední Africe

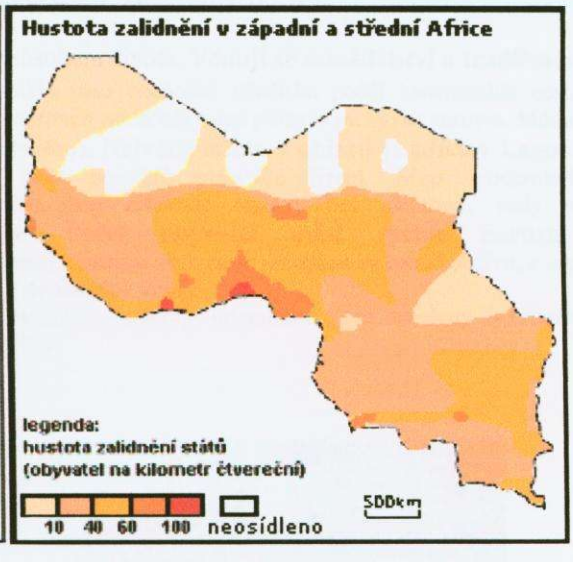

Obyvatelstvo sužují **četné tropické nemoci**. **Malárii** způsobuje bodnutí komára Anopheles (čti anofeles). Bez léčení je nemoc smrtelná. Výskyt lze omezit vysoušením bažin. Po onemocnění se podává chinin. Jiný komár přenáší **žlutou zimnici**. Vodní parazit přenáší **bilharziózu**. Parazitická onemocnění jsou způsobena **nedostatečnou hygienou**. Proti některým chorobám působí preventivní očkování. Svůj původ však má v Africe nevyléčitelná choroba **AIDS** (ztráta přirozené imunity). V knihách, časopisech a na internetu vyhledejte informace o nemocech, které se hojně vyskytují v západní a střední Africe. Ve třídě si pak povězte, co jste zjistili. Vyměňte si internetové adresy a citace publikací.

Tombouctou (čti Timbuktu) je jedním z nejstarších vnitroafrických měst a hlavním městem kočovného národa Tuaregů. Byla zde také vybudována první univerzita ve střední Africe. Tuaregové nosí abu – dlouhý plášť barvy modré nebo bílé. Hlavu mají zavázanou pětimetrovým bílým, modrým nebo černým pruhem látky – chaiché. Ústa i nos si proti prachu a písku chrání rouškou. Po boku se jim pohupuje meč, dědictví po předcích. Jejich jediným zavazadlem je taštička z ovčí nebo kozí kůže, zavěšená na krku. Chodí bosi nebo v sandálech, často zhotovených ze staré pneumatiky. S velbloudím mlékem a skromnými dary pouštní vegetace vydrží karavany mimo civilizaci i řadu týdnů.

Víte, že...v Čadu připadá na jednoho lékaře přes 30 000 obyvatel? V ČR jich není ani 300.

Víte, že... na vesnicích dodnes často léčí pouze místní kouzelníci?

Víte, že...v Demokratické republice Kongo mají jen 2 % obyvatel přístup k pitné vodě?

Obr. 11 Zahalením celého těla se Tuaregové brání slunci i písečným bouřím.

1. Které tropické nemoci sužují obyvatelstvo?
2. V pracovním sešitě vypracujte úkoly č. 11 – 14.

Města a venkov

Dlážděné chodníky nejsou nikde. Evropané nikdy nechodili pěšky. Potřeby těch, kdož neměli auto, nebyly v rozpočtu zakalkulovány. Nezbývá než chodit při kraji silnice. Překážíte při tom cyklistům, kterých je zde jako much. Ti se tedy derou ke středu silnice, kde už je beztak málo místa pro dvoukoláky, nákladní a osobní auta. Připočtěte nějakou tu odpoutanou ovečku, potulné psy a hlavně slepice a užasnete, jak relativně málo je tu nehod.

(V. Šťovíčková: Afrika, rok jedna)

1. Na politické mapě Afriky vyberte dvě libovolná města v západní a střední Africe a názvy nadiktujte spolužákovi. Ten s pomocí rejstříku v atlase zadaná města ukáže. Potom si role obraťte.

Většina obyvatel žije na venkově velmi jednoduchým způsobem života. **Věnují se zemědělství a tradičním řemeslům.** První západoafrická a středoafrická města vznikla jako obchodní střediska podél karavanních cest. Koloniální mocnosti podporovaly rozvoj již existujících měst a zároveň zakládaly nové přístavy na vývoz surovin. Města jsou středisky správy, obchodu a průmyslu (zejména potravinářského). **Největší město v oblasti je přístav Lagos.**

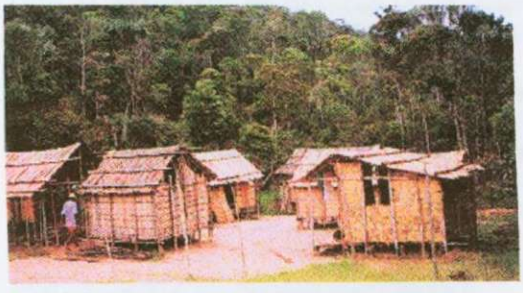

Rozvoj měst postrádá plánovité řízení. Mezi moderními mrakodrapy jsou zchátralé budovy bez elektřiny, vody a kanalizace. **Počet obyvatel měst rychle narůstá.** Přistěhovalci z vesnice však často nenajdou ve městě obživu, a tak se vracejí do rodných vesnic.

Pozn. Konkrétní hodnoty urbanizace jsou uvedeny v Příloze v tabulce č. 1.

Obr. 12 Vesnice uprostřed pralesa: obydlí jsou postavena na kůlech, což chrání obyvatele před záplavami i nebezpečnými živočichy (např. hady).

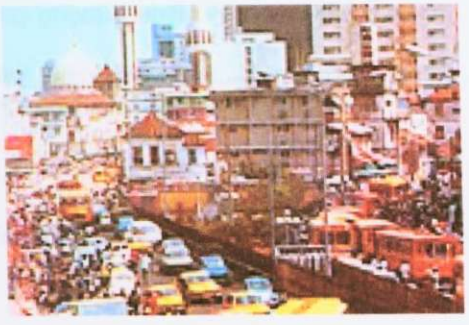

Obr. 13 Přelidněná města se topí v odpadcích. Jednou za čas je organizován sanitární den, kdy jsou odpadky zameteny a svezeny do různých koutů, odkud je vítr po čase rozfouká a válejí se všude. Hromady smetí jsou zapalovány, doutnají a vydávají čpavý dým. Na fotografii je město Lagos.

1. Proč se zvyšuje podíl městského obyvatelstva? Jaké to přináší problémy?
2. V pracovním sešitě řeš úkoly č. 15 – 17.

Shrnutí:
Uměle vytvořené hranice států jsou častým důvodem konfliktů. Obyvatelstvo tvoří zejména černoši. Existuje zde velké množství domorodých jazyků, které ale nebývají úředními jazyky. Na severu lidé vyznávají především islám, jinde ve větší míře křesťanství a domorodá náboženství. Charakteristický je vysoký přirozený přírůstek s vysokým počtem dětí na ženu, nízká střední délka života a vysoká kojenecká úmrtnost. Obyvatelstvo trápí mnohé nemoci. Celková životní úroveň je velmi nízká. Většina obyvatel žije na venkově, ale rychle stoupá podíl městského obyvatelstva, což přináší další problémy.

Obr. 14 Na tržištích je velký výběr tradičního zboží

Opakování

1. Jmenujte hlavní řeky oblasti. Kam se vlévají. Uveďte název největšího jezera a pouště západní a střední Afriky.

2. Jaké podnebí vládne západní a střední Africe?

3. Popište vzhled tropického deštného lesa. Jak jej lidé využívají? Jaké to přináší následky? Které užitkové rostliny se zde pěstují?

4. Popište problémy oblasti Sahelu.

Obr. 15 V některých oblastech jsou obyvatelé odkázáni na humanitární pomoc.

5. Správně spojte číslo s písmenem:

1. savana	A. velké teplotní rozdíly mezi dnem a nocí
2. prales	B. období sucha a dešťů
3. poušť	C. každodenní déšť

6. Přepište do sešitu následující věty tak, aby odpovídaly skutečnosti:
Sahel je úrodný pás na severním okraji Sahary. Období sucha zde trvá tři měsíce. Zemědělci tu pěstují především plodiny určené k vývozu. Státy Sahelu jsou velmi bohaté.

7. Porovnejte hospodářství států severní suché oblasti a států vlhké oblasti u Guinejského zálivu.

8. Čím jsou ohrožovány půdy v západní a střední Africe?

9. Charakterizujte dopravu v západní a střední Africe.

10. Jaké problémy přineslo umělé vymezení hranic států?

11. Rozhodněte: Převážná část obyvatelstva patří k rase europoidní – negroidní – mongoloidní?

Obr. 16 Na silnici u Ouagadougou. Veřejná doprava je hojně využívaná až přetížená.

12. Vyberte pojem nehodící se do skupiny a svou volbu zdůvodněte:
Kakaovník – kávovník – maniok – palma olejná – kokosová palma
Gorila – žirafa – slon – gepard – lev

13. Vysvětlete, proč v zemích západní a střední Afriky představují děti do 15 let téměř polovinu obyvatel. Proč ve vyspělých zemích je dětí méně, přestože lidé mají více peněz?

14. Pokuste se popsat hlavní problémy obyvatel západní a střední Afriky.

15. Písmena v názvech státu a jeho hlavního města se pomíchaly. Roztřiďte je! D E N A L A K S A G R E

16. Vyberte správnou (jednu) dvojici slov, která spolu úzce souvisí: Nigérie, Konakry, řeka Kongo, ropa, poušť, subtropy

17. Povězte, kde leží většina afrických měst (u řek, u pobřeží, ve vnitrozemí...). Porovnejte rozmístění západoafrických a středoafrických velkoměst s evropskými.

18. Pečlivě si prostudujte tabulku „Vývoj počtu obyvatel ve státech západní a střední Afriky". Všimněte si, že do budoucna se počítá s poklesem počtu obyvatel afrického kontinentu. Předpokládá se pokles v některé zemi v západní a střední Africe? Pokuste se vysvětlit, proč.

Tab. 3 Vývoj počtu obyvatel ve státech západní a střední Afriky

vývoj počtu obyvatel			
stát	rok 1950	rok 2005	rok 2050 (prognóza)
Benin	2 005 000	7 460 025	22 123 000
Burkina Faso	3 861 000	13 825 313	39 093 000
Cote d'Ivoire	2 505 000	17 298 040	33 959 000
Čad	2 658 000	9 026 419	31 497 000
DRK	12 184 000	60 085 804	177 271 000
Gabon	469 000	1 389 201	2 279 000
Gambie	294 000	1 593 256	3 106 000
Ghana	5 243 000	21 029 853	40 573 000
Guinea	2 758 000	9 467 866	22 987 000
Guinea Bissau	505 000	1 416 027	5 312 000
Kamerun	4 466 000	16 380 005	25 972 000
Kapverdy	146 000	418 224	1 002 000
Konžská republika	808 000	3 039 126	13 721 000
Libérie	824 000	3 482 211	10 653 000
Mali	3 449 000	12 291 529	41 976 000
Mauritánie	825 000	3 086 859	7 497 000
Niger	2 612 000	11 665 932	50 156 000
Nigérie	32 769 000	128 771 988	258 108 000
Rovníková Guinea	226 000	535 881	1 146 000
Senegal	2 750 000	11 126 832	23 108 000
Sierra Leone	1 944 000	6 017 643	13 786 000
Středoafrická rep.	1 314 000	3 799 897	6 747 000
Sv. Tomáš	60 000	187 410	295 000
Togo	1 329 000	5 681 519	13 544 000
Západní Sahara	14 000	273 008	896 000
Afrika celkem	225 000 000	887 223 898	846 807 000

zdroj: www.xist.org

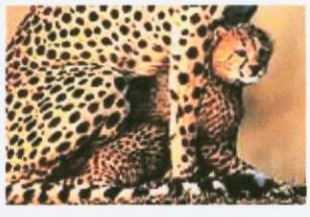

Obr. 17 Gepardí mládě – až vyroste, nebude mít v rychlosti konkurenta

Obr. 18 Gorily nížinné obývají pralesy Konžské pánve. Jejich blízcí příbuzní, gorily horské, jsou kriticky ohrožené.

19. V pracovním sešitě vypracujte úkoly č. 18 a 19.

Závěr

20. Abyste poznali přírodu západní a střední Afriky, nemusíte daleko cestovat. Stačí navštívit zoologické zahrady v České republice, které chovají mnoho zvěře z této části světa. Na fotografii vpravo je zástupce turovitých savců – Sitatunga, který žije pouze v oblasti od východní Nigérie po Gabon a je ohrožený. Chová jej zoologická zahrada v Praze Trói. Zajímavá pro vás bude i návštěva některé botanické zahrady. V Praze Trói, ve skleníku Fata Morgana, rostou rostliny tropického deštného lesa (fotografie vlevo) i pouště. Naplánujte si školní výlet do zoologické či botanické zahrady!

Slovníček základních pojmů

AIDS – dosud nevyléčitelná choroba, přenosná krví a pohlavním stykem, způsobující ztrátu přirozené imunity.

Baobab – mohutný africký strom s rozložitou korunou, rod *Adansonia*.

Bauxit – surovina pro výrobu hliníku, ten má dobrou elektrickou vodivost, je stálý na vzduchu a je lehký. Využívá se v elektrotechnice, strojírenství, chemickém průmyslu a na výrobu slitin (dural).

Bezodtoková oblast – území, ze kterého řeky neodtékají do oceánu povrchovou ani podzemní cestou. Přitékající voda se buď vsákne, nebo se odpaří.

Obr. 19 Baobaby

Bilharzióza – ve vodách žijí larvy motolic, které jsou schopné pronikat lidskou kůží. V krevním oběhu některých orgánů (především vylučovacího a trávicího ústrojí) dozrávají v dospělce a způsobují zde záněty a chudokrevnost organismu.

Cín – vyskytuje se v cínových rudách. Je snadno tvarovatelný i za studena. Používá se na výrobu slitin (bronz) a na povrchovou úpravu kovů.

Delta – typ ústí řeky, kdy nánosy nutí řeku větvit svůj tok přibližně do tvaru řeckého písmene delta (tvar trojúhelníku).

Dezertifikace – též desertifikace, rozšiřování pouští.

Diamant – nejtvrdší přírodní nerost, krystalická forma uhlíku vyskytující se ve vyvřelých horninách. Používá se ve strojírenství (obráběcí stroje, brusivo) a čiré, dokonalé krystaly k výrobě šperků.

Domorodec – původní obyvatel oblasti. Obvykle se používá pro obyvatelstvo s tradičním způsobem života.

Eben – tvrdé černé dřevo ebenovníku (nevysoký strom s rozložitou korunou).

Epifyty – rostliny rostoucí přisedle na větvích a kmenech stromů, keřů nebo lián, aniž by z nich čerpaly živiny.

Eroze – proces odstraňování částí zemského povrchu působením vnějších činitelů, například vody, větru nebo ledovce.

Etnikum – skupina lidí sdílející společnou kulturu a původ. Základním společným znakem může být národnost, náboženství či jazyk.

Fosfáty – nerostná surovina (fosforečnan vápenatý) pro výrobu chemických hnojiv, fosforu a jeho sloučenin. Je nepostradatelný pro rostliny, ale ve větších koncentracích je nežádoucí.

Geografická šířková pásma – též vegetační pásy či biomy, členění biosféry podle zeměpisné šířky a panujících klimatických poměrů.

Hrubý domácí produkt (HDP) – souhrn hodnot přidaných zpracováním ve všech odvětvích činnosti.

Hustota zalidnění – průměrný počet osob, který žije v rámci nějakého území na jednotce plochy. Většinou se udává v počtu obyvatel na jeden čtvereční kilometr.

Hygiena – opatření zabezpečující ochranu zdraví osobního i vzhledem ke společnosti.

Islám – náboženství založené na zjeveních Boha prorokovi Mohamedovi v 7. století našeho letopočtu sepsaných v Koránu. Věří v jediného boha (Alláha) a nesmrtelnost lidské duše.

Jamy – škrobnaté kořenové hlízy některých tropických rostlin, používané jako brambory.

Jezero – přirozená vodní nádrž ve sníženinách zemského povrchu.

Karavana – skupina hospodářských zvířat (např. velbloudů), která původně přenášela náklady pouští. Dnes je nahradily nákladní automobily a karavany se staly převedším turistickou atrakcí.

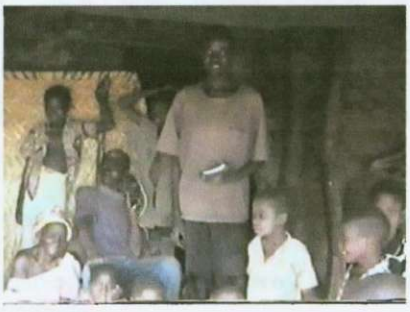

Obr. 20 Vesničané v Burkina Faso

Kmen – typ společenské organizace sdílející společné území, jazyk nebo nářečí.

Kobalt – vyskytuje se v minerálech a rudách. Je mechanicky velmi pevný. Vyrábí se z něj slitiny na endoprotézy a kobaltovou solí se barví sklo a porcelán.

Kočovník – chovatel dobytka bez trvalého sídla, který se stěhuje podle ročního období a možností pastvy.

Kojenecká úmrtnost – číselný údaj, který ukazuje, kolik z dětí do jednoho roku života umírá. Poukazuje na vyspělost zdravotní péče a na celkovou životní úroveň.

Kolonie – území závislé (hospodářsky, politicky) na jiném státě.

Kolonialismus – ovládání cizího území za účelem osídlení a hospodářského využívání.

Křesťanství – náboženství založené na učení Ježíše Krista. Vzniklo v 1. století našeho letopočtu z judaismu. Hlavní obsah je shrnut v Bibli. Náboženství je rozšířeno po celém světě a je rozdělené do řady církví a sekt.

Kulturní plodiny – plodiny, které člověk vysazuje, sklízí, ošetřuje i šlechtí.

Laterit – cihlově zbarvená půda, obsahující hlavně hliník nebo železo, vzniká zvětráváním hornin v tropech.

Liána – rostlina kořenující v půdě s chabým stonkem, který se ovíjí kolem nějaké podložky nebo se o ni opírá. Rostlina tím dosahuje výhodnějšího umístění ke světlu.

Lidská rasa – základní skupina lidí odlišující se od ostatních vnějšími tělesnými znaky.

Mahagon – těžké a tvrdé, hnědočervené dřevo poskytované některými druhy tropických stromů.

Malárie – horečnaté onemocnění vyskytující se v teplých močálovitých krajinách. Je způsobeno parazitujícím prvokem přenášeným komárem rodu Anopheles.

Mangan – tvrdý, ale křehký kov, na vzduchu stálý, tvoří velké množství barevných sloučenin. Používá se jako barvivo a zušlechťující přísada do oceli. Hypermangan (manganistan draselný) má oxidační a dezinfekční účinky.

Mangrove – dřeviny na pobřeží tropických moří v zóně mořského dmutí. Mají dýchací a chůdovité kořeny jako adaptace na nedostatek kyslíku v půdě. Porosty obývají specializovaní živočichové, přizpůsobeni na opakující se zaplavování.

Maniok – rostlina se škrobnatými hlízami, využívá se jako brambory.

Měď – vyskytuje se v měďnatých rudách, vzácně jako ryzí kov. Má výbornou elektrickou a tepelnou vodivost. Využívá se v elektrotechnice, strojírenství, chemickém průmyslu a na výrobu slitin (bronz, mosaz).

Náboženství domorodá (přírodní) – též animismus, víra v existenci nadpřirozených duchů a duší obývajících všechny předměty a jevy (jako oblohu, slunce, vodu, zvířata a také lidi).

Negramotnost – též analfabetismus, neznalost čtení a psaní.

Nížina – území s rovinným až pahorkatinným povrchem v nadmořské výšce do 200 m. Často podél pobřeží a řek.

Oáza – místo v poušti se zdrojem vody. V jeho nejbližším okolí roste vegetace.

Oceán – část světového oceánu, která se rozkládá mezi světadíly a má samostatný systém proudů.

Obr. 21 Škola v Mali.

Ostrov – malá část zemského povrchu vyčnívající nad hladinu moře.

Pastevectví – často kočovný způsob života založený na chovu domácích zvířat – ovcí, dobytka, koz nebo velbloudů.

Pánev – výrazná sníženina zemského povrchu obklopená vyvýšeninami.

Pasát – pravidelný vítr vanoucí zhruba od obratníku k rovníku na obou polokoulích. Stáčí se zemskou rotací a proto na severní polokouli vane od severovýchodu a na jižní od jihovýchodu.

Plantáž – velká plocha pro pěstování tropických nebo subtropických plodin.

Počasí – aktuální stav atmosféry.

Podnebí – též klima, dlouhodobý průměrný režim počasí.

Podnební činitelé – podnebí ovlivňuje zeměpisná šířka, nadmořská výška, vzdálenost od moře, směr a síla převládajících větrů, mořské proudy, charakter povrchu, směr a výška pohoří.

Podnebný pás – též klimatický, oblast planety v rovnoběžkovém směru s podobnou teplotou a srážkami.

Produkce – průmyslová výroba, v zemědělství pěstování plodin nebo chov.

Podzemní voda – druh podpovrchové vody, která tvoří souvislou podzemní hladinu. Vznikla vsakováním povrchové vody a slouží člověku jako zdroj pitné vody.

Populace – soubor jedinců žijících na určitém území v určitou dobu.

Poušť – vegetační pás s nedostatkem vláhy, řídkým zalidněním a chudou vegetací.

Obr. 22 Poušť u Tombouctou.

Přírodní zdroje – složky fyzickogeografické sféry, které používá člověk ke své činnosti, např. nerostné suroviny.

Přirozený přírůstek obyvatelstva – nárůst počtu obyvatel přepočtený na 1 000 obyvatel (v tomto učebním textu na 100 obyvatel).

Pygmej – původní obyvatel afrického pralesa, trpasličího vzrůstu se světlejší pletí.

Rallye – soutěž motocyklů či automobilů, v níž se klade důraz na rychlost.

uté přírodní palivo, které má barvu žlutou až žlutočernou. Vyskytuje se v pórech a dutinách hornin. základ chemické výroby benzinu, motorové nafty, topných olejů, mazacích olejů a tuků, plastů, ch vláken, barviv, léčiv, kosmetiky apod.

výroba – odvětví zemědělství, pěstování kulturních plodin.

vinatý pás na jižním okraji Sahary táhnoucí se napříč celou Afrikou, trpící nedostatkem srážek i vody.

vegetační pás v tropickém a subtropickém klimatickém pásu pokrytý travinami, se střídáním deštivých období.

zemědělství – způsob obdělávání půdy, kdy se pravidelně vymýtí část lesa, po určitou dobu se tam pak se nechá ležet ladem a hospodaření se přesune jinam.

lka života – též naděje na dožití, údaj, který ukazuje počet let, kterých se člověk v daném státě po narození dožije.

týk, pružné, trvanlivé dřevo z mohutného stromu.

ešťný les – vegetační pás v blízkosti rovníku s vysokými teplotami a značnou vlhkostí vzduchu.

kytuje se v uranových minerálech a rudách. Je radioaktivní (atomová jádra se samovolně rozpadají í značného množství energie). Používá se jako palivo v jaderných elektrárnách.

yk – jazyk používaný vládou, ve školství, u soudu a při úředních příležitostech.

část zemského povrchu v nadmořské výšce vyšší než 200 m.

t oceánu, moře nebo jezera, která proniká hluboko do pevniny.

é vlajky – státy, které mají ohromné loďstvo, neboť registrační poplatky a daňové odvody jsou

poloha – poloha místa určená zeměpisnými souřadnicemi.

n – vyskytuje se v dutinách a pórech hornin, často doprovází ložiska ropy a uhlí, je hořlavý a má ýhřevnost. Využívá se zejména jako palivo.

ětšinou se vyskytuje jako ryzí kov (šupiny, zrna). Je kujný, má dobrou tepelnou i elektrickou e odolný vůči chemikáliím. Používá se v klenotnictví, k dekoraci porcelánu, výrobě rubínového ním lékařství.

ida – vyskytuje se v nerostech (např. magnetitu, hematitu, limonitu), s kovy poskytuje slitiny. železo je slitina s uhlíkem. Je nestálé ve vlhkém vzduchu (koroze). Vyrábí se z něj ocel. Je to nější konstrukční a nástrojářský materiál.

výroba – odvětví zemědělství, chov hospodářských zvířat.

nice – akutní infekční onemocnění, které vyvolává virus stejného rodu, jako jsou viry klíšťové y. Zdrojem infekce může být člověk nebo opice, přenos je zprostředkován bodnutím infikovaného Onemocnění se projevuje horečkou, bolestmi hlavy, zad, nevolností, zvracením, celkovou stí a krvácením.

Příloha

Doporučené adresy českých vyhledávacích služeb:

http://www.atlas.cz

http://www.centrum.cz

http://www.quick.cz

http://www.seznam.cz

http://www.uzdroje.cz

Internetové adresy:

http://www.fao.org

http://www.mvz.cz

http://www.xist.org

http://www.zemepis.com

Doporučená literatura:

Bateman, G., Egan, V., 2002. Encyklopedie Zeměpis světa. Columbus, Praha, 512 s.

Carr, A., 1971. Afrika. Země a život. Artia, Praha, 200 s.

Fencl, R., Hlaváček, B., 1989. Paříž – Dakar. Olympia, Praha, 237 s.

Kandert, J., 1984. Afrika. Mladá fronta, Praha, 426 s.

Karech, W. B., 2000. Lékařem divokých zvířat. Mladá fronta, Praha, 328 s.

Kolektiv, 1993. Geografický místopisný slovník světa. Academia, Praha, 924 s.

Kolektiv, 2004. Svět v němž žijeme. Kontinenty. Austrálie, Oceánie, Afrika. Universum, Bratislava, 80 s.

Moldavy, T. a kol., 2002. Státy světa. Fragment, Havlíčkův Brod, 424 s.

Mrázek, I., 2002. Černý obr Afriky. Moravské zemské muzeum, Brno, 133 s.

Murray, J., 1994. Atlasy civilizací a kultur. Afrika. Nakladatelský dům OP, Zlín, 96 s.

Nowak, B, Schulzova, B., 2002. Tropické plody. Knižní klub, Praha, 240 s.

Palmer, J. 1998. Všechno o Zemi, Reader's Digest Výběr, s.r.o., Praha, 768 s.

Rohwer, J.G., 2002. Tropické rostliny. Knižní klub, Praha, 286 s.

Schweitzer, A., 1968. Lidé v pralese. Orbis, Praha, 306 s.

Skokan, L., Bursa, M., Peštová, J., 2004. Geografické tabulky. Scientia, Praha, 163 s.

Šťovíčková, V., 1963. Afrika. Rok jedna. Nakladatelství politické literatury, Praha, 151 s.

Vágner, J., 1990. Afrika - Ráj a peklo zvířat. Polygrafia, Praha, 222 s

Valíček, P. a kol., 1989. Užitkové rostliny tropů a subtropů. Academia, Praha, 420 s.

Votrubec, C., 1977. Afrika. Mladé letá, Bratislava, 180 s.

Doporučené časopisy:

Koktejl

Lidé a Země

National Geographic

Země Světa

Tabulka č. 1 Hl. města, náboženství, úřední jazyk a urbanizace států západní a střední Afriky

Stát	Hlavní město	Náboženství (%)			Úřední jazyk	Urbanizace
		křesťanství	islám	domorodá		(%) rok 2003
Benin	Porto Novo	15	15	70	fran.	45
Burkina Faso	Ouagadougou	10	50	40	fran.	18
Čad	N'Djamena	25	50	25	fran., arab.	25
Demokratická rep. Kongo	Kinshasa	70	10	20	fran.	32
Gabon	Libreville	55-75	0	ano	fran.	84
Gambie	Banjul	9	90	1	angl.	26
Ghana	Accra	24	30	38	angl.	45
Guinea	Conakry	8	85	7	fran.	35
Guinea Bissau	Bissau	5	45	50	port.	34
Kamerun	Yaounde	40	20	40	fran., angl.	51
Kapverdy	Praia	ano	0	0	port.	56
Konžská republika	Brazzaville	50	2	48	fran.	54
Libérie	Monrovia	40	20	40	angl.	47
Mali	Bamako	1	90	9	fran.	32
Mauritánie	Nouakchott	0	100	0	fran., arab.	62
Niger	Niamey	ano	80	ano	fran.	22
Nigérie	Abuja	40	50	10	angl.	47
Pobřeží Slonoviny	Yamoussoukro	22	60	18	fran.	45
Rovníková Guinea	Malabo	ano	0	ano	špan.	48
Senegal	Dakar	2	92	6	fran.	50
Sierra Leone	Freetown	10	60	30	angl.	39
Středoafrická republika	Bangui	50	15	24	fran.	43
Sv. Tomáš	Sao Tome	80	0	0	port.	38
Togo	Lomé	20	10	70	fran.	35
Západní Sahara	al-'Ayun*	0	ano	0	arab.	94

zdroje: www.xist.org

poznámky:

* - správní středisko

ano - náboženství je zastoupeno, ale není znám přesný podíl věřících obyvatel

v Mauritánii je islám státním náboženstvím, je i základem zákonodárství

angl. - angličtina

arab. - arabština

fran. - francouzština

port. - portugalština

špan. - španělština

urbanizace - podíl městského obyvatelstva

Tabulka č. 2 Čtvrtý svět - nejméně rozvinuté státy

Stát	HDP/1 ob. v USD rok 1999	Podíl průmyslu na HDP (%)	Vývoz = specializace hospodářství
Benin	405	8	bavlna, kakaové boby, palmový olej
Burkina Faso	228	22	bavlna, zlato, dobytek
Čad	211	12	bavlna, maso, kůže
Demokratická rep. Kongo	115	7	měď, káva, diamanty
Gambie	345	6	podzemnice olejná a výrobky z ní
Guinea	502	4	bauxit, hliník, diamanty
Guinea Bissau	186	10	kokosové ořechy, plody z palmy olejné, arašídy
Kapverdy	1389	8	ryby a rybí výrobky, banány
Libérie	x	x	železná ruda, kaučuk, diamanty
Mali	248	4	bavlna, arašídy, dobytek, ryby
Mauritánie	369	10	ryby, železná ruda
Niger	199	6	uranová ruda, kakao, bavlněné a jutové výrobky
Rovníková Guinea	1575	2	dřevo, bavlna, káva, kakao
Senegal	519	17	ryby, fosfáty, produkty z podzemnice olejné
Sierra Leone	142	4	rutil, bauxit, diamanty, palmová jádra
Středoafrická republika	297	9	diamanty, káva, dřevo
Sv. Tomáš	328	5	kakao, kopra, káva
Togo	334	9	fosfáty, kakao, káva

poznámka: kopra je produkt z kokosových ořechů
zdroj: Skokan, Bursa, Peštová: Geografické tabulky, 2004

Tabulka č. 3 Přírodní bohatství států západní a střední Afriky

Stát	Přírodní bohatství
Benin	ropa, vápenec, mramor, dřevo
Burkina Faso	mangan, vápenec, mramor, zlato, antimon, měď, nikl, bauxit, olovo, fosfáty, zinek, stříbro
Čad	ropa, uran, sodík, kaolín, ryby
Demokratická republika Kongo	kobalt, měď, kadmium, ropa, diamanty, drahokamy, zlato, stříbro, zinek, mangan, cín, germánium, uran, radium, bauxit, železná ruda, uhlí, vodní energie, dřevo
Gabon	ropa, mangan, uran, zlato, dřevo, železná ruda, vodní energie
Gambie	ryby
Ghana	zlato, dřevo, diamanty, bauxit, mangan, ryby, vodní energie
Guinea	bauxit, železná ruda, zlato, diamanty, uran, vodní energie, ryby
Guinea Bissau	ryby, dřevo, fosfáty, bauxit, ropa
Kamerun	ropa, bauxit, železná ruda, dřevo, vodní energie
Kapverdy	sůl, čedič, vápenec, kaolín, ryby
Konžská republika	ropa, dřevo, potaš, olovo, zinek, uran, měď, fosfáty, zemní plyn, vodní energie
Libérie	železná ruda, dřevo, diamanty, zlato, vodní energie
Mali	zlato, fosfáty, kaolín, sůl, vápenec, uran, vodní energie
Mauritánie	železná ruda, sádrovec, měď, fosfáty, diamanty, zlato, ropa, ryby
Niger	uran, uhlí, železná ruda, cín, fosfáty, zlato, ropa
Nigérie	zemní plyn, ropa, cín, kolumbit, železná ruda, uhlí, vápenec, olovo, zinek, orná půda
Pobřeží Slonoviny	ropa, plyn, diamanty, mangan, žel. ruda, kobalt, bauxit, měď, vodní energie
Rovníková Guinea	ropa, dřevo, zlato, mangan, uran, titan, železná ruda
Senegal	ryby, fosfáty, železná ruda
Sierra Leone	diamanty, titanová ruda, bauxit, železná ruda, zlato, chróm
Středoafrická republika	diamanty, uran, dřevo, zlato, ropa, vodní energie
Sv. Tomáš	ryby, vodní energie
Togo	fosfáty, vápenec, mramor, orná půda
Západní Sahara	fosfáty, železná ruda

zdroj: www.xist.org

Tabulka č. 4 Vybrané charakteristiky obyvatelstva států západní a střední Afriky

Stát	Přirozený přírůstek (%) rok 2005	Naděje na dožití M/Ž (roky) rok 2005	Počet dětí na ženu rok 2005	Gramotnost (%) rok 2000
Benin	2,82	50/51	6	38
Burkina Faso	2,53	43/46	6	23
Čad	2,95	47/50	6	54
Demokratická rep. Kongo	2,98	47/51	7	81
Gabon	2,45	55/58	5	71
Gambie	2,93	53/57	5	37
Ghana	1,25	55/57	3	72
Guinea	2,37	48/51	6	41
Guinea Bissau	1,96	45/49	5	37
Kamerun	1,93	47/49	5	76
Kapverdy	0,67	67/74	4	74
Konžská republika	1,31	49/51	4	81
Libérie	2,64	47/49	6	53
Mali	2,74	45/46	7	40
Mauritánie	2,9	50/55	6	40
Niger	2,63	42/42	7	16
Nigérie	2,37	50/51	5	64
Pobřeží Slonoviny	2,06	40/45	5	47
Rovníková Guinea	2,42	53/57	5	83
Senegal	2,48	55/58	5	37
Sierra Leone	2,22	40/45	6	36
Středoafrická republika	1,49	40/43	5	47
Sv. Tomáš	3,16	65/68	6	83
Togo	2,17	51/55	5	57
Západní Sahara	2,9	49/51	x	x

poznámky: naděje na dožití (= střední délka života) - kolik let se pravděpodobně dožije novorozenec

x - údaj není k dispozici

zdroj: www.xist.org

Skokan, Bursa, Peštová: Geografické tabulky, 2004

Tabulka č. 5 Zaměstnanost obyvatelstva států západní a střední Afriky

Stát	Zaměstnanost v zemědělství (%)	průmyslu (%)	službách (%)	Rok
Benin	38	13	49	1999
Burkina Faso	26	27	47	1998
Čad	40	14	46	1998
Demokratická rep. Kongo	58	17	25	1997
Gabon	10	60	30	1999
Gambie	21	12	67	1998
Ghana	36	25	39	2000
Guinea	22	35	43	1998
Guinea Bissau	54	15	31	1997
Kamerun	43	20	37	1999
Kapverdy	13	19	68	1998
Konžská republika	10	48	42	1999
Libérie	60	10	30	2000
Mali	46	21	33	1998
Mauritánie	25	31	44	1997
Niger	40	18	42	1998
Nigérie	40	40	20	1999
Pobřeží Slonoviny	32	18	50	1998
Rovníková Guinea	20	60	20	1999
Senegal	19	20	61	1997
Sierra Leone	43	26	31	1999
Středoafrická republika	53	20	27	1999
Sv. Tomáš	23	19	58	1997
Togo	42	21	37	1997
Západní Sahara	x	x	43	1996

zdroj: www.xist.org
poznámka: x - údaj není k dispozici

Západní a střední Afrika - politická mapa

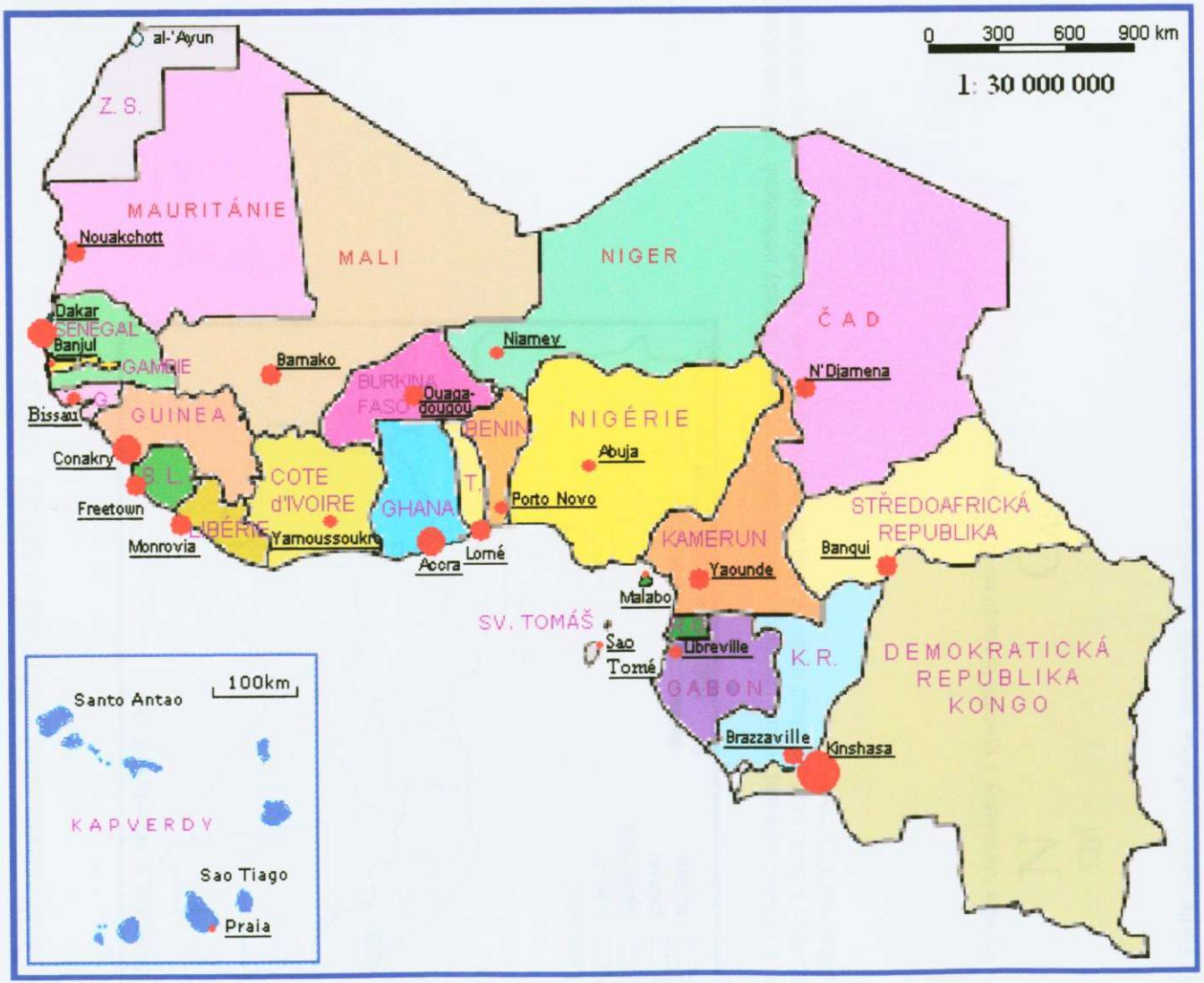

Legenda

Hlavní města států podle počtu obyvatel (2000):

- více než 3 000 000 obyv.
- 1 000 000 - 3 000 000 obyv.
- 500 000 - 1 000 000 obyv.
- 100 000 - 500 000 obyv.
- méně než 100 000 obyv.

○ správní středisko s méně než 100 000 obyv.

ČAD název státu

Abuja název hlavního města

G. GUINEA - BISSAU
K.R. KONŽSKÁ REPUBLIKA
R.G. ROVNÍKOVÁ GUINEA
S.L. SIERRA LEONE
T. TOGO
Z.S. ZÁPADNÍ SAHARA

4. 2 Pracovní sešit - Západní a střední Afrika

1.

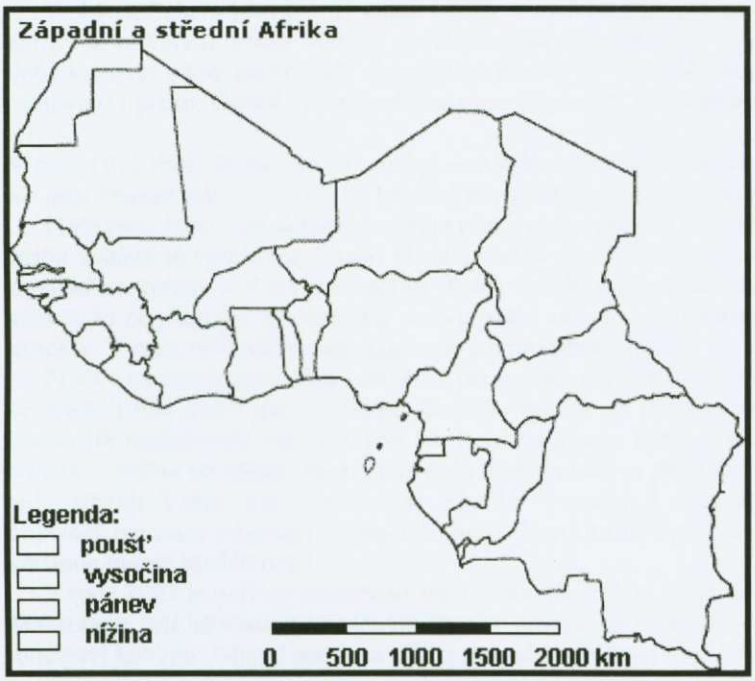

2. V západní a střední Africe (zejména v oblasti Sahary a Sahelu) je častý nedostatek vody pro obyvatelstvo. Povězte, k čemu lidé potřebují vodu od rána do večera. Kolik jí asi spotřebuje vaše rodina za den? K čemu ještě se voda využívá?

3. Vyřešte hlavolamy a vysvětlete rozdíl mezi oběma pojmy.

N
EBÍ

ČASÍ

4. Podle údajů v tabulce zpracujte klimadiagram, vypočtěte průměrnou roční teplotu vzduchu a roční množství srážek: Meteorologická stanice Dakar ve státě Senegal, 14°44´s z.š., 17°30´z z.d., 24 m n.m.

měsíc	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
srážky (mm)	2	1	0	0	0	10	60	162	138	33	1	1
teploty (°C)	20,5	20,5	20,9	21,4	22,7	25,5	26,9	27,3	27,4	27,4	25,4	22,5

Klimadiagram se pokus popsat.

Sahel znamená arabsky břeh. Pojmenování pochází od kupců, kteří táhli karavanami ze severu přes Saharu jihu a po překročení „moře písku a kamení" znovu uviděli zeleň. Již nejméně 500 let se v Sahelu střídají elší vlhčí období se suchy. V letech 1971-5 a 1984-8 přišla sucha, při kterých zemřely hladem statisíce lidí a hynuly miliony krav, ovcí a koz. Hledejme odpověď, jak k takové katastrofě došlo!

V oblasti Sahelu jsou jen tři vlhké měsíce v roce (srážky přináší severovýchodní pasát), ale dříve stačily rážky k vytvoření zásob vody i souvislého travního porostu a keřů. Podzemní voda a stáda hovězího obytka, ovcí a koz zajišťovala obyvatelům přežití i v suchých obdobích. Na některých místech se dokonce ěstovalo i proso. Období sucha nebývala pro obyvatele překvapením, protože s nimi bojovali každých 7-10 t.

roce 1973 došlo ke katastrofě – nebyl dostatek vody nutný pro přežití. Příčinou pohromy nebylo jen počasí, le také činnost lidí, kteří několik let před tím v dobrém úmyslu porušili přírodní cykly. Jak k tomu došlo?

1) Po roce 1960 zvěrolékaři z celého světa v rámci pomoci rozvojovým zemím pomohli v boji s nemocemi vířat a stáda se rychle rozrůstala. Musela však vystačit se stejnou plochou pastvin jako dříve, proto spásala ávu až na kořeny a rostliny odumřely. Stáda nebylo na čem pást. Řešením měly být hluboké studny. Z nich šak bylo čerpáno pro zavlažování pastvin stále více vody a hladina podzemní vody klesla, až studny zcela yschly. V roce 1973 nebyl dostatek vody ani pro přežití lidí.

2) Vliv na tuto situaci měla i lékařská pomoc po roce 1960, která snížila úmrtnost místních obyvatel, a tím e zrychlil růst jejich počtu. V důsledku toho muselo se stejným množstvím potravin vystačit více lidí. Po atastrofě následovala řada vlhkých let. Bohužel v roce 1985 se katastrofa opakovala. V důsledku sucha se ahara rozšířila do oblastí savan, kde bylo hlavní obživou pastevectví a jednoduché zemědělství. Nomádi se edy stěhují k jihu, kde dochází ke sporům s usedlými zemědělci, kterým stáda spásají pole. Proto byvatelstvo musí odcházet za prací do měst. Tam tito lidé patří k nejchudším obyvatelům nuzných čtvrtí a ětšinou marně hledají práci.

V roce 2005 je nejvíce zasaženou zemí Mauretánie, kde tisíce domácností potřebují potravinovou pomoc. Mauretánie čelí již několik let nízkým úrodám prosa z důvodu slabých dešťů (zejména v roce 2004) a velkého množství kobylek. Místní lidé jsou již neschopni tuto situaci sami zvládnout.

Zamyslete se, jaké byly příčiny katastrof v Sahelu a jak by se jim dalo podle vás předejít?

Proč dochází k rozšiřování Sahary?

Proč v suchých letech lidé v oblasti Sahelu umírají hladem?

Které západoafrické státy leží v pásmu Sahelu?

Pokuste se zjistit, jaká je nyní situace v oblasti Sahelu.

5. Vyhledejte ve větách ukrytá africká zvířata:

Heslo není možné si vymyslet. .....

Alan ti lopatu nevzal, Míšo! .....

Chtěl jsem se vykoupat, ale v řece byla příliš studená voda. .....

Skrze Braniborskou bránu nechoďte! .....

7. Zakroužkujte, která vysvětlení poklesu úrody jsou pravdivá:

a) tropické lijáky vymývají živiny z povrchu půdy

b) obyvatelé nemají přírodní hnojivo, protože moucha tse-tse znemožňuje chov dobytka

c) obyvatelé nemají peníze na nákup umělých hnojiv

8. Máte před sebou dlouhý seznam zemědělských plodin pěstovaných v Africe. Vypište pod sebe ty, které se ve větší míře pěstují v západní a střední Africe. Nakreslete k nim značku, kterou jsou označeny v mapě.
Zemědělské plodiny: palma datlová, olejná, kokosová, bavlník, olivovník, fíkovník, pšenice, vinná réva, banánovník, ječmen, pomerančovník, kávovník, citroník, kukuřice, ananas, cukrová třtina, kakaovník, rajčata, melouny, broskve.

9. Poznáte plodiny na obrázku? (bavlna, podzemnice olejná, maniok, ananas, rýže, kokosová palma)

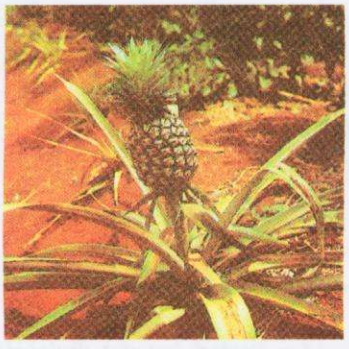

A

B

C

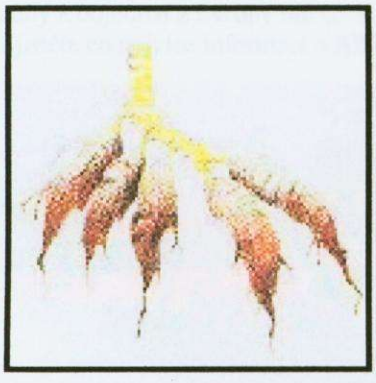

D

E

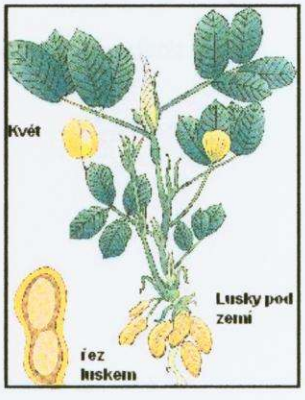

F

10. Co víte o ropě, bauxitu, fosfátech, manganu a železné rudě? Co se z těchto nerostných surovin vyrábí? Pomůže vám slovníček základních pojmů.

Přečtete si následující dva úryvky. Vyberte si jeden z nich, který vás více zaujal, a splňte u něj
adovaný úkol.

y všichni, kteří se vydáváme na trať závodu, pozvolna splýváme s Afrikou. I ona stejně jako závodníci řebuje pomoc. Je však ještě žíznivější a hladovější než my. Proto ji miluji a cítím se vůči ní velkým žníkem." R. Fencl, B. Hlaváček: Paříž –Dakar

kuste se zjistit co nejvíce informací o závodě Rallye Paříž-Dakar a připravte si pro spolužáky stručný erát.

pa trasy závodu sedmého ročníku světoznámé rallye

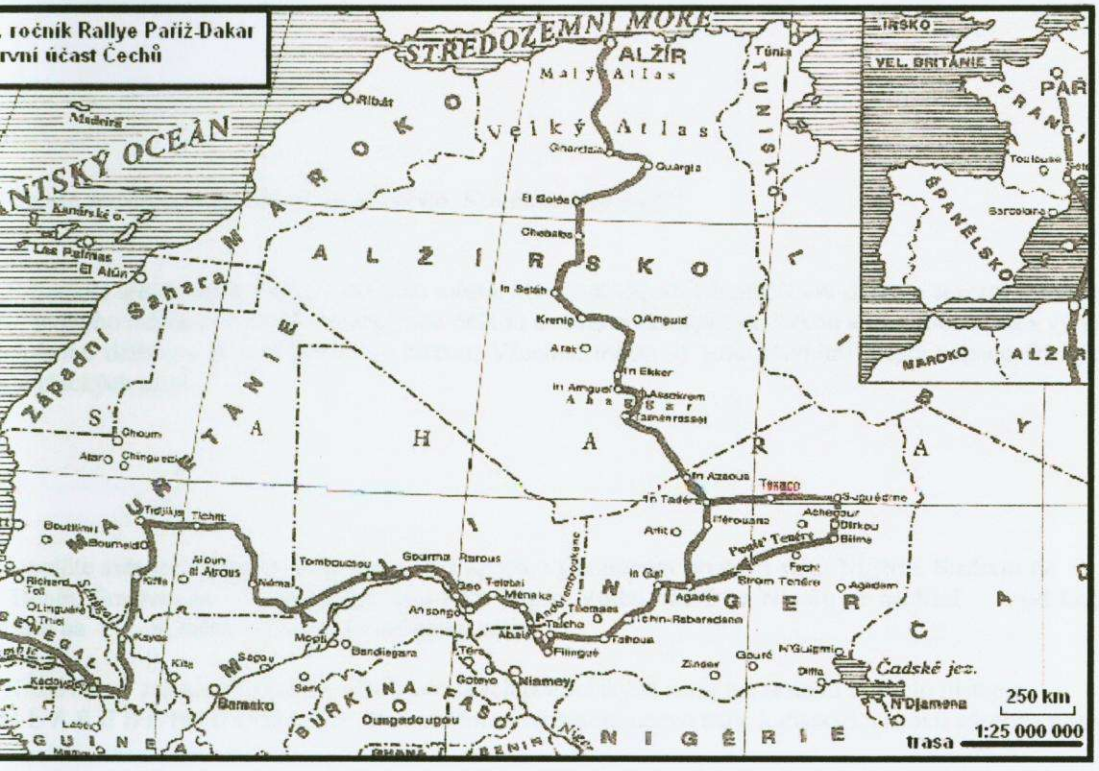
ročník Rallye Paříž-Dakar
rvní účast Čechů
STŘEDOZEMNÍ MOŘE
ALŽÍR
Malý Atlas
Velký Atlas
MAROKO
ALŽÍRSKO
Západní Sahara
MAURITÁNIE
MALI
NIGER
NIGÉRIE
BURKINA-FASO
Čadské jez.
Tamanrasset
Agadés
Tombouctou
Gourma Rarous
Niamey
Ouagadougou
Bamako
Tripolis
Tichit
Kayes
Kita
Segou
Mopti
Bandiagara
Gao
Ansongo
Menaka
Talhoua
Filingué
Zinder
Diffa
N'Djamena
Tessalit
In Guezzam
In Ekker
Arlit
Agadem
Birnin
Maradi
Sokoto
Kano
Zaria
Jos
Abuja
Lagos
Cotonou
Porto Novo
Accra
Abidjan
Monrovia
Freetown
Conakry
Bissau
Banjul
Dakar
Nouakchott
Las Palmas
Madeira
Rabat
Oran
Tunis
Tripolis
Benghazi
Sirte
Tobruk
Alexandria
Cairo
Port Said
Suez
Hurghada
Luxor
Aswan
Abu Simbel
Wadi Halfa
Khartoum
Port Sudan
Asmara
Addis Abeba
Dire Dawa
Nairobi
Mombasa
Kampala
Entebbe
Kigali
Bujumbura
Dar es Salaam
Lusaka
Harare
Bulawayo
Windhoek
Walvis Bay
Luanda
Kinshasa
Brazzaville
Libreville
Douala
Yaoundé
Bangui
Kisangani
Bukavu
Goma
Kigoma
Mwanza
Kisumu
Eldoret
Malindi
Lamu
Moroni
Antananarivo
Toamasina
Fianarantsoa
Toliara
Antsiranana
Mahajanga
Toamasina
Port Louis
Réunion
Mauritius
Seychelles
Comoros
Madagascar
Mozambique
Beira
Maputo
Durban
Johannesburg
Pretoria
Bloemfontein
Cape Town
Port Elizabeth
East London
Swaziland
Lesotho
Namibia
Botswana
Zimbabwe
Zambia
Malawi
Tanzania
Kenya
Uganda
Rwanda
Burundi
Ethiopia
Eritrea
Somalia
Djibouti
Sudan
Egypt
Libya
Algeria
Tunisia
Morocco
Western Sahara
Mauritania
Senegal
Gambia
Guinea-Bissau
Guinea
Sierra Leone
Liberia
Ivory Coast
Ghana
Togo
Benin
Nigeria
Cameroon
Equatorial Guinea
Gabon
Congo
Central African Republic
Chad
Niger
Mali
Burkina Faso
Nigeria
Ghana
Togo
Benin
Cameroon
Chad
Niger
Mali
Burkina Faso

13. Zamyslete se, jak si asi hrají děti v krajině tropických deštných pralesů a savan. Porovnejte to s činnostmi ve vašem volném čase. Do sešitu napište krátkou úvahu.

14. Určete zeměpisnou polohu ostrova Bioko. Kterému státu patří?

15. S pomocí atlasu napište název jednoho města, které má západní zeměpisnou délku a severní zeměpisnou šířku, jednoho města s východní zeměpisnou délkou a severní zeměpisnou šířkou a jednoho města s východní zeměpisnou délkou a jižní zeměpisnou šířkou. Všechna města ať jsou hlavními městy západoafrických či středoafrických zemí.

16. Doplňte světové strany: Nacházíme se v Lagosu, významném přístavu státu Nigérie. Směrem na leží stát Benin. Směrem na od Lagosu ústí řeka Niger. Vodní nádrž na Nigeru se nachází od Lagosu. Směrem na od města se rozléhá Guinejský záliv.

17. Které názvy západoafrických či středoafrických přímořských zemí lze sestavit z těchto písmen:
S I H L A R É B E N I B O G A E ? Po každém vytvořeném názvu máte k dispozici znovu všechna písmena.

18. Najděte chyby v mapě:

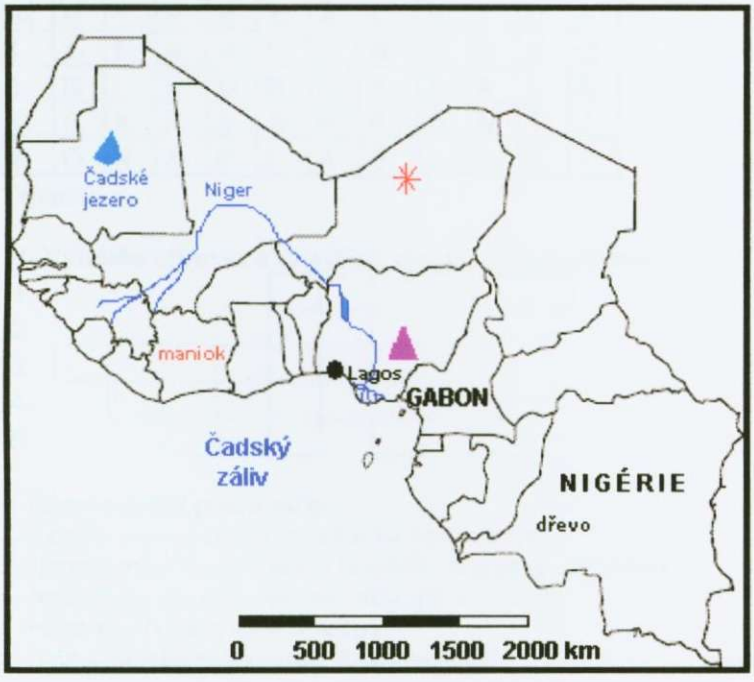

19. Vyučování o západní a střední Africe pomalu končí. Do mapy vyznačte vše, co považujete za důležité. Nezapomeňte vytvořit legendu!

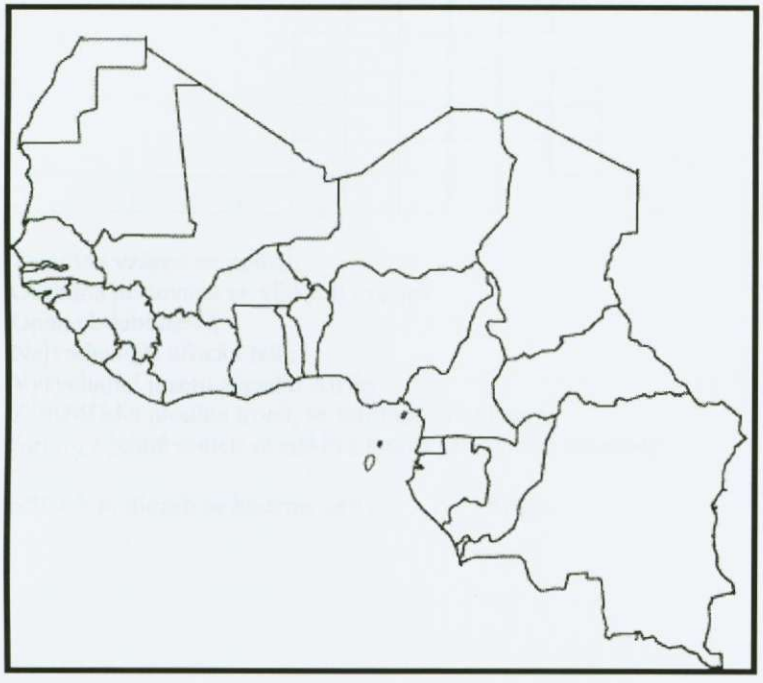

Závěr

20. Po vyškrtání jmen afrických zvířat zbude 11 písmen. Přečtěte je po řádcích od shora dolů. Pokuste se najít vysvětlení ukrytého pojmu.

K	G	Ś	I	M	P	A	N	Z	L	V	C
P	O	N	U	O	K	S	U	L	D	E	E
Í	R	Ć	O	R	Y	P	O	Ś	R	J	Ź
S	I	E	K	H	R	O	CH	V	Á	C	O
K	L	E	V	O	Á	N	Á	K	P	O	R
O	A	N	A	T	D	Ć	V	U	A	Ź	O
M	H	Y	E	N	A	A	L	D	T	R	S
I	A	P	A	V	I	Á	N	U	K	O	O
L	D	I	K	O	B	R	A	Z	A	U	N
D	R	A	P	E	G	E	K	O	N	T	J
K	O	K	A	P	I	A	Ś	A	K	A	L

Dikobraz, drápatka, gekon, gepard, gorila, hroch, hyena, kočkodan, kudu, lev, luskoun, noháč, nosorožec, pavián, pískomil, rypouš, šimpanz, tana, vejcožrout.

Tajenka: . . . . . .

21. Vyluštěte křížovku a vysvětlete význam pojmu v tajence.

1. Název největší pouště světa
2. Zkratka názvu nemoci způsobující ztrátu imunity
3. Hlavní město Demokratické republiky Kongo (použij atlas)
4. Jméno řeky shodné s názvem státu, jehož hlavním městem je Niamey (použij atlas)
5. Nemoc přenášená komárem rodu Anopheles

Tajenka: . . . . .

22. O které oblasti světa si budeme povídat v následujících hodinách? Odpověď najdete v tajence:

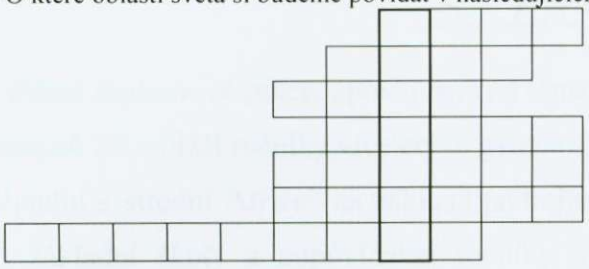

1. Tekutina vzácná na poušti.
2. Obilnina pěstovaná ve vlhkých tropech
3. Opak období dešťů
4. Nejvodnatější africká řeka
5. Vysychající jezero západní Afriky
6. Zemědělská plodina tropů, se škrobnatými hlízami
7. Strom, z jehož semen se získává hmota pro výrobu čokolády

V příštích hodinách se budeme učit o . . . . . Africe.

5. ZÁVĚR

Cílem diplomové práce, zpracované na téma Západní a střední Afrika – učební text pro 2. stupeň ZŠ a nižší ročníky víceletých gymnázií, bylo vytvoření vlastního učebního textu o „Západní a střední Africe" na základě podrobné analýzy aktuálních zeměpisných učebnic pro základní školy a odpovídající ročníky víceletých gymnázií, analýzy zahraničních učebnic a prostudování odborné literatury.

Největší rozdíly mezi hodnocenými učebnicemi panují ve vymezení rozsahu základního učiva a ve výběru poznatků. Zejména jsou opomenuty současné problémy afrického kontinentu. Rovněž i vymezení samotného subregionu „Západní a střední Afriky" není jednotné. Většina učebnic stále ještě předkládá ucelené poznatky a žáci jsou málo vedeni k samostatnému získávání a zpracování informací. Řídce se vyskytují otázky na propojování poznatků, tvořivé a logické myšlení. Odkazy na odbornou literaturu, geografické časopisy, beletrii či internet se vyskytují jen sporadicky. V učebnicích je zařazeno malé množství netextových zdrojů informací (především tabulek a grafů) a samozřejmostí nejsou ani terminologické slovníčky. Mapám často chybí měřítko. Také didaktická hodnota pracovních sešitů je různá. Stále v nich převažují úkoly na reprodukci učiva a v učebnicích nebývají na pracovní sešity odkazy. Rakouské učebnice určené pro druhý stupeň základních škol poukazují na odlišné pojetí vyučování zeměpisu v této zemi. Žáci se zde učí poznávat svět pomocí globálních témat a řešit současné problémy.

Nedostatky současných učebnic jsem se snažila odstranit při tvorbě vlastního učebního textu. Vycházela jsem především z geograficky a didakticky zaměřené literatury, nejrůznějších učebnic pro základní školy a nižší ročníky gymnázií, internetu a vzdělávacích dokumentů. Velkou pozornost jsem věnovala motivaci, odborné kvalitě, přiměřenosti, výběru a zpracování informací a estetičnosti. Zařadila jsem větší množství neverbálních zdrojů informací, zejména tabulek, obrázků a tématických map na úkor ucelených textů. Ty jsem rozdělila na základní učivo určené pro všechny žáky, doplňující pro žáky gymnázií a zajímavosti, přejaté z nejrůznějších publikací. Dbala jsem na didaktickou hodnotu zadávaných otázek a úkolů. Učební text jsem rozšířila o pracovní sešit, na nějž v průběhu učebnice odkazuji. V něm se snažím nejen o zopakování poznatků, ale také o jejich doplnění a rozvoj tvořivého myšlení a komunikativních schopností pomocí zajímavých úkolů.

6. LITERATURA

Atschko, G., a kol., 1990. Der Mensch in Raum und Wirtschaft 4. Westermann, Wien, 128 s.

Bankanza, J.C.M., Křížek, M., 2001-2002. Změny tropických lesů v Bas Kasai. Geografické rozhledy XI (5): 134-135.

Bateman, G., Egan, V., 2002. Encyklopedie Zeměpis světa. Columbus, Praha, 512 s.

Bittermann a kol., 2003. Weltbilder 4. Jugend und Volk, Vídeň, 128s.

Brychtová, Š., Brinke, J., Herink, J., 2001. Planeta Země. Zeměpis pro 6. a 7. ročník základní školy. Fortuna, Praha, 168 s.

Brychtová, Š., 1998. Zeměpis. Pracovní sešit k učebnici Planeta Země pro 6. a 7. ročník základní školy. Fortuna, Praha, 40 s.

Bujnová, H., Novotný, J., Skokan, L., 1998. Afrika, Amerika, Austrálie. Světový oceán a polární oblasti. Prospektrum, Praha, 80 s.

Carr, A., 1971. Afrika. Země a život. Artia, Praha, 200 s.

Černický, J., 2003. Cesta do Timbuktu. Koktejl XII (9): 94-100.

Červinka, P., Braun, R., 2001. Afrika, Austrálie a Antarktida. Zeměpis pro základní školy. Scientia, Praha, 60 s.

Demek, J., Horník, S., 1997. Krajina a lidé. Prospektrum, Praha, 56 s.

Demek, J., Mališ, I., 2003. Zeměpis pro 6. a 7. ročník základní školy, zeměpis světadílů, pracovní sešit. SPN, a. s., Praha, 56 s.

Demek, J., Mališ, I., 2000. Zeměpis pro 6. a 7. ročník základní školy, zeměpis světadílů. SPN, a. s., Praha, 80 s.

Dvořák, J., Kohoutová, A., Taibr, P., 2005. Zeměpis 7. Fraus, Plzeň, 128 s.

Dvořáková – Janů, V., 1999. Jak psát diplomovou práci. ČZU, Praha, 54 s.

Fencl, R., Hlaváček, B., 1989. Paříž – Dakar. Olympia, Praha, 237 s.

Frajer, V., 2001-2002. Afrika – jak dál? Geografické rozhledy XI (5): 118-121.

Hájek, J, 1999. Vybrané kapitoly z didaktiky geografie. ZČU, Plzeň, 110 s.

Herink, J. a kol., 2003. Zeměpisný sešit pro 6. ročník základní školy a víceletá gymnázia. GEOINTER, spol. s r. o., Praha, 76 s.

Herink, J., Holeček, M., 2005. Příručka k 3. vydání učebnice Zeměpis světa 1. ČGS, s r. o., Praha.

Holeček, M., Janský, B., Tlach, S., 1998. Zeměpis světa 1. Učebnice zeměpisu pro základní školy a víceletá gymnázia. ČGS, s r. o., Praha, 56 s.

Holeček, M., Janský, B., Tlach, S., 2005. Zeměpis světa 1. Učebnice zeměpisu pro základní školy a víceletá gymnázia. ČGS, s r. o., Praha, 56 s.

Jaklová, J., Pelikán, J., 1999. Ekologický slovník. Fortuna, Praha, 144 s.

Kandert, J., 1984. Afrika. Mladá fronta, Praha, 426 s.

Klappacher, O. a kol., 2001. Geo-link 1. Veritas, Linz, 108s.

Klimeš, L., 1981. Slovník cizích slov. SPN, Praha, 858 s.

Kolektiv, 1971. Afrika. Soubor map „Poznáváme svět". Kartografie, Praha, 48 s.

Kolektiv, 1988. Erdkunde für Essen, Band 2. Terra, Stuttgart, 204 s.

Kolektiv, 1993a. Geografický místopisný slovník světa. Academia, Praha, 924 s.

Kolektiv, 1979. Geographie. Terra, Stuttgart, 267 s.

Kolektiv, 1993b. Návrh učebních osnov Obecné školy. Portál, Praha.

Kolektiv, 2004. Svět v němž žijeme. Kontinenty. Austrálie, Oceánie, Afrika. Universum, Bratislava, 80 s.

Kolektiv, 2000. Školní atlas dnešního světa. TERRA, Praha, 176 s.

Kolektiv, 1989. Školní atlas světa. Geodetický a kartografický podnik Praha, 138 s.

Kolektiv, 1996a. Školní atlas světa. Kartografie, Praha, 150 s.

Kolektiv, 1996b. Vzdělávací program Základní škola. Fortuna, Praha, 280 s.

Kolektiv, 1999. Zeměpisný atlas. Atlas.

Kotch, N., 2005. Ropný dar. National geographic: 78-93

Krausová, M., Kraus, P. a kol., 1999. Zeměpis pro 6. – 7. ročník ZŠ a nižší ročníky víceletých gymnázií. Světadíly. Alter, Všeň, 104 s.

Kühnlová, H., Affolter, R., 1998. Jak znám Afriku a Austrálii. ČGS, s r. o., Praha, 32 s.

Kühnlová, H., 1997. Vybrané kapitoly z didaktiky geografie I. Karolinum, Praha, 56 s.

Kühnlová, H., 2004. Zeměpis světa, Kontinenty, pracovní sešit. ČGS, s r. o., Praha, 40 s.

Lawson, T., E., 1999. Náboženství Afriky. Prostor, Praha, 144 s.

Lorenc, P., 1998. Daleké světadíly a oceány. MOBY DICK, Praha, 118 s.

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, 1995. Návrh učebních osnov obecné školy. Portál, Praha, 221 s.

Moldavy, T. a kol., 2002. Státy světa. Fragment, Havlíčkův Brod, 424 s.

Mrázek, I., 2002. Černý obr Afriky. Moravské zemské muzeum, Brno, 133 s.

Murray, J., 1994. Atlasy civilizací a kultur. Afrika. Nakladatelský dům OP, Zlín, 96 s.

Nowak, B, Schulzova, B., 2002. Tropické plody. Knižní klub, Praha, 240 s.

Palmer, J. 1998. Všechno o Zemi. Reader's Digest Výběr, s.r.o., Praha, 768 s.

Plesník, J., 2005-2006. Zvyšuje se skutečně početnost slona afrického? Ochrana přírody CX (1): 24-26.

Plešinger, V., 2003. Ve středu Středoafriky. Lidé a Země CII (8): 8-17.

Quammen, D., 2005. Duch divočiny. National geographic: 128-149.

Rámcový vzdělávací program, Praha, 2003

Rohwer, J.G., 2002. Tropické rostliny. Knižní klub, Praha, 286 s.

Schweitzer, A., 1968. Lidé v pralese. Orbis, Praha, 306 s.

Skokan, L., Bursa, M., Peštová, J., 2004. Geografické tabulky. Scientia, Praha, 163 s.

Synek, M., Sedláčková, H., Vávrová, H., 2002. Jak psát diplomové a jiné písemné práce. VŠE, Praha, 62 s.

Šindler, P, Baar, V., 1985a. Regionální geografie světadílů a oceánů I. Afrika, Asie, Austrálie a Oceánie I. část. PF Ostrava, 312 s.

Šindler, P, Baar, V., 1985b. Regionální geografie světadílů a oceánů I. Afrika, Asie, Austrálie a Oceánie II. část. PF Ostrava, 298 s.

Šlégl, J., 2003. Když soptí Nyiragongo. Lidé a Země CII (11): 68-70.

Šťovíčková, V., 1963. Afrika. Rok jedna. Nakladatelství politické literatury, Praha, 151 s.

Valenta, M., 1997. Koncepce a tvorba učebnic. UPPF, Olomouc, 64 s.

Valíček, P. a kol., 1989. Užitkové rostliny tropů a subtropů. Academia, Praha, 420 s.

Vávra, J., Poštolka, V., 2002. Zeměpis. Základy a podklady gymnaziálního učiva ve vybraných kapitolách. Technická univerzita v Liberci, 65 s.

Vítek, J., 2002. Z dílny Vulkánovy. Lidé a Země CI (7): 406-411.

Votrubec, C., 1977. Afrika. Mladé letá, Bratislava, 180 s.

Voženílek, V., 1992. Pokyny pro zpracování diplomových prací z geografie. Rektorát Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc, 25 s.

Voženílek, V., 2001. Zeměpis 2. Zeměpis oceánů a světadílů (1), pracovní sešit. Prodos, Olomouc, 32 s.

Voženílek, V., Demek, J., 2001. Zeměpis 2. zeměpis oceánů a světadílů (1) s komentářem pro učitele. Prodos, Olomouc, 64 s.

Wahla, A., 1983. Terminologický a výkladový slovník didaktiky geografie. PF Ostrava, 218 s.

Další použité prameny: Internet

www.afrikaonline.cz/cestopis/malawi_2.html

www.fao.org

www.geographyabout.com/library/blank/blxafrica.htm

www.klimadiagramme.de/Afrika/dakar.html

www.knigtfrank.com/webui/nigeria/en/

www.koktejl.cz

www.msmt.cz/_DOMEK/default.asp?ARI=103329&CAI=2701

www.mujweb.cz/www/jpdepot/DetYell.html

www.national-geographic.cz

www.plcmc.org/forkids/mow/details.asp?id=165

www.radyne.pef.zcu.cz/web/skola/svet/afrika_sl.bmp

www.xist.org